

SZEMERE BERTALAN

ÖSSZEGYÜJTÖTT

M U N K Á I.

ÖTÖDIK KÖTET.

PEST, 1870.

KIADJA RÁTH MÓR.

50. 1856.

LEVELEK.

(1849 — 1862.)

—
•
SZÁMÜZETÉSÉBEN

IRTA

SZEMERE BERTALAN.

INDIANA UNIVERSITY
LIBRARIES
BLOOMINGTON

PEST, 1870.

KIADJA RÁTH MÓR.

ALF
DB
933.3
. S84
A4
1870

GIFT
MD
AUF

Szemere Bertalan Kossuth Lajosnak.

I.

T. Füred, márczius 7-ik, 1849.

Kossuth Lajosnak.

Barátom! Tegnap kelt leveledet ma vettem. Nem irtam eddig, mert minden nap új eseményt vártam, de minden nap elmúlt esemény nélkül. Sorban megyek át leveled tartalmán.

Dembinszkiről most is azt hiszem, hogy ha a többi vezérek cooperálnak szívből vele, és ha ő szorgalmas táborkart tart, mely a részleteket kidolgozza, ő legbiztosb vezér. Mindeniben szorongást veszek észre a tervezésben, ő benne soha, és a mit ő jósolt az ellenségről, az beteljesedett. Ha Kmety és Guyon megjelennek, a diadal bizonyos. E késedelmet vizsgálni kell, a hibás aligha nem Bayer lesz. A szolnoki expedícióban van érdeme, ő tervezte, a kivívó fényessé tehetette.

Guyonnak azt mondta, röviden végezve, hogy vele szólt a hadügyminiszter a Debreczenbe menetelről, de ő a mostani körülmények közt egyenes parancsot vár mint katona, és menni fog. Hívjátok meg, és hasznát vehetitek.

Elmult vasárnap, hétfő, ma kedd van, s itt vagyunk. Azt hittem, Görgey tökéletesen megrakta Poroszlót, és tegnap jött az ellen, s huszáraink, mert gyalogság nem volt, — visszajöttek csata nélkül az álgyú elől. Ma az ellen ismerkedni közeledett, a mieink álgyúztak rájuk 20—30-or, s visszavonúlt. Domádon 130 cs. szekeren hidak vannak, ez okból a hatósági őrködést a Tiszaparton megkettőztettem. Itt én igen rosszul érzem magamat. Ma hozzám jött Görgey, és kérdeztem: miért nem foglalta el Poroszlót, mely dominálja a kimenetelt? felelte: mivel ott élelmezni nem lehet a fuvar hiánya miatt. Nem hiszem hogy állana, mert maga Poroszló képes 5000 embert ellátni, — de már megvan. Most már innen Poroszlónak menni nem lehet, nagy vérontás nélkül, hanem Valk vagy Dorozsma, vagy Polgár felé kijutván, onnan oldalt támadni Poroszló és Miskolcz felé.

Görgey efféle nézeteket fejtegetett. Ha Szolnokra megy minden erő, s ott nagy csata vivatik, ez annyi mint — „va banque“. Ha nyerünk, a cél Pest, de ez nem valószínű, ha veszünk, talán elvesztünk. Seregünk nincs azon állapotban, hogy mindent egy kártyára tegyünk. Kell sok szerelés is. Ott hosszas táborozás nem lehetséges. Felső-Magyarország az ellen kezében leend, onnan táplálkozik, onnan ujonczoz. Mig ha minekünk lesz birtokunkban, addig a hadsereg tökéletesedik, a szerelés tökéletes lesz, a népet megnyerjük, az ujonczokat kiszedjük, és az ellent legbiztosb támaszától, Gallicziától fosztjuk meg. Erre sok idő nem kell. Fűredet fedezni, Miskolcz felé menni, Tokajt fedezni. Két mód van győzni, egyik: kiűrtani az ellent magát; másik: kutforrásaitól fosztani meg; emez lassubb, de biztosb mód.

G. kétkedik mit csináljon. Dembinszkinék tulajdonítja e nehéz állapotot, mi nem áll.

Hajlandó vagyok őt így jellemezni: Magyarország jeles hadügyminisztert nyert benne, nagy vezér soha sem lesz, ha győz is.

Szilárd ember, néha makacs. Irányában úgy lép-nél fel, hogy röviden, szárazon, szívesen írj neki, — eddigi pályája után nem irtam volna neki ugy, mint te irtál 5-én. Sok volt a jóból.

A tisztikar ellenében nyomosan lépjetek fel. Schlick kiszalasztása és Kmety és Guyon elkésése (más hibájából) a legdöntőbb esemény nálunk eddigelé.

Azon utat is követendőnek ajánlom, hogy határozott parancsot mindig a hadügyministerium útján küldj.

Vécseynek érdeme van, jellem-szilárdsági, és mégis nem tartják sziklának a katonák, különben Komáromba ajánlanám. Így vagy mellé adandó, vagy Komáromba küldendő Guyon (ma az ő osztálya feloszlatott) azon figyelmeztetéssel, hogy vigyázatlan expeditiókkal a várat ne veszélyeztesse. Itt ő nem maradhat — bár sikra való vitéz, elvonni kár.

Vetter összes fővezér? Vizsgáld meg őt és itéld meg. Ha meg kell lenni, legyen meg. Ha minden à-propos nélkül tétetik, azt hiszik ez G. letétele. De ha tiszta jellemében bizol, ám legyen. De merjen parancsolni, és merjünk mind. Van esze? Van szerencséje?

Most vigyázz levelezéseidben G.-vel, különben azt hiendi, én nem kormány, de kém vagyok. Tanácsokat általam tudass vele, parancsot a hadügyminiszter által. — G. és én kevésbé ismerjük egymást, de fogjuk nem sokára.

Helyzettünk szomorú kissé, Poroszlón kellene lennünk. Ma G. is irand, reménylem.

Én sürgettem, sürgetem.

Isten veled.

II.

Miskolcz, márczius 26-ik, 1849.

Barátom!

Mig a hadsereg kissé időz, szükséges mozgását bevégezvén, én itt használom az időt. Készítettetek 6000—8000 tábori edényt, igen czélszerű minta szerint; varrnak 30,000 bakancsot, 50,000 fejjerneműt, 5—8000 csizmát, nadrágot néhány ezeret; a méztzenzéfiek csinálnak szuronyt, puskacsövet, zablát, kengyel-vasat.

Kassáról vitettem 1000 mázsa ként és salétromot, N.-Váradra 86 mázsa puskaport; elfoglaltatott majd 100 ökör és 30—40,000 rőf vászon, stb.

Ekkép munkálkodom itt. De innen szököni kellene, ha a védsereg hatalmasan nem szaporodnék. Népszerű, ohajtott eszme volt, azért terjed. Már tehet 1500—2000-et. Megnyertem az ügynek a gömöri önkényteseket, 318 edzett legény, a tornai 120-at, kik már idejök telvén, haza mentek volna; a borsodi volt veres szalagosok nagy részét; a Spányik oszló félben volt csapatját, mely kurucz nép, de mind próbált ember.

Borsodban már 300, Hevesben 250 gyült. Ennek részét tenné a szabolcsi lovasság és a mi az illető keületben alakult, vagy alakulóban volt, tehát az ungi is, hol már 300 van, — de meg kell a selejtestől tisztítani. Értekeztem Cornidessel is, ki igen jeles ember, kinek irott eszméi az én általam irottakkal csodálatosan meg egyeznek. Elláttam nyilt rendelettel én is, ha ő csak 400-at kiállit, holott ezerig volt hatalmazva, és 1000-ig volt Eötvös Tamás is, — s ebből 200—300 fogadtatik, 8—10 megyéből olyan védsereg álland elő, válogatva

per 2—300, mely ez országrészt szívesen és sikeresen megoltalmazandja. És az ország csak fele költségét viselendi, és biztosítva a hadsereg élelmének és felszerelésének kutforrása, mely nélkül csizmája sem lesz a katonának (Abaujban magában 9000 köből zabot irattam össze).

A rabok közül még nem vétetett ki senki; ha lehet és alkalmasint lehet, elkerülöm.

A főtisztekben a legnagyobb szigorral kell válogatni. Cornides pompás ember, de többen ajánlkoznak a legszolidabbak közül. Én kicsapom a ki rossz, ha örök bosszut esküszik is, mert a haza minden előtt.

De ez a baj, hogy e csapatokat a fővezérek ignorálják, megvetik, s ezért voltak tétlenségben. Például Spányik csapata s a szabolcsi lovasság. Ezért nem rendelhetni fővezér alá, — de kinek tervei ellenére nem szabad dolgozniok.

Felső-Magyarország területe különösen alkalmas védseregi műveletre. Én mappát készíttetek, hol a találkozás, fő járás-kelés, összeköttetés pontjai kijelöltetnek, mik szerint 48 óra alatt pár ezer gyűlhet össze, és 48 óra alatt 8—12 mértföldnyire apró csapatokban széledznek.

Ez eszme talán késő jött, de annyiban nem késő, mivel a népben, és most, annyi szenvedések után érett meg. S a mi megérett, annak gyümölcse is van.

Ime alig született, s vele egész Felső-Magyarország ugyanazonosítá magát.

Hurbán azóta Kassán volna, sőt talán meg is jött ma. Én szekereken vitetem ellene Spányik oroszánait. Petrilla holnap indul, a szabolcsi lovasság is, és a gömöri 318. Ti eltávoztok, mi őrizzük az élet kutforrását, pedig csak most fejlődik az erő.

Most hallom hogy Beniczky L. megtámadta véletlenül Losonczt, és 200-at elfogott Wimpfen embereiből, 60 lovat, 80.000 pftot. Még nem irt, de onnan most jöttek hiteles személyek, és a 318 védsereg már ott volt, anélkül nem mert volna támadni, azt rendelkezése alá bocsátottam. Liptó sem maradt látogatlan sem No-grád, hol egy pár hivet szereztem.

900 már fegyverben van, 600 készen, sőt több, 10 nap alatt be fog jelentetni a 2500 bizonyosan, fegyvereikről gondoskodtam, és akkor disponálhatok Felső-Magyarország kiállított erejével. Különben Abauj nem állit ujonczot, pedig 1900 van hátra, sem Sáros, sem a többi.

Én sokat irtam ma a honv. bizottmánynak.

Hallván hogy Füreden vagy, némelyeket újra elmondtam.

Ha a tábor határozottan előmozdúl, megyek, ha nem, bevégezem a mit kezdtem, hogy valósággal ura legyen a nemzet és kormány ez áldott vidéknek.

Ámbár bizony meg vagyok fáradva magam is.
Isten veled.

III.

Miskolcz, márczius 29-ik, 1849.

Kossuth Lajosnak T.-Füreden.

Barátom! A védsereget illető leveledre ekképen válaszolok. E hangban jobban elmondhatom a mit akarok.

Emlékezel az 1847-ki tavaszi ellenzéki konferenciára, hol én nyilvánítám, miképen republikanus vagyok. Te még akkor másképen nyilatkozál. Én az voltam,

az leszek, a mellett vagyok — csak nem a nemzeti s független lét árán.

Mint igaz s egész lelkemben republikanus, a mit teszek, teszem kötelességérzetből. Ez az én szent vallásom. Mig használhatok, megállok helyemen, piszkok között is; ha nem használhatok: parancsnak sem engedelmeskedem.

A harcz és veszély itt talált, ott a hol dolog van; a béke nem fog itt találni.

A népet mienkké tette az ellenség zsarolása. Nem hitt a szónak, a millió proclamációnak, de a szenvedés felvilágosítá, az érdek vitézzé nevelte. Szégyelte, hogy pár száz ellenség egész országrészen uralkodik. A tavasz eljött, könnyebbé vált a szabadbani száguldozás. A hadsereg lefelé vonult, magára hagyatva érezte magát a nép. A tábor kutforrása ez ország, ti mindent kívántatok és nem hagyatok őr a kutfőnél.

Márczius 8-án fogamzott bennem az eszme, 16-án megírtam a tervet. Hogy időszertű volt az eszme, bizonyosága a rendkívüli siker. Jelenleg 2000-et halad a védsereg, néhol korlátolnom kell a tolakodást.

Fegyverem van majd 3000. A parancs nem varázsolta elő, most önkényt hordatja az intézet üdvös voltának belátása.

1000-től szolgált katona vagy volt önkénytes 700. Ujonczul nem köteleztethetik, a hazán kívül saját tűzhelyét is oltalmazni sietve jön.

Költségben a táborzás nem kerül miben sem, s még a 3 pftot is engedik ruhanemükre fordítani.

Az itt-ott megfagyott hazaszeretetet az érdek bevonása felolvasztotta, a fősვნყსég áldozik, a félénkség mer, minden védelmezi magát, családját, körét, az is, ki a haza messze vidékeiért nem akart vért ontani.

Csudálkozva kellene szemlélned a védsereg iránti részvétet, kulcsa a felhasznált nemes s kevésbbé nemes érdek.

És midőn 10 nap alatt ily dicső a süker, Debreczen némely köréből silány ármányok jutnak füleimbe. Azt hiszem, a többség józansága elhallgattatja. Én kötelességem szent érzetében, mintha nem hallottam volna, megyek odább. De így négy szemközt kissé fájdalmamat fejezem ki, hogy leveled olyan, a mint írva van.

Nem fejttem tovább.

Én azt hittem volna, hogy négy szem közt köszönetet szavazz nekem, hogy midőn te a hazát igyekezel megmenteni, én Felső-Magyarországot mentem meg.

Észrevételeidet tervem fölöslegessé teszi.

Cornides competens bíró, el volt varázsolva általa. Minden pontban egyez velem; azon igen sokban is, mit nyilván elmondani szükségesnek nem találtam. Felső-Magyarország területe védseregi szempontból kidolgozva, 6 példányban készen leend nálam.

Nem volt sikere addig a védseregnek? Előre meg-megmondtam. A fővezérek megvetették, ez egyik oka; kevés volt, ez a másik, — nem volt sükerre szorító hatalom, ez a harmadik. Mindezen általam segítve leend.

Hogy tájismerő legyen a vezér, hogy hegyvidékre való (kivéve a szabolcsi nádasokat), ez a dolog abcje.

Igaz, sokat költöttünk effélékre.

Én nem. Azt hiszem a hova költők, ott eredményt is fogok felmutatni, a felelőséget minden intézkedés-seimért elvállalom.

Ez úttal a hadügyministeri észrevételekre is felelek. Ezt vedd hivatalosul is. Visszaküldöm azt, de vissza is várom.

Az 1., 2., 3-ra felelem: igaz természetes, hogy ide magát a honvédtiszt csak hadügyminiszteri engedelemmel tétetheti át. Nem is akartam különben. A rend embere vagyok. Mind össze 50 főtiszttel lesz több, kik 1—2 év után kívánhatják az áttételt és akkor, ha ki nem tétetnek, megérdemlik mint a francia gens d'armes megérdemli.

A 4-ik mind áll, a 4 évet kivéve. Így terveztem én is. A 4 év megsemmisíti az egészséget, ellenben az 1 év nem zárja ki a 4-et. Majd 4 önkéntest szereztem a hadseregből. — Görgey nem bírta 2 napra megtartani, én 1 évre megnyertem. Ez a süktől függ, és a parancsnak is helye leendhet.

Az 5-ikre nézve azt jegyzem meg, a véd nem kap csak csizmát, kalapot, szűrt, összes ára 11—14 pft; a honvéd köpenye maga 8 pft., tehát a 12 kr. (az altiszteké a rendes) nem sok, mert róluk azután nincs semmi gondoskodás.

Ne feledd, hogy a költség felét a törvény-hatóságok viselendik, és talán az adót megindíthatván azonnal.

A 6—7-re nézve az előbbi nem áll, a legjobb sor-katona a legrosszabb védtiszt lehet. Cornides bizonyosan jobb mint Görgey és Vetter. Hogy a hadügyministerium erősítse meg, természetes. De javaslatba hoztam én, és a többi k. biztosok általam, mert ez a fő, ez a fék. Ismersz, én nem ismerem protectiót. Én nekem nincs atyámfia hivatalban, pedig vannak szegény atyámfiái. Van 20 éves katona-testvérem. Én soha nem irtam mellette. Nem fejtem e kérdést, messze vezetne a debreczeni hírek felé.

A 8 és 9-et illetőleg, ez nem haderő, ez védsereg, ez gens d'armes, milyennek nézetett a többi eddig is. Ha ezt a hadügy felhasználja, maga a politikai hatóság ka-

ratlan marad. Hogy legyen-e valamennyi osztálynak főparancsnoka, ezt megoldja a jövődő, — hagyjuk fejlődni természetesen az intézetet. Alkalmasint kellend.

A 10-et illetőleg nincs észrevételem.

A 11-re azt jegyzem meg, miképen oly ruházattal láttatik el, melyre nincs a hadseregnek szüksége, t. i. rövid térdig érő szűr, melyhez sem ujjas, sem nadrág nem kell, paraszt czélszerű kis kalap, csizma a szerint a mint romlik, azt hiszem én mindent számításba vettem.

Azt is megjegyzem, hogy ez intézet talán 1000 szuronyos fegyvert napvilágra csal. Ha vadász-fegyverünk elég leend, azt általadhatom. Ez is nyeresmény.

Nem sorolom elő eddigi hasznát. A mit eddig megmentett, 2600 márk ezüst stb., öszvesen tehát 100,000 pft. Ezt tette 10 nap alatt.

Szepesben 1000-et akarok, Ungban 1000—2000-et, Gömör 1500 mozgó nemzetőrt akar felállítani, Szabolcs 400 lovagot állított ki, melyet eddig nem volt kinek felhasználni, (én most már 800 fegyveres erőt birtam küldeni Urbán ellen) én az eszmét rendezem. Minden készen van, 3 hét alatt megnyertem a legjobb embereket, felköltség az álladalomé, — és még te is észrevételekkel biztatsz.

Igy négy szemközt mondom, hazafiui mély fájdalomat érzek, másnak nincs szivemben hely.

Nem kérek mást, minthogy hazafiui törekvésem iránt legyetek igazságosak.

Jelszavam mindenki irányában ez: a haza minden előtt.

Isten áldása veled.

IV.

Miskolcz, april 20-ik, 1849.

Kossuth Lajos urnak, az ország kormányzójának.

Folyó hó 16-án költ becses soraira válaszmot a következőkben foglalom össze.

Családi életem s kötelességeim hátrahételével, eddig-elé becsületesen igyekeztem polgári kötelességemet teljesíteni. Legujabban a családi élet minden kinai, bom-lásai szívemre omladoztak; érzem hogy ennek a polgári kötelességet feláldozni nem lehet, de az ember ember, kinaimnak nem parancsolhatok.

Ohajtom, Ön, az ország kormányzója, találjon más férfit, ki elfogadhassa s elfogadja a tárczát, mit nekem ajánlani sziveskedett. Én most annyi elveszett házi boldogság sirdombján sokkal inkább embernek és philosophusnak érzem magamat, sem hogy buzgalommal járhas-sak el a politikai pályán.

De különben sem felelhetnék becses meghívására, mig némely kérdésekre választ nem kérnék és nem kap-nék. Ha valaki tudja mit tesz az felelős kormányba állani, hasonló kérdéseket fog tenni, s azért sorolom elő.

1. A kormányzó felelős s a miniszterek is, kétlem, hogy a kettőzött felelősségben az ország valamit nyerne, de azoknak, kik ekképen kormányoznak, t. i. a kormányzónak és minisztereknek, jól kell egymást ismer-niök. Ebből következik

2. Mi a kormányzó köre s hatósága? az ország-gyűlés nem mondta; de azoknak tudniok kell, kik a kormányzóval kormányozni akarnak. Szükséges a mi-niszteri ellenjegyzés? Az a kormány hatósága, a mi

volt a nádoré, hozzáadásával azon jogoknak, mik a királynak 1848-ban fel voltak tartva? Ha ez ki van mondva, akkor értem mi a kormányzó, mi a miniszter, de különben a kormányzó felelőssége megsemmisíti a miniszteriumnak vagy felelősségét vagy hatóságát, és csak a név pusztán marad meg. Azt, hogy a kormányzó elnököljön a miniszteriumban, rendén találom, úgy kell lenni, de tárczát nem vállalhat a felelősség igaz eszméje szerint.

3. A miniszter nem annyira külön véve, mint együtt felelős, mert a legfontosb tettek az összes miniszterium megegyezéséből származnak. Világos — hogy tárczát megfontoló lelkiismeretes ember nem fog vállalhatni, míg társait nem ismeri.

Sokat akartam irni, de nem vagyok képes. E három pont a lényegét magában foglalja.

Nem titkolom el a nehézséget, mivel önnök küzdenie kell a ministerium megalakításában. Hazafi van elég, bátor ember kevesb, munkás és belátó férfiú ritka. A forradalom nem hozott elő új embereket, a régiek legkitünőbbjei elnémultak vagy elporlottak.

Gondolkodni fogok, és meg lehet nézeteimet az alkalmazandókról előterjeszteni hazafiui kötelességemnek ismerendem.

Fogadja kormányzó ur hazafiui tiszteletemet.

V.

Szeged, július 25-ik 1849-ben, délután 5-kor.

Kossuth Lajos kormányzó urhoz.

Barátom! Ma tanácskozmány volt a népfaj-kibékitések iránt. Én is csináltam kettős javaslatot, egyik

4 pontból álló, melyben a nemzetgyűlés általánosan nyilatkozván, az ügyet utalja a kormányhoz; másik 16 pontból álló, melyben nem a román, rác, hanem minden más ajku népségek nyelvi viszonya megállapittatik.

Az valami szörnyű, a háznak rövidlátása, politikai vaksága. A radikál párt bajnokai nyilatkoznak mint 1832-ben, midőn a magyar volt minden, a szász, oláh csak nép. Jól szólt Batthyány, és én majd egy órai válaszómban, élesen voltam kénytelen fellépni, melyben kimondám hogy azon általánosságok, azon még mindig aristokratikus — magyar felfogása a democratiában más népiségek követeléseinek elveszti a nemzetet és én kezemet mosom e politikától. Reményilem, nem szóltam süker nélkül, s a véleményeken jó nagyot csavarítottam. E ház gyámság alá való.

Leveled vettem.

Nem akarok zavart, tehát míg visszajössz, teszem kötelességemet. De succussiotól nem félek, mivel az olyan lesz, mint a mennyzengés, tisztítja a levegőt. Nem idézem elő, de el sem hárithatom.

Mindég őszintén szoltam hozzád, mert személyedhez volt az ország sorsa kötve. Még apróságokra is kiterjedtek észrevételeim, de ki nagy helyet foglal el, arra nézve nincs apróság. Nem néztem, nem tetszik-e neked vagy sem. Benned a hazát néztem, a hazát féltettem. Ha nem azt nézném, nem ültem volna be a kormányba.

Én mindég úgy ösmertelek, mint most. Sem többre sem kevesebbre nem becsültelek. Mindig tudtam mi benned a napszerű és az árnyék. Meg fogod látni, sőt láthattad eddig, az ilyen az igazi barát, — bár neked ilyen barát nem tetszik.

A feltétlen hódolók kiábrándulni kezdenek. Az elégedetlenség mindenféle köpenyt keres, a kormányt, Görgeyt, Perczelt kapja fel, hogy rágódhassék — hibáidon. Ez terjed mint a láng, túl megy a mértéken. Ezen természetek csudálják és felejtik legelőbb az érdemeket.

Nagy része van benne a félenkségnek, a gyávaságnak is. Félteben bálványain áll boszút a nép. Ilyen a nép, a t. hozási nép is.

Miért nem Görgey a fővezér, ezt kérdi az is, kinek a dolgok miképen állását előadjuk százszor. Ösztöne ragadja a közönséget a katona felé, kitől oltalmat reményl. Hiában emlited politikai különbségét, — nem kellesz te; miért van itt a muszka, a veszély? jó, nem kell hát ő se, és mégis katona kell, ő kell. Ma indítványozni akarták, ő legyen a fővezér. És valaki elég indiscret volt a közönséggel tudatni a minisztertanácsi szavazatot, azon gonosz hozzáadással, hogy Perczelt akartuk.

Most találkozol Görgeyvel. Köztetek természetbeli ellentét van. Van némi köztem is, de én birom csak hazámat szeretni. Végezz vele tökéletesen, ne beszélj agyon, hanem ő mondja ki a magáét. Téged minden okos ember ismerhet, őt nem. Ő beszéljen. És te ne élj illúsióban, hogy neked nem kell hatalom, kell bizony neked, mivel szeretsz dolgozni, — s nagy és tevékeny észnek hatalom kell. De engedd, hogy más is menthesse meg a hazát. Féltekenységeid által ne engedd magadat majd Bemhez, majd Görgeyhez, majd Perczelhez ragadtatni. Kérdés, teheted-e? Tudsz-e lenni szigorú, állhatatos, következetes, vagy sorsod lesz mint a históriában a nagy szónokoké, kik a hazát fellelkesíteni birták, megmenteni nem. Kérlek az Istenre, vizs-

gáld meg magadat, és vess számot magaddal. Neked bajod, hogy magadat is leszónoklod, minek neve ámitás.

Végezz Görgeyvel.

Ő legyen vezér az értekezés utján. Aulich maradjon miniszter. Vegyétek a hatalmat ketten kezetekbe; ha úgy tetszik ő dictátor a katonai, te a polgári életben. Nem kell három kormány. Csaknem hatalmat éreznék, ha magamnak kellene kormányozni, — így szent tisztemnek ismerem utból elállani.

De visszajövén ne okoskodjál velem, velünk. Hiában fogod az együtt kormányzást bizonyítgatni, és azt, hogy megfér két kormány együtt; elvben hamis e tétel. Én irnoknak érzem magam melletted, te tartasz tőlünk. Azt mondanám, menjünk mi az ösvényen, ha jobbnak nem látnám a hazára nézve azt mondani, menj te nélkülünk. De Görgeyvel, ne ellene.

Igy készülj el, így készítsd el az ügyet.

Én lelek magamnak kört, ha máshol nem, a sajgóban, s nem töltöm időmet heverve, mint a képviselőház bíráló de semmit nem tevő tagjai. Ez bűn.

Szemere Bertalan, s. k.

VI.

N.-Várad, aug. 5-én, 1849.

Barátom!

E levelet irom hivatalos hitelességgel, de nem hivatalos formában. Külügyminiszter ur helyesli s osztja a benne mondottakat.

Közzöltetni kérem minisztertársaimmal.

E seregnek főtiszteiben a csüggedettség nagy, mely, ha eleje nem vétetik, a legénységre is elterjed. A főhadi szálláson egy oly gonosz, a kormányt megvető, ügyünk megbukását hirdető hang uralkodik, mely a hazafiú lelkét mélyéig sérti. A jó hír hirdetése nevetve fogadtatik, mint ámitás, és kegyelet nincs semmi és senki iránt.

Ohajtanám azt mondani, ennek oka Görgey környezete. Nem úgy van, ő a kutfő, a többi körülötte egy neki tapsoló, őt bámuló kar, mely őt követni tudja, de vagy vezetni, vagy meggátolni nem bir képességgel. Benne az ingerlékenység, a sértés, talán reményvesztettség elbizakodását tapasztalom, nyelvével most többet árt, mint használhat kardjával.

Egyes adatok elősorolásába nem ereszkedem, nagyszerű az és kisszerű, de kiegészíti a képrajzot. Elfogom mondani szóval.

Csak azt jelentem ki, miképen igen-igen mély sajnálattal fejezem ki, hogy Görgeyt nem olyannak tapasztalom, mint véltem, hogy, mint egy más tábornok, boldonságai miatt, hazaszeretete mellett is használhatlan, úgy ő nem kis talentuma mellett is a fővezérségre alkalmazhatlan, részint mert ő csak urunk lenne, részint mert politikája vagy érthetlen, vagy tökéletesen éretlen, és az ügy iránt, ha meghalni kész is, de az iránt sem kegyelettel, sem magasztaltsággal nincs, mit benne fel nem találhatni nekem több volt mint kin.

Ennek tulajdonitom én, hogy ő, midőn csüggedt lőn, arisztokrata lőn egyszersmind, ha ugyan mindig az nem volt, s a demokratákból szeret csúfot üzni. Minden ilyen eltágult mellőle. Köre neki különben nem nagy fontosságu, gyenge ifjonczokból áll.

Figyelmeztetem a kormányt, hogy fővezérről gondoskodják. De előbb ne, míg a hadsereg is nem egyesült. Figyelmeztetem, hogy Bessel jöjjön tisztába, de Erdélybe minden mehet, csak Görgey nem. Figyelmeztetem, hogy a hadsereget dismembrálni kell alkalmasint, az az a hadtesteket felcserélni, vezéreiket változtatni; e politikát rég kellett volna követni. Figyelmeztetem, hogy neked e hadseregben napokat kell tölteni és társalkodni a főtiszték csoportozataival, kik lehangoltattak a guny, élcz keserű hangja által. Figyelmeztetem, hogy a hadseregbe buzdító lapokat, előadásokat kell küldözni és a zászlóalji parancsnokoknak a köröztetést meghagyni, mert itt a tisztikar semmit nem tud, semmit nem olvas.

E leveletem viszi Bayer ezredes — ki tegnap óta elvált a hadseregtől, melyben az aristokratikus irány tulajdonképp lett, s inkább Monk, mint Wallenstein tábornok jellemét látszik magára öltetni. Biztam G.-ben szilárdul, hitem csaknem ingadozik. Tettei által nem rontja meg a hazát, mulasztásai, engedetlensége, szelleme, nyelve által. Ha határozott rossz szándékot tennék fel róla, Nagy Sándor hadteste előtolása s több efféle azt hitetné el velem, hogy lehet elveszteni a sereget a nélkül, hogy a fővezér megveretné.

Én Bayerrel hosszan szóltam, sokat, kinek helyét most G. Armin! tölti be. Bayert használnunk kell. Határozott republikánus, következetes, higgadt viseletű ember. Ki fog sülni, hogy talán csak azt tette ő, mi G.-nek dicsőségére szolgál, azt nem ő tette, mi a kormány közti surlódásokat idézte elő.

Mi lenne a Bayer helye? Ha nem D. lesz a fővezér, lenne tábornoki főnök. Mindenesetre hadtestvezérnek nem való, hanem tervezésekre. Oda való, honnan a hadi munkálatok közvetlenül vezéreltetnek.

A muszka értekezés most indul meg, épen itt van egy küldött tiszt, kitől a levél el fog küldetni. Azt mondja, Paskevits terjedt hatalommal van felruházva.

A levelet s egyebet, ezt szóval, közöljük — visszatérvén — mert ma alkalmasint indulunk, miután G. hivatalos irata szerint 10—11-én akar Arad alatt egyeülni.

Pénzt, pénzt. És ruhát, kivált csizmát kíván a sereg, sok a lóháton mezitláb ül. És nincs, ki biztassa, vigasztalja a sereget. Hanyagságnak neveztem, mást nem akarok feltenni.

Én innen küldtem szerteszét közlőnyt, Freiheitsbotés plakátokat a felföldre és oldalvidékekre. Küldtem az ide zárt plakátokból sokat. A zsidókat felhivtam s a törvényt kinyomattam alkalmas felszólítással.

Ugy mondják az ellenség nem nyomul erősen utánunk, de itt mindenben sok titok van. Én pedig attól tartottam, hogy talán el fogunk metszetni.

— Az álladalmi vagyron elszállítása iránt intézkedtem.

VII.

Szalonta, aug. 7-én, 1849.

Kormányzó urnak.

Tegnap kapta Görgey a hadügyminiszter levelét, melyben emlittetik a szőregi szerencsétlen csata, az hogy a kormány Lugosra szalad (entflohen), az hogy hir szerint az ellenség Pécskán van.

Természetes, hogy effélék az itteni hangulatra csüggesztőleg hatnak.

S midőn a segesvári megveretés is hozzájárul, akkor a pohár csaknem csordultig megtelik.

Ha a Marost nem tartjuk, hova megy a kormány? Ha Bem Valachiába talán nem megy, de kiszorúl, mi marad Erdélyben? Ha Pécskán ellen van, s a muszka itt nyomna erősen, nem lehetetlen-e az egyesülés, kivált ha nagyobb haladásokat e sereggel nem tétethetni, kivált ha minden 100-ból 10—20 meztlábos, kivált ha fogy a sereg naponkint és a tisztek által sem vigasztaltatnak, sem buzdíttatnak? Ezen kívül pénz nincs, sem remény hozzá, nem lesz majd puska por sem.

Azt hittük, van egy időpont, midőn e kérdés áll elő, vagy végharcot vivni, hogy a magyarságnak magvai is veszszenek el, és így jövődjé is semmisítésék meg, vagy nem vinni a végsőig, hogy lehetsége legyen a feltámadásnak.

Nem jött el ez időpont?

Fordulhat a sors kockája? Beleszólhat Európa mint némely német lapokból is sejthetni?

Annyi tisztán áll előttünk, hogy az első levél után mit Görgey altáb. által juttatánk a muszka fővezérhez, kelle egy másodikat egyenesen hozzá intéznünk, és nem olyat, mely csak kapcsul szolgáljon közbenjárni ha akar, hanem a békekötésre határozottan hívassék fel. Tegnap előtt valami csekély ügyben volt itt egy parlementair, s helyesen jegyezte meg, hogy ők még nem harcoltak igazán, és ha haladni akarnának, azóta nem ülnének Debreczenben. Igen, ők minket már itt megelőzhetek volna.

Ez újabb levéllel elment Pöltenberg tábornok és vele Beniczky, kik szóbeli azon utasítást kapták, hogy az ausztriai házon kívüli király elfogadását megemlíthetik. Ha van jó akaratja — vagy utógondolatja a musz-

kának, most előáll vele, vagy hiában reménylettünk. Személyek nagy szükségben vagyunk, más párosítás lehetetlen volt. Ma hajnalban utazunk el.

Itt nincs többé idő habozni, vagy alkudjunk, bizva a jövőre a mit ki nem vivhatánk, vagy haljunk meg a harcban.

Nyáry képviselőt itt találtuk, kit megbiztunk oda munkálni, hogy ha békélni is akar a vezér, a tisztikar becsületes, a hazának hasznos békét csak úgy lehet kötni, ha a sereg lelkesedésben tartatik, ha néhány csatában még fogjuk az ellennel hatalmunk nagyságát éreztetni.

Mit kellene tenni?

A multról keveset beszélni, ezzel nem segítünk a jövőn. De tanulhatunk belőle.

A sereget és népet vagy fanatisálni, vagy terrorizálni. Amaz nem ment, nem megy, emez inkább menne; a kényszerített, kinezott, bosszúra gerjedt nép bátor csak. Emlékezzünk a Lambergi napokra, — véletlen eset volt, mi tigrissé változtatta a népet. Emlékezzünk, mint imponáltak a népnek Haynau perzselései. A nép más-kép nem kél fel, nem lesz irtózatoss, még a katona sem.

Mit töltöttük az időt Gyulafejér-, Temesvárnál és Aradnál egyszerre? Talán most se vesztegezzük a puskaport. Ha elveszünk nyílt csatában, mit használ Pétervár, Komárom? Tehát ha nem volna lőszer, különben a várakból kell kivenni, mert künn használhat, benn nem, ha elveszünk.

Nem volnánk ily szegények, ha a 60 milliót sietve készletre megcsináltattuk volna; ne legyen ékes, de legyen pénz és minden összeszerezhető erő a készítésre fordíttassék.

Miért nincs fegyvertünk? mivel az aranyt és ezüst-pénzt nem mertük berendelni a státus szükségére, nem említve, hogy a bankárokat kiméltük. Kiméltük az embereket, a templomokat, csak a nemzet jövődjét nem. Revolútiót kivinni, revolutionális szabályok nélkül nem lehet. Azért veszünk el, mert az ellenkezőt hittük, s guillotine helyett amnestiáról gondoskodtunk. Ha nem késő, szerezzünk aranyt, ezüstöt, akár honnan és fegyvert.

Irnunk kellene Stambulba és a magas Portát, Angliát és Franciaországot közbenjárásra hívni fel. Irjon a kormány és adja át Bronn. Ezt is elmulasztottuk.

Az oláh népet lefegyverezni vagy megnyerni, mindenestre nagy segély lenne.

A török portával (és talán a szerb kormánnyal) a határszélre szorulás esetére tisztába jönni.

Mi 3 nap alatt Aradon leszünk.

Temérdek álladalmi vagyon Bél felé megy; elébe kellene küldeni, hogy ha Arad az ellenség kezébe jutott volna, megmentessék.

Utasítást kérünk különösen a munkáival egyezkedésre, és tudósítást a külföldön történetekre nézve ügyünk tekintetében.

Szemere emlékirata Kossuthoz.

Szeged, július 21-ik, 1849.

Emlékirat.

Midőn önnek a miniszteriumba meghívó levelére válaszolni szerencsém volt, azt feleltem: nem értem a kettős felelősséget.

Békében, vagy a békéhez hasonló állapotban kevésbé mutatkoznak rossz következményei, ilyen szorongatott napokban feltűnőleg, kiáltólag.

Azon meggyőződésre jutottam, hogy ily viszonyban magát miniszterium nem tarthatja.

Vagy az ön, vagy a ministerium tevékenységének kell megszibbadnia. Kikerülhetlen alternatíva. Igazolja a tapasztalás. Ha ön enged nekünk szabad tért: paralizálva van; — ha mi engedünk, melynek egyike még hozzá testület, szükségkép el kell veszteni törekvő erélyünket. Ez lélektani törvény.

Kettőben lehetetlen nem érezni az egységhiány, az egymást akadályozás következményeit.

Ki kellett a kormány velejét ön kezéből venni, vagy kezeiben hagyni. Az önt, ez minket semmit meg.

Ön a forradalom legfőbb megindítója, vezetni azt önnek van legtöbb joga, azért is mert a sikerért legin-

kább felelős. És én ezt azért is örömet tudom egy kézben, mert bár van a dictaturának sok rossz oldala, mivel az autocratiát habár néhány napra is igazolni látszik, de én e hatalomhoz hajlok. Ön tetteleg azt gyakorolta eddig név nélkül s azért láttunk eredményt.

Ön az a kinek a kormányban legfőbb része van, és épen ön nem felel a nemzetnek.

Ön az, kit, ugymond, a megrovó vitákba vonni nem kell, mert ugy nem lesz ingatlan hatalom az országban; de ha a miniszterium csak a feddésben, a vádban résztül, tekintélyét és szükségkép hatalmát, erejét kevés napok alatt elveszti.

Ön az, ki a miniszteriumok közt a kapcsolatot tartván és az áttekintést bírván, azt szükségképen a miniszterium elszalasztja s megszűnt lenni kormány, hanem lesz hivatal (bureau).

Ön az, ki a formában túl tevényt magát, miniszterek nélkül kormányoz tetteleg, minek következése az ellenkező intézkedés naponkint, s szüli a miniszterben azon öntudatot, hogy ha nélkülözhető, szükségtelen is.

Mélyen érzem: hogy tetteleg csak a felelősség miénk, a kormány nem. Oly fonák helyzet, melynek én súlyát nem bírom, de nem is kívánhatja senki, hogy viseljem. Minisztertársaim hihetőleg osztják nézetemet, de velők nem szóltam.

Ily helyzetben nem használunk a hazának, még csak a május 2-iki okiratban kijelelt formákat sem tartathatjuk meg.

Ha nem tarthatjuk meg, akkor legyen dictatura.

Mindenesetre olyan miniszterium, melynek hatalma másod fokú, de felelősségre nézve fő: csak országgyűlés nélkül állhatna meg. De ez fentarthatlanná teszi a fo-

nák helyzetet. A nélkül a kormány még ily összetettségében is csaknem dictaturát gyakorolhatott volna.

És miért alkalmatlanabb a nemzetgyűlés, mint volt Debreczenben? — mivel ott tökéletes gyámságban tartott, nem csak ön ereje, hanem a félelem határa által is; de másodszor nem akarja azon szerepet vinni, mely bár hasznos volt a hazának, rájuk nézve dicsőségtelen volt.

A felébredt házban ösztönt látok vezérelni, de nem látok benne ahoz elegendő politikai eszélyességet. Ezt csak az vezérelheti, a ki kormányoz, és ez ön, mi nem kormányozunk.

És még ezekhez a következő nézeteimet, sőt hiedelmeimet adom.

Én magasztalom forradalmunk humanitását, de azt nem erényének, hanem gyöngéjének tartom. Terrorismus, vagy helyesebben: szigor, határozott, következetes, ment meg egyedül, — ezt gyakorolhatja egy, de testület, kivált kettős, mint ön és mi, nem gyakorolhatja.

Vezérekkel, kik közül fele nem engedelmeskedik, s a maga körében intézkedő, nem lehet e hazát megmenteni. Az ilyen apró dictátorok felibe, valódi dictátor kell. Nem mindig elég a hatalomnak szerettetése, kell hogy attól féljenek is. Áldozatok nélkül nincs forradalom, s a hazaáruláson kívül más hibák is vannak, miket büntetni kell, mikbe különben jó hazafiak szoktak esni.

Önnök talentuma s tevékenysége mellett csak pusztán kivívó személyizetre van szüksége. Nem állhat meg minisztérium, mely maga is kormányozni akar. Az ilyen alkalmatlanná válik kormányozni, mert nem tőle erednek az intézkedések; a gépies kivitelre pedig azért nem jó, mivel, ha jó volna többre is, rendeltetése más. A mi-

minisztérium kötelessége volna kormányozni. Ön e kötelességet még a formára nézve sem engedte át, — hol egy kormányoz, ott dictatura van, és legyen az, ez hitem.

Ez pedig nem lehet más, mint a ki a polgári vagy a katonai világban első helyen áll. Tehát ön vagy Görgey.

Önben sokkal több tulajdon van meg, mint Görgeyben, de az bir néhány olyant, mi önben hiányzik, pedig lényeges: szigor, következetesség, állhatatosság az egyszerű választott ösvényen.

A dictatori hatalomnak országszerte képviselői lennének.

A mi parancsoltatik, mindennek teljesedni kellene.

Az első példatételek csinálják meg a jövődőknek útját.

Én ismerem önt s tudom, hogy a mikép nem fél gyakorolni dictatori hatalmat, nevét, czimét nem ohajtja. De épen nevére is szükség van, már nevében hatalom van. Bűn volna az ország megmentésén túl, hiba volna addig nem gyakorolni.

Én az országot csak ekképen látom megmenthetőnek.

Különben maga a vezérek közti egyenetlenség elveszt.

De ha ezt ön nem helyeselné is, t. i. a dictaturát, ön mellett oly minisztérium, mely kormányozni akarna kötelessége szerint, nem állhatván meg, méltóztatnék helyem betöltéséről gondoskodni, ki lelépésem által csak elősegíteni akarom azt, a mit jónak tartok, t. i. mennél szabadabb tér engedése által önnek vagy bárkinek dictatori hatalmat adatni.

Véleményem tehát az, nem kell miniszterium, mivel az csak gátolja a kormányzót, ha kötelességét teljesíti, s ha nem teljesíti, felesleges; — nem kell továbbá azért, mivel most minden hatalomnak egy kézben kell lenni, s ez dictatura, de ám ne éljünk e névvel, ha ez gyűlöletes, hanem mondassék ki akképen, hogy a kormányzó rendkívüli hatalommal ruháztatik fel bizonyos időre, vagy míg a veszély tart.

Szemere Bertalan levele Klapkához.

Miskolcz, január 15-én, 1849.

Klapka ezredes és fővezér urnak! Tokajban.

Barátságosan írom e sorokat. Először kérdem, semmit nem hozott részemre Debreczenből? mert a honvédelmi bizottmánytól ezen értesítést vettem.

De fontosb a másik.

Én az ország kormányának képviselője vagyok teljes hatalommal. Nem akarok vezér lenni, mert ön annak mestere, de kötelességem tudni mindent. Így munkálkodtunk barátommal a hadminiszterrel. Mint ilyen azonban most semmit nem tudok.

Azt tartja a honvéd-bizottmány: csata nélkül Miskolczot fel nem adni. Azt tartom én. Oka mert Abauj, Torna, Gömör, Borsod, Heves elveszett. E megyék jelen kutforrásaink egy negyedét teszik. E pont a közvélemény kutfeje is. Ezt feladva még csak íszimát sem vehetünk. Számúztuk magunkat a tiszai pusztaságra, hol malom sincs. Miskolcz nélkül lisztünk nem lesz, fánk sem, és a legtöbb sem. Debreczent is haladja e pont ilyen tekintetben.

Vannak kérdések, mikben a politikai tekintély főbb, ez olyan. Ez öt megye elvesztése körülbelül oly sensatiót okoz, mint Buda-Pesté.

Ezért azon parancsot, mit ön ma Desewffy alezredes urhoz intézett, meglepetve olvastam.

Ebben ki van mondva Miskolcz feladása.

Ezt tiltja a honvéd-bizottmány, én a parancshoz ragaszkodom, elvállalom a felelősséget érte.

Sajnálom, hogy ön nem adott alkalmat az értekezésre, erre utazván. Én nem mehetek innen most el, mivel szétszalad minden, s talán meghivatik az ellenség, nem sympathiából, de félelemből.

Legyünk őszinték, egyenesek, én az vagyok, ime jel e levél. Az ellenség ereje (mennyi nem tudjuk) H. Németiben hált ma. Ön parancsa szerint, mit D. alezredeshez irt, innen ki kell vonulnunk. Ez lehetetlen.

Küldök futárt, ki biztosan hozza a levelet, ha már személyesen értekezni nem lehet szerencsém.

Mindent a hazáért.

Szemere, s. k.

Szemere Bertalan, Görgey Arthurnak.

I.

Szeged, július 25-én, 1849.

Görgey Arthur altábornagynak.

Barátom! Levelem felkeres, a hol talál.

A haza nevében keres fel. Talán tolakodólag lép elédbe tanácscsal, ez már nekem természetem. Hargudjál bár csak hallgass meg.

Kossuth megy, veled értekezni. Így láttuk jónak. Az Istenre kérlek, szólj vele nyíltan, határozottan, — mondj el neki mindent. Te ismered őt, mint én. Őt könnyű ismerni, téged nehezebb, mutasd meg ki vagy, ki akarsz lenni.

Én így szoktam szólni Kossuthnal. Mivel a haza sorsát igen is sorsához kapcsolta, tisztelnem ismertem hibáira figyelmeztetni. Én neki keserű, de igaz barátja vagyok. Megmondám neki, hogy szerencsétlenség, hogy egy emberben a haza ügye annyira központosult, s ez az ő hibája is, mindent csak ő akart tenni, mindent. Ezért ő engem nem igen szeret, de becsül, reménylem, az tőlem függ, nem mástól.

Te ismered őt bizonyosan.

De ismered-e magadat?

Én azt phajtanám tőled, lennél közlékenyebb. Ha van terved, A-tól V-ig add elő; ha nincs, ne szinleld. Fejezd ki, mit akarsz, mit reménylesz; mondd ki: harc vagy béke. De te elzárkozol. Alig tudatsz valamit a hadi eseményekről. Külön akarsz operálni. Mindig marad valami, a mit nem értünk mi sem. Az anti-polgár szellemet nem csak tűröd, sőt szítod táborodban. És így tovább.

Kérlek, neked, ki a hadban népszerű vezér lettél, más szereped van mint bár kinek. Te neked őszintén, tárt kebellet, de határozottan kell szólanod. De azt „bizzunk sorsodra, küldjünk 100 millió ftot, — menjünk oda hol nincs semmi“, effélet nem lehet érteni.

Én azt hiszem, benned meg van az önuralkodás ereje. Te bátor vagy. Te játszol az ember életével, a másokéval, a magadéval. Te az igazat meg mered mondani. Te birsz emelkedni oda, hogy félre tevén mindent: a haza minden előtt. Ily cél mellett minden melléktekintet törpeség. Nem hiszem, hogy azon hibában szenvednél, miben Kossuth, ki csak maga akarja a hazát megmenteni. Sokan azonban azt hiszik.

Legyünk igazságosak K. iránt. Sokat tett, legtöbbet. De a forradalmat végre hajthatja-e, kétlem. Megijed, nem tud lenni szigorú, nem állhatatos, félti a hatalmat, a végnek dicsőségére szomjaz, ingerlékeny, mi idegen befolyásnak mindig nagy tért enged. . . .

De ne feledjük a varázst, mely nevét körülömlí, ez már maga nagy hatalom. Hatalom ő mint a tenger, melyet a vész felver, de az a vész, mely felverte, nem képes lecsillapítani. Általában a nagy szónokok a státust mindig veszélyeztették. Ott Róma, ott Athén története.

Már most kérlek vizsgáld meg, lehet Kossuth nélkül az országot megmenteni? vagy ő vele, vagy éppen általa s miképen?

Én ezeket látom. Kossuth kormányzó s felelős, s mivel felelős, minden hatalmat kezébe kapott. Érdem benne az a tevékenység, leleményesség, de természetesen a miniszterium a kormány szálait kezéből kieresztette. Ha a formákat observáljuk, ő mit sem tehetne maga. De ez őt itt kizárja a munkaterről. Ezt nem akarhatom. A kormányt pedig kettő nem vezérelheti, ő és a miniszterium, tehát most ő kormányoz.

Midőn a miniszteriumba meghivott, azt mondtam, nem értem a kettős felelősséget. A békében sem gyakorlati, a forradalomban képtelenség. Mi csak hátráltatjuk őt, ha nem teszünk is semmit, s ha tenni akarunk, őt mellőzni kell. Különben nincs egység a hatalomban, még az intézkedésben sem.

Ez engem arra birt, hogy tegnap beadtam lemondásomat, ő azonban ma elutazott, kormányzok még, míg visszajön.

Azután akarok dictaturát. Ezt javasoltam neki. Dictátor pedig leend ő, vagy te. Neki több ragyogó tulajdona van, mint neked, de a dictatúrából kevesb.

Legyen járom vagy ne, én bele adom fejemet a hazáért. Jobban vagy másképen szeretném ismerni politikádat, de én jellemedben bizom. Ha kell a rendkívüli hatalom, hiba volna nem gyakorolni a haza megmentéseig, ezentúl gyakorolni bűn volna.

Lehet-e megosztani a hatalmat úgy, hogy te a katonaiakban, a hadseregnél, ő a polgáriakban intézkedjék, nem tudom elhatározni. De a miniszterium nem kell, vagy csak miniszterium legyen, mi a hatalom egysége felé szinte eléhaladás volna.

Ha ti egymást jól megértitek, talán együtt is kormányozhatnátok. De gyökeres legyen a megértés, meg-egyezés: ha mindenki e mellett nem maradhat a pol-
czon, az mit sem tesz, áldozatot hozni étellel se irtózzunk az egységnek. En lelépek első, utánnam a többi mind, s imádkozzunk, ha sikere lesz.

Neked ajánlom például Cavaignacot, vagy kit? meg-
vallom egyet ohajtottam volna, t. i. nagy légy, nagy let-
tél volna az engedelmességben, mint parancsolásban jeles
vagy. Azt hiánynak ismerem benned, az engem bán-
tott, mert az tökéletlenség.

Emlékiratomat nem közölhetem veled most, miben
lemondtam. Azt tudatom veled, hogy irtam már Kos-
suthnak is, ép ily őszintén.

Végezzétek el a dolgot, vagy egyik lépjen le, és
a nemzet ne ontsa vérének hijában, ne ontsa ok és remény
nélkül. Tökéletesen végezzétek, vagy osztozván a ha-
talommal, vagy egyik átvevén. A miniszterium most a
lemondást tartja a haza iránti kötelességének.

Még egyre figyelmeztetlek, ha túl igen katona vol-
nál, ne légy az. Becsüld a polgári elemet; ez nem csak
az igaz republikánus (mivel erre te nem sokat adsz)
de az igazi szabadság értelme. Hidd el, a nép azon
kutfő, melyből meritvén a haza védelme bevégezhethe-
tik. Csak kellőleg, czélszerűleg kell használni. A nép-
harcz az, a mi a ráczé, mivel elpusztitva, üldözve, föl-
dönfutó, harczol halálig. E határig víve a nép hős lesz.

Nekem nem jutott más szerep, mint az igazat mon-
dogatni.

Nem csudálok senkit kétkedés nélkül, az érdemet,
tehetséget annál tisztábban látom.

Tudom kiknek kell egyetérteni.

Tehát a haza nevében kérlek végezz Kossuthal.

Tökéletesen jőjjetek tisztába. Ha kell, némely menjen el, lépjen le p. Perczel. (De te sokat sokféleképen felhasználhatsz, erre ügyelj.) Vedd, vagy add által a hatalmat, vagy oszd meg. De legyen a hatalomban teljes egység. Ezt várja tőled a nemzet, a kötelesség, — az én tisztem lelépni, és ezt tanácsolni.

Isten áldása veled, tisztelőd Szemere, m. k.

II.

Makó, július 30-án, 1849.

Görgey Arthur altábornok urnak!

Vette a kormány másolatait azon leveleknek, melyeknek ön egyikét f. é. július 22-én Sajó-Szentpéterről herczeg Paskievics-Erivanskynak, másikat f. é. július 25-én Zsolczán, gf. Rüdiger altábornagy urnak irta.

A kormány kénytelen volt ugyan ünnepélyesen óvást tenni Európa színe előtt a muszka hatalom beavatkozása ellen, mint a mely a nemzetek közti jog ellenére történik, mindazáltal, miután a muszka hadsereg vezérletében humanitást tapasztal, mi az osztrákéban teljesen hibázott, helyeseltetik önnek azon tette, miszerint az értekezésnek folyást engedvén, a közeledést nem tette lehetetlenné. A közeledésben fekszik diadalmunk; mert közeledni hozzánk annyi, mint ügyünkkel megismerkedni, annyi, mint annak igazságos voltát belátni.

Meg vagyunk győződve, hogy bár Miklós Czár ő Felsége saját birodalma belső dolgait a Magyarországon évek óta uralkodó politikától eltérő alapokon kívánja rendezni, mindazonáltal az igazságnak uralkodni kellvén a politika felett, — soha nem fogott volna hazánk

belső dolgaiba avatkozni, ha állapotunkról, ha a legutóbbi történetekről részrehajlatlanul s hiven értesített volna.

Nem fogunk okoskodásba bocsátkozni, a tényeket soroljuk elő, melyek nem csálnak, melyek változhatlanok.

Ön jól tudja, hogy Magyarország saját alkotmányával birván, a fejedelem személye közösségén kívül semmi összefüggésben nem állott Ausztriával. Ön jól tudja, hogy ezen elv teljes, tökéletes s annyi királyi eskü által ígért és biztosított alkalmazást az 1848-ki törvények által nyert igazán. Ön jól tudja, hogy e törvényeket V-ik Ferdinand önkényt adta meg, és vele 1848 april havában az összes uralkodó ház Pozsonyba lejővén, sanctió soha nagyobb pompával s lelkesedéssel nem történt, sem a dynastia, sem a nemzet részéről. Ez alkalomra Pozsonyba 100,000 ember gyűlt össze. A nemzet s a nép öröme, hálája határtalan volt.

Ez átalakulás senkinek hajsztalát nem görbité meg, senkinek egy csöpp vérébe nem került.

A miniszterium a király kezébe letette esküjét, köztők Eszterházy Pál herczeg, londoni volt követ is.

Azonban a király széke körül titokban szőtt ármányok elkezdtek irtózatot játszani.

A szerb nép kezdett lázongani, az a nagyobb részben görög szertartási nép, melynek egyházi zsinatát a magyar miniszterium összehívta, mit a katholicismusnak uralkodást szerezni s a görög szertartást az unio által gyöngíteni törekvő osztrák miniszterium nem engedett meg. A román népet szinte bujtogatták. A magyarországbeli várparancsnokok és katonaság nem engedelmeskedett a magyar hadminiszternek, sőt éppen az látta el titokban a lázongókat fegyverrel, álgúval, töltvények-

kel, öltözettel, sőt épen az osztrák tisztek lettek a lázongásnak vezérei. Mig más részről a király kéziratokat küldött a katonai hatóságnak, melyekben a magyar kormány iránt az engedelmességre kötelezte; mig más részről osztrák tábornokokat küldött a lázongók ellen, kik azonban a harczot nem a király kijelentett akarata, hanem a camarilla utasítása szerint a lázongók érdekében vezérelték. Szóval, elkezdődött a történetben példátlan ama jelenet, hogy két országnak egy fejedelme lévén, maga-maga ellen harczot folytatott, rendeletet bocsátott ki, öldöstette saját katonáival alattvalóit.

A nemzetnek józan esze szédelgett e megfoghatlan, soha nem látott, soha nem hallott tüneményen, mig az árulás végre tökéletesen világosságra nem jött.

Ekkor julius 2-án 1848-ban hívta össze a király a nemzetgyűlést, mely most is együtt van, és felhívta azt, hogy miután a szerb, oláh népfajok lázongásban vannak, a belső háborunak lecsöndesítésére adjon erőt a nemzet, adjon 60 millió forintot és 200,000 katonát. És kijelentette, hogy a mi alkotmányellenes pártoskodás Horvátországban történik, azt kárhoztatja.

T. i. a bán, Jellasics, magyarországi hivatalnok, ki mint ilyen a magyar felsőházban a negyedik helyen ül, tetteleg függetlennek nyilvánítá magát a magyar törvényes királytól, kormánytól. A király ellene Hrabovszky altábornagyot küldte kir. biztosul, őt pártütőnek hirdette (hosszan motivált) proclamációban, mig ugyan az alatt Bécsből, Grátzból pénzt, fegyvert, álgút, ruhát, töltvényt, tábornoki tiszteket, sorkatonaságot kapott, ugy hogy 1848-ban sept. 9-én 40,000-ből álló hadsereggel ütött Magyarországra. És megjelen ugyan akkor egy más királyi proclamáció, miszerint a bánról a pártütőség czime levétetik.

E volt történeti drámánkban azon időpont, midőn — — — — a lepel először nyiltan, — — — lerántatott. E volt azon időpont, midőn a nemzet megszűnt a király iránt ősi kegyelettel viseltetni, mivel szemei előtt látta a gyalázatos árulást.

Nem a hadsereg, mert azzal a magyar még nem birt akkor, hanem a szörnyű megcsalattatásában boszusan összegyűlt nép, Pesten túl három órányira megverte Jellasic hot; mind a mellett is, hogy István kir. herczeg s nádor, ki a magyar tábor vezérségét elvállalta, hitét, szavát, kötelességét megszegve éjjel megszökött Bécsbe.

És ezzel a királyi ház tekintélye örökre alá volt ásva, az elárult, a megcsalt nép ép úgy kezdte gyűlölni, — — — — mint szerette azelőtt. Nincs e részben az izgatásnak semmi érdeme, a királyi ház önmaga gyilkolta meg magát a nép szívében.

Nem bocsátkozunk annak elésorolásába, mint kergette maga előtt a magyar sereg Jellasic hot, mint talált a magyar hivatalnok magyar-horvát alattvalókkal menedéket az osztrák földön és hadseregben, mint nevezetett ki ő, a haza árulója és ellensége, Magyarország teljes hatalmú királyi biztosává. Ön ekkor kezdte meg hadi jeles pályáját, részletesen ismeri az ekkori eseményeket.

Miután a királyi ház így — — — — a szerbeket, az oláhokat fellázította, vezéreket s fegyvert adott nekik, Horvátországban revolutiót rendezett ellenünk, sőt a különbféle népfajokat egymás ellen dühösítette s ezek a legirtózatoss kegyetlenséggel üldözték egymást: mind ezeknek tetézéséül a miniszteri törvényes kormányt felfüggesztette, az országot ostromállapotba helyezte, mint ellenség hadat küldött ellenünk, és Ferdinánd lemondván a kormányról, mint Ferencz Károly

is, az ország törvényei ellenére Ferencz József hirdette magát királynak.

De a nemzet mind a mellett is csak saját nemzeti és alkotmányos létének védelmére készült, csak azt nyilváníta, hogy a nemzet megkérdése és a törvények rendeleteinek betöltése, tehát koronázás és hittétel nélkül Ferencz Józsefet királyául nem ismerheti el, sőt 1848-ban deczemberben egyezkedés végett az ország legtekintélyesb férfiaiból küldöttséget nevezett Ferencz Józsefhez, — kiket Windischgrätz barbár módra, fogolyképen tartóztatott le.

Ekképen a nemzettől az egyezkedésnek még csak az útja is elzáratván, az önvédelem terére kényszerítve lett, s fegyvereit utóbb Istennek, az igazságosnak, áldása kísérte.

Végtelenek voltak a nép szenvedései egy hosszú éven keresztül.

Egész országrészek el vannak pusztítva. A magyar, szerb, román népfajok kegyetlenül irtogatták ki egymást, pusztították vagyonaikat, s faluk és városok romban és üresen állanak.

Nem is birta volna a nép e rettenetes terhet és harczot, ha a szabadság harczának, ha igazságos harcznak nem ismerte volna el a leghitványabb kunyhónak lakosa is. De így örömmel ajánlott meg a nép eddigelé már 300,000 katonát, mely csak védeni akarja honát és jogait, hódítani idegen földön nem szándékozik.

Ekkor hirdetett ki a f. é. márczius 4-ki octrojirozott alkotmány Kremsierben. Ez alkotmány megsemmisíti törvényes alkotmányunkat, nemzeti és független létünket, kitörül az önálló nemzetek és országok sorából.

Mire a nemzet f. é. april 14-én azzal felelt, hogy a habsburg-lothringai házat trónvesztettnek nyilváníta

azon házat, mely a nemzet megsemmisítésére — —
— — — — — szövetkezett, azon házat, mely
a hitével szentesített alkotmány megdöntésére fegyveres
hadat küldött be, azon házat, mely országunk terület-
épségének erőszakos feldarabolását megkezdette.

Valóban ohajtandó, hogy a muszka hadsereg ve-
zérei részletes tudomást szerezzenek magoknak viszo-
nyainkról.

Fognák látni, hogy itt nincs forradalom, hanem van
békés átalakulás; nincsenek a társasági rend felforgatói,
hanem vannak hazafiak, kik épen a törvényes alapot vé-
delmezik.

Fognák látni, hogy itt a közigazgatás fennakadása
mellett is tökéletes a rend uralma, a személy és vagyon-
bátorság, mi a nép lelkülete normális állapotának bi-
zonysága.

Fognák látni, hogy itt sok nemzetbeli harczol, de
itt nincs propaganda, mely akár szomszédainknak, akár
Európának veszélyes lehetne.

Fognák látni, hogy mi csak ahoz ragaszkodtunk,
mit a király maga önkényt megszentezett, hogy fél évig
harczolt ellenünk a meg nem koronázott és így régi
törvényeink szerint törvénytelen király hada és mi a
trónvesztést mind addig nem pronunciáltuk, míg a magyar
birodalom a márczius 4-ki alkotmányban szét daraboltat-
ván, e tette által az uralkodó ház minden esküt, min-
den alkukötést, s magát a koronát meg nem sem-
misítette.

Fognák látni a nemzetgyűlés legujabb határozatá-
ból, hogy a magyar kormány mind a különbféle nem-
zetiségekre, mind a görög szertartásra nézve nem az
osztrák cabinet elnyomási politikáját követvén, a ma-
gyar birodalom mint barát is erősb, mint szomszéd is

békesebb leend, épen mivel erejének alapját a különb-féle elemek összeegyeztetésében keresi, míg azt Ausztria azoknak ellenséges harczában kereste.

Lehetetlen, hogy ha Miklós czár ő Felsége mind erről úgy volna értesítve, az árulásnak segedelmet adott volna, kivált miután a nemzeti jogokat is oly mélyen sérti; lehetetlen hogy oly királyi háznak fentartása által a koronák fényét emelhetni vélhesse, mely erejét — — — — a gondjai alá bízott népek mester-séges összevesztésében, azok kegyetlen egymást öldök-léseiben, — — — — — — — — — — kereste; lehetetlen hogy hadseregéből már eddig is annyit hozott volna áldozatul azon királyi ház védelmére, mely — — — a koronák bukását oly sükeresen elésegítette, mint azok-nak ellenségei azt soha nem birták tenni; lehetetlen hogy beavatkozása által meghosszabbította volna a há-boru iszonyait azon földön, melyben különben tökéle-tes belső béke volna, s melynek hantjai alatt a muszka elestek is békében alhatnak.

Midőn tehát önt egy részről oda utasítjuk, hogy bár a beavatkozást a legigazságtalanabb jogsértésnek nevezzük, a muszkák ellenében ne térjen el a háborus-kodásnak azon humánus módjától, mit az osztrákok irá-nyában ő miattok nem gyakorolhatott; más részről ne halaszszon el semmi alkalmat megismertetni velők azon ügy igazságtalanságát, melyért véroket ontani valóban nagy szerencsétlenségnek kell mondanunk.

Nyilvánítsa ön a kormány nevében, hogy függet-lenségünket, mi az 1848-ki törvényen túl az april 14-ki határozatban is kimondatott, minden áron védeni fogjuk.

Nyilvánítsa ön, hogy bár april 14-én az ország kor-mányformája meg nem állapított is végképen, sőt ki-mondatott, hogy ennek megállapításában az európai vi-

szonyok is, és a hatalmak tanácsai szives figyelembe vétetnek, oda a nemzet soha nem fog vezéreltethetni, hogy ha a korona még valakinek fogna is adathatni, azzal a habsburgi-lotharingiai ház bármely tagja ékesített-nék fel.

A muszka diplomátia mély és éles belátását nem kerülheti el az sem, hogy jelen álláspontjáról oly jövőndőnek vetheti meg alapját, mely eltérve attól, mi elvek szerint van a muszka birodalom s a magyar a maga belsejében rendezve, a külső politikában kézfogva előhaladást biztosít, és biztosítja egyszersmind e két birodalom s egész keleti Európa békéjét, nyugalmát.

Mi a kormány megbízásából e napokban minden-esetre ön táborába megyünk, hogy ha a muszka fővezér részéről a jogtalan háboru iszonyainak megszüntetésére ismét s részletes s méltányos békealkudozás tétetnék, küldöttjeivel előszóval is értekezhezzünk s eszközölhes-sük a nemzeti függetlenség alapján, hazánk ohajtott alapján s a béke által biztosithassuk annak felvirágzását.

III.

N.-Várad, aug. 4-ik 1849-ben délután 2-kor.

Görgey altábornok urnak!

A kormányzótól aug. 1-ről most vettem levelet. Ennek tartalma.

Szegednél nem fogadtatott el a csata. A mi főhadtestünk van Szőregnél, az utósereg Szegeden. A kormány Aradra ment.

Az ellenség Csongrádot leégetvén, hidat vert a Tiszán. Lenkey 8000-rel Vásárhelyre vonult.

Es írja végül, miképen ön siessen lefelé, különben kórházainkkal, tartalék-lovasszázadainkkal, raktárainkkal, m. hegyesi ménestünkkel (5000 darab), oly szűk térre szorulunk, hogy mozdulnunk lehetetlen, — míg ha 70,000-nyi sereg egyesül, sokat, mindent tehet. Hozzá járul, hogy munitió sem fog ide küldethetni.

Ide zárom Hodossy jelentését, hogy az ellenség Geszt felé tart, s ha a körös-ladányi távolabb útra nem szoríttatik, az egyesülést lehetlenné teszi.

Kazinczy talán már elkésett, küldeni kellene utána. Tanácsolni. Ha tudom mit kell tennie, szívesen küldök biztos futárt.

Hajlandó vagyok hinni, hogy a késedelemben nincs üdvösség, hanem van üdvösség az egyetértésben és az egyesülésben. Tegye azt, a mit, — felülemelkedve a haza szent érdekén túl minden más tekinteten — a szabadságra és nemzet megélhetésre nézve szükségesnek, jónak ítél igaz lelkiismerete szerint. Isten engem és minket úgy segéljen.

Egyetértés, egyesülés és rajtunk a pokol kapui sem diadalmaskodnak.

Szemere Bertalan Vukovics Sebőnek.

I.

Bécs, január 1-jén, 1847.

Kedves barátom!

A levéltárnokunk e szavai után: „1844-ben december 16-án törv. szék. 5671. sz. a. Gencsy L. ur által beadatott nyomozatok, Torbály Mihály és Gyulai János rablókkal átküldettek Szabolcs megyébe.“ Gyémántról semmit nem tudnak, többeket kérdezvén iránta, ha csak később utasítást nem adsz.

Én nőm állapota miatt jöttem fel, hozván őt szüleihez. Itt maradásom állapotától függ. De a római út február 1—2-ka előtt nem történhetik meg.

Miért nem jelentem meg Pesten? Te csak a vásárra mentél? vagy meghivattál? Én leveledből tudom, hogy Pesten 30-an voltak, nekem senki sem nem írt, sem nem írt. Sőt már három összejövetel is volt, és én csak mindig hetekkel utóbb tudtam meg. Véletlen csak nem lehet ez összejövetel, ha pedig hivogatnak conferentiára és engem nem hívnak, akkor furcsa, ha mégis várnak.

Talán azt is bebizonyíthatnám, hogy nem is akartak hívni. A gyanúsítás fészke Pest. De én effélékre nem ügyelek; annyi nagyság van bennem, bár törpe vagyok. Másoknak irányombani viselete elveimet nem határozza el.

Én mondtam ki, 1-ször, hogy első teendőink szabad sajtó és országos pártorganizálás. Követjelentési beszédem talán csak maga volt consequens a diaeta végéhez. Erős, kemény, izgató. Ha a mult diaetai többség így referál, dolgaink nem állanának ily roszul. A mult diaeta nem volt organikus egység, hanem csoportozat, a vezérfonalat tekintve. Épen az ellenség érdekében talán jobb ha ideiglenesen kisebbségben maradunk. Eszélyesek és tactikusok nem vagyunk, és bátrak minden irányban. Ó nyomoru esetei a mult diaetának. Emlékezel a kir. városi módosításokra?

Az ellenzék, a mult diaetai, nem érdemli, hogy azon alakában megéljen! Az ellenzéknek ujja kell szülni. 1825—1836, 1846 más idők, mindenikben uj arcczal birjon az ellenzék.

És mit csinálnak embereink, gazdagaink? Nagyszerűség melyikben van? Széchenyit nem szeretem, mert zsarnok- és üldöző-természet, de nagyszerűség és kitartás és bátorság alig van másban. Sorainkban a kitartó, a nagylelkű szegény, a gazdag nem áldozatos. Bámulom a conservativokat, bár utolsó alakulások nevezetes politikai bak nálok, és sajnálom magamban, hogy a pártorganizálási tanácsomnak ők veszik hasznát. Ők tevékenyebbek, együttvé tartóbbak mint mi, e szerint a diadalt érdemlik. Isten se segítse, a ki maga nem tesz. — Látod én boszús vagyok.

Rövid e levél, e papír.

Engem Borsod elfoglal. Azt hiszem, ki egy megyét megtart, fentart, az tisztét teljesíti.

És ezt csak minden erőm által tarthatom meg, ha gazdag volnék, tetszésem szerint tehetnék, azóta Pesten laknám, dolgozva éjjel, nappal. De tudod-e barátom, hogy szüleim után én évenként 300 váltó forinttal disponálok? Ennyi egy inas huszárnak is van. Ennyi jövedelemmel, melynek felét gyakran oda kell adnom, ki tart én hozzám hasonló állást?

Az ellenzék gyáva, és marczangolja kevés embereit. Isten veled, öllelek.

II.

Buda-Pest, octob. 11-én, 1848.

Kedves barátom!

A dolgok itteni állását te bajosan tudod, mert nem tudósitanak, részint röstségből, részint annyira rohannak az események egymásután. A Közlöny hiteles adatok organumául épen nem használtatik.

Az udvar elment Linz felé. Ott a nép feltartóztatta. De mit akar vele? Mi szüksége reá?

A katonaság a Belvedert, Mariahilfet, Schwarzenberg a római sánczokat foglalta el Bécs felett. Fele a néppel tart.

Mi azt határoztuk, Jellachich után menjen seregünk, mert ezt látszott a bécsi nép kívánni. És mi és ők közre fogva összetörtük volna J.....ot. Hanem Goldmark, Löhner azt mondják: ha J. bejön, ő bizonyosan engedelmeskedik az ausztr. ministeriumnak, ha mi megyünk, az sértés. Ez emberek nem tanulnak! Mi történt tennap, még nem tudjuk.

Jellachich Schwechat körül van, circa 20,000 ember és 32 álgyu. Olmütz körül szinte tábort gyűjtenek. A bécsi nép nem következetes; véletlenül jönnek cravallai és elpukkannak üresen.

Vidos Vasban 1100 horvát foglyot csinált.

Nyitra vidéke csendes.

De Mármaros körül az oláhok teljes lázadásban.

Batthyány Vasban van. Innen sept. 27-én Fejérvárt ment, onnan Bécsbe, onnan Vasba, a nélkül, hogy szólt volna. Pedig ő maga volt a kormány. Most a bizottmány babrál. Zavarosan mennek a dolgok, de más-képen nem is mehet. Minden nap új eseményeket hoz. Az emberek végre bizakodni fognak a sorsra.

Te jelesen töltöd be körödet. A legveszélyesebbnek tartottam azt. Mindenesetre óvakodjál. A szláv faj álnok és bosszúálló.

Hollner tábornok megy le várparancsnokul. Egri brigadiros, vasi születés. Mint alezredes Borsodban volt, és ott házasodott. Igen humánus és társalgó ember, a civilistákkal örökké jól volt. Mi bizunk benne, mert mindent ígért. Hanem mással cseréljük, mert beteges. Nézzetek ti valakit ki, és mi oda tesszük. Graesert is dicsérik, bár szász.

Ha veled leszek, mondani valóm leend. Hol az események sűrűk, ott sok oldalról ismerjük meg az embereket.

Temes, stb. is állít ujonczokat. Figyelmeztetlek a 9-ik honvéd-zászlóaljra, mely legtöbb csatában és veszélyben volt, nemde? Vedd pártfogásod alá. Itt a patrocinium sok, a veszély fiaiból kell kinevezni a tiszteket. Figyelmeztetlek Szepessy Gézára, ki az 5-ik században tizedes, és Kozmára, ki azon zászlóaljban talán őrmester, és a két Baloghra. És ajánld őket, ha

érdemlik. Különösen ügyesnek, elevennek képzelem Szepessyt. Ne feledkezzél el róla. Pulszkyt letették.

Ma visszatettük Bécsbe. Visszautazik. Vay Miklós újra miniszerelnökül van felhiva. Van esze, hogy nem harap bele.

Mindenuntalan csevegni akarnék veled, de hallgatók. Még messze van a vég kifejlés.

Istenem áldjon meg, ölellek.

III.

Buda, november 11-én, 1848.

Barátom !

Mitterdorfer hanyagsága iránt figyelmeztettem a hadügyminisztert, a bizottmány nevében. Az oláh szózatot illetőleg azt hiszem, küldhetek egy hosszut, de ha az ottani körülményekhez szabottat akartok, azon esetben irassátok meg ott, és küldjétek ide nyomtatás végett. Keveset használnak ezek, tapasztalom, de nem élni velők még sem lehet. Máriássy már alezredes, s így Bergmann előtt van. Érdemi-e? nem tudom.

Simonich elment. Megfoghatatlan, de ugy van. Utó csapatjaival voltak apró harczok, melyekben veszített ő de nem sok embert, álgyut egyet sem. Guyon ő volt a parancsnok ellene. Mivel ostromban vezette csapatját Manswörthnél, azt gondolták vezérnek is való. Bem is ott volt, de ő későn érkezett oda. Hire is van, hogy Schlick general is jön, Galicziából 10,000 emberrel.

Windischgrätz előőrei Parendorfig, Pozsonyban, Magyarfalváig, Sz. Jánosig száguldoznak.

Ha sükert akar, jönnie kell gyorsan. Ezt csak Kossuth Lajos nem hiszi, megfoghatatlanul. Eső 4-ik óta esik, ha ez így tart, fagy előtt nem igen törhet Buda-Pestre, de felső vidékeinken fog telelni alkalmassint; Bécs talán hosszú időre le van verve, talán.

Beöthy a ráczokkal fegyvernyugvást köthet.

Onnan az erőt hozzátok lehetne küldeni az alatt, vagy felhozni. Azt látod, hogy fegyverrel annyi népfaj, és a camarilla, és a katonai zsarnokság, és az orosz pénz, és a külső hatalmasságok hidegsége ellenében nem birhatunk. Ideiglenesen egyezkedni kellene egygyel és mással. Ne kiméljétek a pénzt. Ha mást nem lehet eszközölni, eszközöljete meg hasonlást. Az okosság többet ér a fegyvernél, kivált ha fegyvertünk nincs is. Beöthy már megtette a lépéseket. — — — — —

Mi a névváltoztatást illeti, ezt én mig functiód tart, nem tenném. Mutatnod kell, hogy a név nem áll ellen a magyar érzelemnek. Végezz azon névvel, a melylyel kezdte. — — — — —

A — — — — —

A név gyakran fontos az életben. Ne hirtelenkedd el.

Isten veled, hiv barátod.

IV.

Buda, november 13-án, 1848.

Barátom!

Emlékeztetlek a IX-ik zászlóaljra. Végy magadnak értesítést a főparancsnoktól, és ajánld az illető-

ket. Említsd meg a bizottmánynak, hogy az első tiz zászlóaljban 10 perzent mívelt egyén van, míg az ujakban 2%. És mégis, mint a Közlöny 155-ik számából látod, megyék előterjesztésére a főtisztek egész sora neveztetik ki, civilekből, és a IX-ik zászlóalj, mely naponként csatázik, csaknem mellőzve van. Szepessy Gézát, ha érdemes, ajánld, ajánltasd az őrnagy által. És a meghalt Balogh testvérét.

Pozsonyból semmi uj. Seregünk talán visszavonul onnan, hirlik hogy Nyitrába, Pozsonyba sereg készül áttörni. Brucknál apró csaták vannak az előőrökkel. De Windischgrätz még nem jön, ha csak ma nem jön. Jellachich serege egy részét visszaküldte. Aligha nem egyszerre akarnak támadni Varasd felől, és éjszakan, három helyen. Perczel Fridauba beütött, és Burics hadát..... de még az nap visszajött Csáktornyára. Azért tette, mivel különben hirlék, hogy Burics és Varasdról Nugent egyszerre támadják meg. Akarta megelőzni. De az üzést nem folytathatta, mivel Csáktornyán nem hagyott erőt. Erdélyben nevezetes fordulatot nem vettek a dolgok. Urbánt megverték, az igaz, de az nem dönti el a dolgot.

Talán hosszú lesz e harc, évekig tart.

V.

Julius 1-jén 1851.

Nekem is irt Czecz, de nálam azt sürgeti, hogy sokan kívánnak nagy emigrationális közgyűlést. Okát megmondani azonban úgy látszik nincs kedve. Itt kétszer vele nem beszéltem. Meghivom őt csötörtök 10 órára hozzám, választmányi ülésbe, tehát akkor jőjj el. Akkor talán megtudjuk ama fontos tárgyat.

VI.

Julius 4-én 1851.

Kerestelek, de nem találván ime átadom az iratokat, a mint azokat nekem Bittó átadta. A tárban nincs pénz, én előlegeztem 49 francot, melylyel tehát az nekem adósom.

Czecznek megírtam, hogy miután megkérdezéstünk, beleegyezésünk nélkül hívott össze ülést, a nélkül, hogy a tárgyat velünk közölte volna, ki egyébiránt a Teleki távollétében az elnöki gondokkal meg valék bizva, én a választmányból kilépek. Kértem egyszersmind, olvasná fel a leveletem a legközelebi gyűlésben, melyben nem vehetek részt. Ha felejtene, kérlek, emlékeztess.

Ma hallom, hogy kilencz tag választandó. Ebben mindenesetre részt akarván venni, ide zárok egy czédulát. Megvallom, Teleki nevét nem mertem oda írni a történetek után.

Isten áldjon meg.

Sz. B.

VII.

Páris, november 8-án 1855.

Barátom !

Már azt gondoltuk, leveleinket vagy meg nem kaptad, vagy valami más ok gátol irni, mert válaszd 4 hó múlva költ s érkezett meg. Zaehnsdorf maga hozta el, kivel örültem megismerkedni. Ama más urat, kit hoz-

zám küldtél, soha nem láttam, talán akkor keresett mikor nem valánk Párisban.

Mi vissza oct. 9-én jöttünk. Távollétünk szerencsés volt volna, ha kis leányom a veres himlőt nem kapja meg, mely miatt a tengerfürdőt 6 hétig nem használhatta. Ellenben nőm ment volna teljesen minden fejfájástól, mi nem vala 4—5 év óta. De alig jövének vissza szenvedései megrohanták, úgy látszik az itteni éghajlat neki nem való. S ime ez már 6 év óta tart így, ő szenved folyvást, s mivel ő szenved, az én életem is elmorzsolódik aggodásban, tétlenségben, részvétben, de hiában, kegyetlenség volna tőlem a nyugadalmas maradhatást, ha már a hazát vele elvesztettem, mely a férfinak drágább lehet, de a nőnek szükségesb.

Talán nem is jöendettünk volna vissza ide, ha testvére itt nem fogja a telet tölteni. . . . .
. . . . . Ide jött egy régi barátja is, Kozina, festész; nem fogod ismerni, mivel ő szegény ember lévén, Pesten nem híreskedett, mint azt B . . . . a kevésbbé ügyes művész, de pénzvágó, sikerrel teszi. Simonyi is megérkezik növendékével, ő itt botanikát, geológiát, chemiát akar tanulni, és keletre utazni, Indiába, ugyis mint tudós, ugy is mint photograph.

Ezen jó ismerősökre annál nagyobb szükségünk van, s van kivált az asszonynak, mivel Mimit egy jó intézetbe adtuk, — nekünk ez nagy áldozat, de az ő java és egészsége azt kívánja.

Mészáros nem rég irt, mi összeköttetésben vagyunk egymással. Mint barát s nevelő van egy amerikainál. . . . . Türr keleten van, de még tisztí állás nélkül, — ezredesnek nem teszik, alább sokkal nem akar menni, mint Klapka is fővezér nem lehetvén, viszsztatért, s Kmetynek hagyta a dicsőséget s érdemet. Ha

Bem, Klapka, Kmety, Mészáros, stb. összetartozván, kezdettől fogva török szolgálatot vállaltak volna, a kitartásnak nagy következményei fogtak lenni. Most magyar generálisokat uralna a török haderő, s a jövőből ez oldalról hozhatta volna Magyarországra a szabadulást. De nincs a magyarban kitartás hosszú időre. Katonáink is irogatnak, sőt csak ők s Klapka is proféta lett, mint Kossuth és Perczel. Soha nem szerettem katonairót, mint a prokátor-katonát sem, s mi ezekben bővelkedünk.

Almássy itt járt, láttam, Brüsszelbe ment, tudod miért. Teleki most van itt, de nem láttam, ő egyszerre elmaradt, sem nem ir, sem nem jön hozzánk. Ivánka kapott engedelmet haza menni, de nem mer élni vele. Fülep is itt van, a te jó barátod, én nem láttam; mondják megfogyott. Hajnikné ismét haza készül, őt férje megunja ha itt van, s kívánja ha nincs itt. Podhorszky a keleti nyelvekben buvárkodik, már tud talán hatot. Horn, a magyar ex-rabbin a Journal des Débats-ban dolgozó társ, stb. stb.

Egyébiránt másoktól te többet tudhatsz hazámfairól mint én tőlem, ki közülök keveset látok, s a kit nem látok, van okom épen nem sajnálni.

Politikáról nem írok, mivel arról épen gondolkodom, s a mint egy részről mosolyognom kell ama triumvir idétlen felfelszólalásán, minek más haszna nincs azon kívül, hogy magukat emlegetik, úgy másrésről sajnálva láttam a Jersey menekültek kikérgetését, ők okosabbak, az angol nép és kormány nemeslelkűbb lehetett volna. Perczel nem írta alá, ő néha igen eszélyes, Kossuth azt hiszem expedienst fog találni, szerinte a politika lévén az exigentiák tudománya. Victor Hugo hogy nem írja alá a triumvir proclamációt? Nincs velök?

VIII.

Páris, január 5-én, 1856.

Kedves barátom!

Fogadd szíves újévi üdvözetemet, ha mi nem kívánunk azt egymásnak, ki kívánjon? Hiszen oda jutánk, hogy a magyar magyarnak sem barátja többé. Én rég törekvém ezen túl tenni magam, de néha még is érzem súlyát, mivel ez természetellenes helyzet. . . . Hallom, itt van Kmety, én nem láttam, bár keletről köszöntött; nem csodálkozom elmaradásán, ki előbb találkozik Kissel, Gorovéval, Almássyval, mint velem, az nem jön hozzám. Degré is itt van, valaha a politiához mint titkárt neveztem ki, — még nem láttam; a fölebbi okból alkalmasint szinte nem fogom látni. Kár hogy itt nem vagy, sok ismerőseidről adhatna neked hirt. . . . Almásyt mint irod látjuk, de mint pusztá ismerős, formalis visiteket tesz és kap, többet róla azért nem irok, mivel te őt nem akarod ismerni. Pedig ha ismernéd! És ha épen te ismernéd!

Miért volt duellum Teleki és Klapka közt, tőle lehetetlen megtudni, ő a tényt is titkolta, tudod te az okát? Valóban ilyesmit szégyenlhetünk. . . . Hajnik még mindig itt van, de azon hirlapi közlemények után, mik szerint az osztrák követségek a folyamodások elfogadására utasítanak, elvégre is reménye lehet haza mehetni. Tőle kitelik, hogy szolgálatot is vállal, meggyőződésből, őt mindenről meggyőzhetni.

Nem birja arczképedet a Langdale-né leánya? Enyimet Almássy által kérette, mondván hogy valamennyi magyarét birja. De Almássy ezt oly mokányos

képpel hozta elő, hogy egyszerűen azt felelém reá: hogy nem szolgálhatok vele. A képadásnak két oka lehet, vagy belsőbb ismeretség, vagy némi ambíció. Amaz nem az eset, én őt, ő engem nem ismer, sőt okom van hinni, rossz oldalból ismer, elleneimtől lévén körülvéve, különben igyekezett volna vagy megismerkedni, vagy illő lett volna, hogy ő maga kérjen meg. Mi az ambíciót illeti, képzelheted, nem sokat tartok rá, egy leányka albumában heverni, a leány bármi derék legyen. — —

Bohóság nemde? De miről irjak?

Fontosb az, hogy három Golesecoval megismerkedém. Egy elbeszélte értekezését Kossuthnal Broussában, de tudtára adták, hogy excellentiázza. A nemzetek egyenlőségét Kossuth nem izlelte, de forgott mint a szélkakas, sérteni sem akart. Azóta azonban tőle a románok elfordultak. Később Genfben 1854-ben Klapkával és Telekivel értekezett; a keleti háborúkor kedvezőnek hívén a pillanatot.

Jellemző eset volt. Klapka nem osztozott az elvben (ő a történelmi basist védi mint Kossuth); — de még is elfogadta. Teleki az elvet elismerte, — de midőn programot írni s aláírni kellett volna, kibuvót keresett. Amaz képe a gyöngye embernek, ez a diplomatának. Igérték írni fognak a többi magyaroknak, azt sem tették. Véleményem ismered: 1851-ben írtam cikket róla. Elolvastam neki, és sirt örömeiben, mondván, ő azt kezdte már hinni, hogy nincs magyar kivel egyetérthesen a román faj. Aligha egy értekezést nem írok egyik revueben e tárgyról.

Belátom, hibáztam, hogy eddig nem tettem. Lesz majd uj zaj. Mert kevés van e hitben, Almássy sincs, kit megtérítettnek véltem. — — — — —

IX.

Páris, augustus 2-án, 1856.

Barátom!

Kissé elkéstem felelni, mint te nem siettél írni, de a sok baj . . . . a hurczolkodás . . . . . az asszonyok elutazása, mind az meggátolt felelni előbb — — — — —

Az amnestia az csak komédia, Bónison kívül kevés fontos egyénre terjedt ki, másrésről igaz, a szabadság mindenkinek kedves. A vagyonok visszaadása még nagyobb komédia, alig van a 600 közt 10 birtokos.

Beöthy Eugen is ott van, — neje ügyes asszony, inkább férfiú volt volna a forradalomban is mint a szegény Ödön, ki mindig számíthatott.

Kérded, helyeslem-e hogy magyart, ha fel nem keres, nem szólítod meg. Én kezdet óta ez elvhez tartám magamat. Én nem delicatesséből, mint te motiválok, hanem büszkeségből, azaz önérzetből; az ő kötelességek a száműzöttet, mint szenvedő rokont fölkeresni.

Most Isten veled, szívesen várom visszatérteket, kívált ha veled nyiltabban lehetne szólni, ujabb időben te is a diplomatak iskolájába szegődtél, mi hidd el, a te régi jellemedhez teljességgel nem illik. Hagyd azon mázt ott a tenger hullámaiban. A viszontagság ragadjon el bár mindent, tartsuk meg régi, eredeti jellemün-

ket, a mint egymást a multban szeretni vagy túrni megtanultuk, én részemről megvallom, utolsó ittlétedkor a régít benned igen sajnálva nem találtam. E részben nem féltetek a Horváth társaságától, ő pap — de nem jesuita. Hallom, valaha szép igazságokat igen őszintén tált ki Almássynak. — — — — —

X.

Páris, october 19-én, 1856.

Barátom!

Kár hogy itt nem lakol, miután itt több jó ismerőseid vannak, Londonban pedig örökké egyedül vagy, s azt hiszem ez oka annak, hogy mindent sötéten látsz. Ha a lélek beteg, annak is orvosság kell, és ez orvosság a társaságban van. Nem minden embernek egyképen szüksége ez, de neked bizonyosan az. Ez volna a legfőbb ok, a miért neked ott kellene laknod, hol ismerőseid és barátaid vannak.

Makk nekem néha irogat. Merő tűz ez ember, vállalatra ezért igen alkalmas, kivitelre az-e? ez más kérdés. Azt írja, már van ezer embere. Érdekes a mit a német lap mellékletében Makk ezredesnek felel, s adja önéletrajzát. Kissé zavaros mű, de erélyes, eléggé hű, s néhány sorban Kossuthot és Klapkát méltán megvádolja.

Katona visszajött Németországból, két erdélyi nő-rokona jövén vele ide, kik az egész telet itt fogják tölteni.

Ez neki némi szerencse, s kellemes telet ígér magának.

Andrássy is megjön.

Dembinszki mint tudod, velünk egy házban lakik, s hetenként egy pár estét vele töltünk el.

Csengerynek két gyermeke volt, nőm mondja, ritka szép gyermekek, s hirtelen mindkettő meghalt.

Zarka is a jobb életre költözött.

Balogh Pál, pesti orvos, itt van, én nem láttam, igaz otthon sem ismertem.

Dudás visszatér keletre, a mit gyűjt el is költi utjára. István herczeg is 100 frankot adott neki, — mindennek való inkább mint papnak.

E napokban kaptam Mocsáry Lajostól egy munkát „A magyar társas-élet“, melyben elemzi: a magyar mágnaést és a táblabírókat. Célja a könyvnek hibáikat kimutatván, javulásra bírni őket és összetartásra felhívni. A munka alaposan, kedélyesen, mérséklettel van írva, s annyiban egészen új téren mozog, a mennyiben íróink a társaséletről nem értekeztek. Nekem az eszme tetszik; politikailag a nemzet semmit nem tehetvén, socialis tekintetben ismerje, tökélesítse, javítsa, civilisálja magát, s ha ezt teszi, biztosabban meg fogja nemzetségét őrizni, s az egykori politikai élet *annál erősb alapokon* fog nyugodni. — Én neki ajánlottam, mi jó lenne, ha olyan „Spectator“-féle heti lap indíttatnék meg, mely a nemzet belső életét, szokásait, erkölceit, a különféle vallás-felekezeteiket, fajokat, osztályokat venné bírálat alá, oly célból hogy a nemzet összege belső önismeretre vezéreltetvén, tisztábban látná mind erejét, mind teendőjét, s hogy egymásnak gyöngéit megbocsáttatván, a kiengesztelődés munkája előkészítettetnék. Szóval, socia-

liter kellene nevelni a magyar népet, miután politikailag most nem lehet. Ha így előkészítették a nemzet, annál bizonyosabban fel tudná használni az első kedvező eseményt politikailag is constituálni magát. E socialis bázis nekünk mindig hiányzott; politikai törekvéstünk ezért némileg mintegy légben függő volt. Itt van az idő a nemzetet önmagával megismertetni, — mi szükséges volna akkor is, ha a körülmények többet is megengednének.

Nőm még mindig elég jól van. Igaz az őszt elég enyhe. Üdvezel mint Mimi is. Ha ama csapás nem búsítana, és annyi gond, anyagi is, nem terhelne, meg volnának elégedve egyéb tekintetben. . . . De biz így mi is csak nyögünk, én őszülök is, s átkozom a gazt, ki mind ennek okozója.

Isten veled.

XI.

Páris, január 21-én 1861.

. . . . . Az amnestia? az ugyan furcsa volt. A leirat szövege nem is közöltetett. Azonban a telegramm szerint az kiterjedni látszék mind azon tettekre, melyek az october 20-ka előtti kormányalak ellen dolgoztak. A „Wiener Zeitung“ azonban világosan kimondá, hogy az csak 1859 és 1860-ban october 10-ki időközre terjed. Azt épen nem értem. Hiszen october 20-a után minden elfogottak kieresztettek, menekültet nem ismerek. . . . . Mit akart amaz amnestiával Ausztria? Mystificálni a világot? Ha hitelét rontani akarta, célját elérte. Valóban az ottani kormánynak Isten eszét vette el.

. . . . . A „Pesti Hirnökben“ jelent meg manchesteri levelem; csak ma kaptam. Egy ur azt irta, nagy sensatiót csinált s közméltánylással fogadtatott; más ma irta, hogy sok embert gondolkodóba ejtett, kik mindent rózsaszinben láttak. Ugy látszik józanodni kezdenek, ideje is volna, mivel, mint a Times levelezője mondja, „1848-ban revolutió volt, de anarchia nem, most revolutió nincs, de van anarchia“. Végre Deák is adja életjelét.

A Kuza tette sokat tett a kiábrándulásra.

Reménylem, tennap elküldött, de rég megirt igen nagy cikkem az Ausztria s Magyarországi kapocsról még nagyobb hatást csinál, de milyent? nem tudom.

Kérlek, mondd nekem, mit tudsz te Farkas-Vukotinovicsról? Kőrös főispánjává van kinevezve. Én ugy tudom nagy Gájféle. Horvát-illyr, és író volt. Leveleket irogat a „Wanderer“-be, mint magyar szövetség barátja, észszerű föltételek alatt. Ha mit tudnál róla, ird meg.

Az itteni lapok a béke ígését hirdetik.

Cavour el van határozva a törvényt s kormányt tiszteletben tartatni, még Garibaldi ellenében is, ha ő izgatni s ujonczozni akarna. Elég munkát ad neki Nápoly s az uj annectált tartományok, még ha Gaeta elesnék is. Itt holnap nyilik meg a senatus. Troplong beszéde jelentőséggel fog birni.

Itt sok magyar ifju megfordult, azon hiedelemben, hogy a francia kormány honvédeket alakít, s a boulevardokon már százanként látni őket. Elkecserevedve az ámitók ellen mentek haza.

Egy azonban a Teleki rengetegéhez (Londonba) elment, mint messiáshoz, s visszajött tökéletesen kiábrándulva, miután a rengeteg neki két óráig csak magáról

s érdemeiről stb. beszélt. Mig ott meg nem fordult, nem hitt senkinek, — ott tökéletesen kigyógyult.

Nógrád megye radikális rohamu gyűlést tartott, tudod ki? Zichy Ferencz elnöklete alatt. Pedig legelső kötelességek volt volna, azon embert, ki az orosz intervenciót negocírozta s cs. biztos volt az orosz seregnél, — kiutasítani. Embereinknek erélyök ott van, hol az nincs helyén.

XII.

Páris, január 28-án, 1861.

. . . . . Valóban szomoruan érdekes olvasni a magyar lapokat. Érdemelné, hogy legalább a lapokat megkapd, — talán az a Bestercezbányai, elég nyers ember különben, szerezhethné neked. Végre — csaknem késő — Deák, megszólalt, egy speciális kérdésben, de irányt adni, s mindjárt kezdetben, kellett volna. Nyáry ismét 1848-ki modorába látszik visszaesettnek, — ámbár Kubinyi indítványára az amnestia iránt, manchesteri levelem végével felelt: „néha a népeken a sor amnestiázni.“ S a megyék sokszor ott hősek, hol nem kell az, és gyávák hol az szégyen, p. o. Nógrád az orosz tábori biztost, ifjabb Zichyt elfogadta főispánul, másrésről a hazájából megszökött Pulszkyt bizottmányi tagul választá.

Ki értse ezt? Avagy, a sárosi főszolgabíró, Irányi mellett, ki botoztat zsidót, az összes tisztikar szót emel. Most ismét az amnestiát emlegetik. De hát a másík mi volt? . . . . . Nem emlékezel a névre, ki a belügyminiszteriumban tanácsnok volt a horvátok részéről? Nem Bogovics? Az egyik Kussevics volt. Kazinczy

G., Kovács L. s többek nevével éppen nem találkozni. De hősek Radvánszky, ki 1848-ban elbujt; Andrássy Manó, ki főispáni székéből megszökött, Kemény S., ki a forradalom ellen könyvet irt. . . . . Nekem ezer eszme jár fejemben . . . . de ismét mit csináljunk?

Ölellek.

XIII.

Május 22-én, 1861.

— — — — —
Képzelem mint hatott rád Teleki váratlan halála. Ámbár te irád nekem egyszer, hogy fenyegetőzik főbelövással, de azt hivém rendkívüli népszerűsége megvigasztalta aggodalmaiban. Nem kellett volna Drezdába mennie, ha forradalmon dolgozott, midőn elfogták nem kellett volna a harmadik föltételt elfogadnia, Murray leveléből látjuk, hogy életét nem féltette, — végre ha elfogadta, tartotta volna meg, vagy ha meg nem akarta tartani, ment volna végig a kitűzött cél felé. De megölni magát nem volt szabad.

Olvasod a magyar lapokat? Most érdekesek, olvasni a beszédeket. Látom azokból mi tűztele atmosphaera van ott. Mindenki egy hangon beszél, habár a conclusió különbözik. Nem méltó, hogy egyet akarván, a forma felett czivakodjanak. A fölirat semmi jogot nem ad fel, a határozat éretlen gyermeki betyáros dacz. Ily pártnak Tisza méltó képviselője. Mi silány, incorrect nyelv, mi sok szó, s kevés eszme, még szenvedély sincs benne, csak látszik annak lenni. Bartal nyomos, szabatos talentum. Szalay jellemzetes

egyéniiség. Eötvös egy oldalt mesterileg analysált. Nyáry folytatja kötekedéseit, azt hittem volna, okosabb lőn, — de ő ismét az 1848-ki és nem az 1849-ki.

Itt a sympathia nem növekszik irántunk. Sokan azt hiszik, mi leszünk okai ha Ausztriából nem válik alkotmányos állam. Irtam ez okból két levelet a „Débatsban“, de nem tudom adja-e? . . .

Irányi irt levelet Telekiről, szólván: „un de ses meilleurs amis.“ Én erről semmit sem tudtam, alig hiszem, hogy csak leveleztek volna.

Bizony, bizony, nem tudom mi lesz hazánkból! Ha a nép ki van keseredve, ha sok okatlanul dolgozik, de a kormány is hibát halmoz hibára, s nem csoda ha benne nem biznak. Tartok tőle, hogy minden szép reményeink elszállnak, s a két fél hibáit a két fél romlása fogja követni. Hélas! — — — — —
— — — — —

XIV.

Páris, június 22-én, 1861.

Kedves barátom!

Vettem elvégre leveledet, s örültem tudni, hogy nincs semmi bajod. Csodálom hogy Cobdennek ideje van Mednyánszkyhoz elmenni, ő rossz látogató, és persze sok dolga is van. Avagy veletek akart találkozni? Kmety mit mond a dologhoz? Jól van Klapka és Kosuthal?

Én is nagy figyelemmel olvasám a diaetai vitákat. Nekem legjobban tetszett Deák beszédén kívül az Eötvösé, Szalayé, Bartalé, Zichyé, de kivált az And-

rássyé. A Kazinczyé érthetlen dagály. Somsichban méltóság van, eszme soha. A mi jó beszéd volt, mind 1848-ki s előtti emberektől van, — újabb embert nagyobb neműt nem vettem észre, s a határozat eszméje bizony gyöngén volt védve. De borzasztó a modor, ez a betyárság culminatiója. Oly zabolátlan nyelvvel csak ártani lehet. Schmerling, ha ügyes, lefordította a beszédeket, s elolvastatta a fejedelemmel. Ez elég bőven, hogy felbőszitse, s aztán megrontsa az magát, — és minket is veszélybe döntsen. Az egész discussió folytatában a státusférfiságnak semmi nyomát nem láttam. A mérséklett csak legista volt, a más párt boszut lehelt. Ez a különbség. S hol állunk most? A dynastia ellenünk, s ellenünk minden faj, pedig ezzel vagy azzal szövetkezni kellett volna. Ime a tótok is külön kerületet akarnak. A fajok haboznak közöttünk s a dynastia közt, de egy ügyes fogással nyílt ellenségünkké teheti a dynastia. Valóban mi legkevesbet tanulánk a multból. Csodálom, hogy Széchenyit kegyeli e kor, hiszen minden tanához hűtlen, — Kossuth szelleme jobban uralkodik, mint valaha. A közvélemény az ő szellemének incarnatiója, mint ő tőn, úgy tesz: rohan, nem számít, provocál bár fél, a bizonytalan jövőben bizik, s ha a veszedelem előáll, gyávának fogja találni a világ.

Mióta a lapokat olvasom, mióta ismerem a diaetai vitákat, mióta látom, hogy elbujt a gondolkodó ember, szerepet csak az oktalanság játszik, egy Besze, a charlatan, egy K . . . . ., egy B . . . . ., egy R . . ., ki Ferencz József rendet visel, egy Nyáry, ki 1849-ben a forradalom ellene volt, mióta látom, érzem mintegy azon gyulékony atmosphaerát, mely országszerte uralkodik elfojtólag; azóta estem én kétségbe,

— tudod, ez ritka eset nálam, — mert nemzet, mely annyi szenvedésből semmit nem tanult, elveszésre van kijelölve.

Emberek föllépésének nem annyira a hazaszeretet, mi *positiv* erény, mint az osztrák gyűlölet, mi szinte erény, *de negativ*. Avagy gondolkodnak az orvosságról? Nekik elég opponálni. Hazafiak, mint Madarász volt, csak a tribunon, túl azon nem. Kedvem volna kérdezni soktól: hol bujdosott 48/9-ben? Ime Bernáth egyik fő hős, kit 1849-ben csaknem letettem, nem teljesítvén hazafui, főispáni tisztét s kormánybiztost küldtem megyéjébe. A mit hiában keresek, a morális nagyság, mely, midőn a haza sorsa forog kérdésben, jobban aggódik mintha saját élete forogna kérdésben.

Szerepelnek, szerepelnek, — valóban szomorú dolog, mint szomorú az a véleménytürelmetlenség, mely zsarnokoknál helyén van, de szabadelműeknél botrány.

Hidd el, reményltem mikor Austria despotiája tetőpontján állt, most nem merek reményleni, sőt aggódom, busulok.

XV.

Augustus 8-án, 1861.

Kedves Barátom !

A te utolsó leveled, melyet tennap előtt, Párisban feladva vettem, nekem sok bajt okozott. Épen könyveimet rendeztem, s fejem is fájván, s nem látván jól este, dolgom végeztéig halasztám olvasását.

Egy óra múlva vége lévén az elrakosgatásnak, én mohó vágygyal nyulok zsebembe leveled után — nem találom; keresem az asztalon, — nincs; kiszedem könyveimet, gondolva, közējők csuszott, — siker nélkül; másnap újra kiszedem könyveimet, és nem tudtam a búbajos levél nyomára találni. És nekem valami sejtémem van, hogy ezen levélben sok érdekest irtál — a mint bele pillanték oly gyönyörűen sürtü és hosszú volt, — azért hagytam munka utánra „pour la bonne bouche.“
. . . . . Nem irnád meg újra? . . . . .

Magam vagyok itt a két gyermekkel, nőm Németországba ment idősb leányunkat visszahozni, s most már 3 hét óta Berlinben van egy híres oculista keze alatt, ki már háromszor operálta. Mennyi baj, szenvedés! a gondok nőnek mint a pyramisok . . . . .
. . . . . Mint mindig, most is osztrák utlevéllel utazik; a követségnél nagy udvariassággal fogadták, sőt megmutogatva neki a palotát, az első titoknak mindenféle czélzatos kérdéseket intézett hozzá. De én figyelmeztetém; óvakodva feleljen, csak egybe egyeztem meg, hogy egy beteges volt honvédtisztet ajánljon, ki nem vala képes hazatérésre engedelmet kapni. S ime 6 nap előtt az engedelem megjött, a szegény, de jeles férfit öröme. Nőm által tudatták vele.

De politikáról másszor. Most össze vagyok törve lelkiileg s testileg.

XVI.

Páris, oct. 18-án, 1861.

U. i. Érdekes olvasni otthonról azon sokféle határozatokat s főispáni beszédeket. Némely jeles, mint a Czyrákié, a mult századbeli typussal bir, de soké reményem alatt maradt. Kiváncsi valék Tisza beszédére. A „Napló“ szórul szóra közlé. Barátom az rosszabb a középszerűnél, egy betanult gyermeki beszéd, forma s tartalom, itélet s poésis nélkül, ha ilyen ember imádja a kormányzót, nem csodálom. Andrassy Manóról tudod, hogy 1849-ben, mint tornai főispán hir nélkül elhagyta a hont. És ilyen embert zempléni főispánnak neveznek ki; azt mondá: életét s mindenét a hazának áldozza. Nem volt senki, ki 1849-re emlékeztesse.

Wenkheim beszéde Esztergomban silányka volt. Eötvös csak replikázott, a helyett hogy egy magasb politikai elvadásra használta volna fel az alkalmat. Ily értelemben csak Desewffy szólt, igen nyomosan. Deák nem jelent meg, csodálatos politika.

Némely emberek épen nem szerepelnek. P. o. Kazinczy, Kovács L., Bónis, Patay stb. Ha Kossuthnak lapok járnak, kérd elolvasni, igen érdekes mind ezt figyelemmel kísérni. A Vojvodina visszacsatolása nagy fontosságú. Ez mégis jó akaratra mutat, mert bizony embe-reink nem úgy beszélnek, hogy a többi fajokat visszanyerjék.

Én most Croatia visszakapcsolatát is reményilem,
— s mindenik pártnak előnyére lesz. S ha mind ez
nem józanítja ki az embereket, — megérdemlik a leg-
rosszabb sorsot.

XVII.

Páris, jan. 14-én, 1862.

Kedves barátom!

Más ugy se kíván nekünk jó új évet s jobb jövőt,
tehát mint bajtársak kívánjunk azt egymásnak. Az ég
pedig bizony nem derült hazánk fölött. A zavar ott fe-
neketlen, ismét a Bach-rendszer uralkodik, némi magyar
kötésben. A conservatívek hallgatnak, mint Deákék is,
erősen állnak de a negatív téren, senki nem lép fel va-
lami positiv új eszmével. Ez iniciativa hiánya az mi jel-
lemzi az egész évet, 1860-dik oct. 20-ikától kezdve.
Két ellenség áll szemközt, mely sem nem harczol, sem
alkudni nem kész. Minden lehető állapotok közt a leg-
szerencsétlenebb e tétlenség, — az a szerencse, hogy el-
lenségünk sem bir teremő erővel megrontani bennün-
ket. Én, ha Schmerling helyében volnék, tudnám mit
kellene csinálni, hála Istennek hogy ő e részben vak!...
Hagyjuk e szomorú tért!

Justhtól tennap kaptam egy levelet, rossz útja volt,
de szerencsésen megérkezett. Itt járt Ujházy L. fiával
Farkassal, ki hajdan patvaristám volt, — az öreg Anco-
nában ki van nevezve éjszak-amerikai consulnak.
Nagyon összeroskadt testben. Most Türr van itt, neje-
vel volt nálunk, de nem talált, mi is nálók, de szinte
nem találtuk. I hear, he gives himself a great impor-

tance, taking the air not only of a great general, but even of a statesman. (Hallom, hogy nagy jelentőséget tulajdonít magának, nemcsak nagy tábornoki, hanem államférfiúi szint is vesz magára.)

Van itt sok magyar, igen sokat látok közülök, de Podmaniczky s a Károlyiak nem jöttek hozzám, (ezeket nem ismerem) mint Eszterházy Pali sem, ki szomszédságban lakik. Mágnásaink, mivel otthon rossz a kilátás, külföldre takarodnak. Mint 1849-ben!! — — — —

E tavaszon hihetőleg hosszasabban időzendem Londonban, az expositió miatt; ha tervem sikerül, családomat is átviszem. Akkor sok estét töltendünk együtt, nemde? E dologban sokat levelezék haza, mivel nem akartak a bortermelők se kiállítani. Én vevém rá őket. A dolog fontos mind termelőinkre, mind rám, mint vállalkozóra nézve.

Hallom, itt van Teleky Sándorné. De aligha lát magyarokat — — — —

XVIII.

London, jul. 5-én, 1862.

Kedves Barátom!

Te valóban egy desertor vagy, evasít, erupit; én elmeneteled előtt kerestelek, nem tudom házi asszonyod mondta-e?

Mult héten itt tömérdek ember, értem: magyar volt. Meszéna, tudod az esztergomi (városi) volt követ,

5*

kivel Morócznál véletlen találkozám, — egészen megzavarodott, hogy mindennap meg akart látogatni, hogy stb. mondtam neki: ti a számüzötteket elfeledétek, mi azt már megszoktuk.

Korizmicas, consul és otthon a magyar kiállítás elnöke meglátogatott, előbb kérdezvén fogadom-e? Azóta háromszor valék vele, okos, praktikus ember. Waldstein J. gróf is volt nálam, nem talált, én sem, sajnálom, mivel sokat tehetett volna a borügyben, de ma elutazik.

Lónyay kétszer volt nálam, jó ember, de a régi egészen, hideg, számító. Ő is monda, analysisem Kossuth programjának leirhatlan hatást csinált és szükség volt rá.

„De miért várjátok hogy a sült gesztenyéket mindig én kaparjam ki? jegyzém meg; 10 napig vártam hogy tegye más.“ Felelé: „Sokan akartunk irni ellene, de aztán azt gondoltuk, miután Ausztia ellen irni nem lehet, és „état de siège“ van, hát ne írjunk erről sem.“ (Furcsa okoskodás, ha ugyan azt hiszik, hogy azon program oly veszedelmes.)

Tennap előtt Majláth Gy. és Wenkheim B. voltak nálam 2½ óráig, épen esett. Mindig politisáltunk, ők főkép kérdezősködtek, ezért, arról mi a teendő? mit lehet otthon reményleni? holnap fogom őket látni, nem akartam, de dolgom van, és fáradt vagyok. Wenkheim bizony megőszült, Majláth nem; amaz mérsékelt (tudod csak privatim), ez még inkább, különben ő szólni is mert. Klapka a maga levelével csak vesztett, Széchenyi s mások mindenütt elbeszéli a mit te nekem monda, t. i. hogy ő birta rá Kossuthot. — — — — —

Otthon Kovács L. és Zichy A. lapot akarnak alapítani, kikeltek már egy czikkben a tétlenség ellen, mire végre Kemény felel, szokása szerint elmésen, — de vén asszonyos bőséggel. Ha Apponyi etc. etc. akarnának egy transigáló párt élére állani, lehetne belőle valami, különben nem; csak az aristocratia tömegben képes ily nagy műre, s még ahhoz is sok erély kellene. —

— — — — —

Szemere Bertalan Rónay Jáczintnak.

I.

Páris, sept. 13-án 1852.

Imé e néhány sort csak azért írom oly röviden, hogy egy hazánkfíát ajánljam, ki Londont megismerni vágy. Nevét ő maga mondja meg, hogy ön ismét magának tartsa meg, mint én még e papirosra se bizom. Mint régi barátom fogadja szívesen, ha személyesen talán nem ismerte, híreből bizonyosan. *)

Becsés levelét kegyednek ma vettük; nőm üdvözlí szívesen, és azt üzeni, szép levél volna, ha nem került volna egy esztendőbe. És ebben igaza van, mert jól tudhatta ön, hogy ama, bár rövid, ismeretség után mindig szívesen fogadtuk volna sorait, sőt vágytunk rájuk.

Azon sok igazra, mit benne elmond, most nem felelek, sőt inkább arra kérem, hogy szíveskednék az ottani viszonyokat nekem jellemezni (a személyek és pártok közt). Szomorú mind az, kicsinyszerű is, de egymás dolga mégis érdekel. A mit hallottam, a mit irtak, mind az oly töredékes, hogy én az emigráció tagjaiban ama régi emberekre sok részben nem ismerek.

---

*) Lukács Móricz.

Kevés emigráció fogta fel valaha állását, vagy talán egy sem soha, a magyar sem tesz kivételt. Vezére ott-hon a hazát vesztette el, künn az az iránti rokonszenvet fogja eljátszani. Én azt tartom, az emigráció mindent megtesz, ha nem tervez, de a világsympathiát megőrzi a nemzet ügyének, és azon eszmékhez elválhatlanul összeköti, miknek jövődjöje van. Azonban ezt sem tette. Mi Batthány (Kázmér)-val legalább annyit kimondtunk, hogy ama név és a magyar ügy két különböző dolog, s e szerint amaz elveszhet a nélkül, hogy ezt is magával rántaná a bukásba.

De erről másszor többet, ha levelét veszem. Örvendek hogy Mayerrel még mindig jó egyetértésben van, jöjjön ő Párisba a télen, és látogasson meg. Munkában és becsületben öszülvén meg, számot tarthat élvre és nyugalomra, és ne vonja meg önmagától saját fáradsága gyümölcseit.

Ajánlván barátomat ujlag, s reménylvén, hogy kedves napokat töltenek egymás társaságában, e sietve irt sorokat a legszivesb hazafiui üdvözlettel és kézszorítással fejezem be.

II.

Márczius 2-án.

Előre bocsátván szives tiszteletemet, mindjárt kezdem a fő dolgon, t. i. a mi afrikai utazónkon, kiről talán már meg is feledkezett, a mennyiben, a mint történetesen a lapokban látom, a geográfiai társaság a tudósítást, kegyed fordítása szerint meghallgatta f. eszt. február 14-én. Ámbár a lapok azt mondják, hogy csak kivonatilag fordítottatott le. A gyülelésről relatiót, az angol

Atheneum nyomán a francia Atheneum is közli, és a szerkesztő megjegyzi, mikép sajnálatos, hogy a magyar utazó jelentéséből semmi nem közöltetik, holott az a legérdekesebb vidéket látszik leírni.

Már most tehát szabad legyen kérdezni, mi történt amaz ülésben? Felolvastatott egész jelentése? Ébresztett figyelmet? Adott alkalmat szakértő bírálatára? Mit tartanak róla? Mint szándékoznak érette tenni? Legalább utasítással elfogják látni? Ime Vogelt elküldték Barthhoz és Osterweghez, — ki, t. i. ez utóbbi, a legutolsó tudósítások szerint meghalálozott. Talán fogna valami sürgetés használni, mi a közfigyelmet utazónkra fordítaná.

Minden esetre legyen kegyes megírni a mi vele s iránta történt, és én annak nyomán leveletem megírandom, melyet az illető titkár (a mint ígérte volt) a netalán adandó utasítással szíves leend elküldeni. Talán kegyed is írhatna neki (egyszersmind annak idejében a titoknoknak, ha a levelek Afrikában kézbe jutottak-e? értesíthetne). Legalább kimerítő utasítást adhatnának neki, némi astronomiai segédszereket s könyveket, mik neki kalauzul és példányul szolgálhatnának abban, a mire figyelmét fordítania kell buvárkodásaiban.

A mai lapok szerint a Kossuth-féle proklamáció tisztában van. — — — — —

Igy sülvé ki a dolog, óvásomnak annál inkább örvendek, mely megjelent a Journal des Débatsban, s azután több francia lapokban, a Kölni is közölte (február 24-én és február 25-én Kossuth czim alatt munkámat ismerteti a szerkesztőség), az Augsb. Allg. Zeitung is február 27-én. Azt hittem, kivált miután a botránykozás világszerte oly nagy volt, a milanoi esemény miatt, evidentiában szük-

séges tartani hogy Kossuth Kossuth, és ő sem nem az emigráció sem nem Magyarország. Elküldtem az óvást a Morning Chronicle és a Timesnek is még 17-én, de csodálom egyik sem vette fel, talán mivel akkor adatott be nekik a Reidféle óvás is.

Ki az a Reid? — Mi Angliában a vélemény az utóbbi eseményekről? — Mit mondanak a francia főnők? . . . . .

Kedves szegény nőm mostanában ismét 16 napig igen nagy beteg volt, a régi „névralgie-faciale“ kinozza. Három nap óta feljár. Holnap magnetisálni kezdik. Mindenhez folyamodunk, de eddig semmi sem segített.

Elvárván becses és kimerítő tudósítását utazónkra nézve, levelemet bezárom szives baráti tiszteletem kijelentésével.

III.

Január 4-én, 1853.

Használok az alkalmat boldog új esztendő kívánni, mely beteljesedik, ha háborunk lesz, s ha úgy végződik az, a mint mi ohajtjuk.

A mi császáruk nem hágy magával tréfálni, biz csillagában, s van némi oka benne bizni, mert célját bátyja székében ülni, elérte, s ha kegyetek ott a hármasszigetben nem becsülik meg magokat, azon veszik észre egy szép reggel, hogy francia veres nadrág uralodik Albion ős földén.

Visszatérek afrikai utazónkra, s figyelmeztetem kegyedet azon utazási jelentésre, mely a Daily News január 1-ső számában, s az utolsó angol Atheneumban olvasható. Megnéztem a legújabb mappát, s ott, hol

magyar hazánkfia jár, üres a mappa, s amaz utazási jelentésben is azt olvastam, hogy Osterweg még csak most akar arra s oda utazni, ha lehet, indulván ő az indus tenger, a másik társa az atlanti tenger felől. Nyoma van annak is, hogy Palmerston segítette volna Osterwegéket.

Én tehát azt gondolnám, ha könnyebb, forditaná le németre, valakivel aztán fordíttatná le angolra, s ezt jó barátok segedelmével több példányban leírván, adna belőle azon speciális lapnak, mely a geográfiai utazásokat közli, adna az illető társaságnak, adna talán az illető kormány-hatóságnak, kivonatot pedig egyeseknek is, kik azon feldezési téren tekintélylyel és kutatással bírnak. Ha én bírnám az angol fordítást, kétszer szívesen lemásolnám, s ha más nem, helyemet Mayer segedelme kipótolja, reménylem. S nem volna a magyarok közt, ki a másolást szíves volna megtenni, és ki arra képességgel is bír? A fő dolog azonban hogy legyen lefordítva; minden vállalat jár némi nehézséggel, de sükert azok, s különösen a legelső legyőzése nélkül lehetetlen reményelni. Az istenek semmit sem adnak munka nélkül.

Ama kérdésemre lehet-e, s mi föltétel alatt, ama portugáli coloniába levelet küldeni, becses válaszát elvárom.

Tegnap az „Examinerben“ olvastam munkám rövid, de kedvező ismertetését. *) Tüstént irtam hogy nekem ide, kegyednek házához, küldjenek egy példányt az illető számból. Annál inkább örülök neki, mivel még nem küldtem példányt az Examinernek, és főkép mivel

---

*) Szemere munkája: „Graf Ludwig Batthány, Arthur Görgey, Ludwig Kossuth.“ Hamburg, 1853.

ilyen tekintélyes és radikál lap ítéletét többre becsülöm a Times-féle nem liberális lap ítéleténél. Kossuthot ugyan látszik kimélni, de a kimélet inkább malitiosus kimélet, midőn azt mondja, „weaknes“-ét (gyengeség) kár volt annyira nyomni, és hogy „perhaps“ (talán) csak a két első arczképet kellene angolra fordítani. — — —

Becses sorait minél előbb elvárván, most végzem levelemet azzal a mivel kezdtem, baráti szives kívánataim ismétlésével.

Hogyan gondolkozik ön a nemzetiségi kérdésről? Ugy mint Vukovics és társai?

IV.

Páris, január 19-én, 1853.

Utolsó levelére válaszolván, mindenek előtt kérem az ide zárt levelet Blackwellnek boríték alatt elküldeni a kis postán.

A mi a magyarnak küldendő levelet illeti, azt én mégis csak angol uton akarnám elküldeni, s e végből egyenesen Mayerhoz fogok fordulni. Legfőlebb arra várok, hogy tudósításával valami czélt érjünk. A mi hibákat kegyed érint, azok talán nyomtatásbeli, talán írásbeli hibák, azonban bár ő levelei szerint hivatására elkészülve lenni látszik, mégis ohajtandónak látnám legalább azt kivinni, ha ő az illető (talán létező afrikai) geográfiai társulat által, ha segedelemmel nem, legalább irányutastással ellátnék.

Ha nem megy ez sem, én mindenesetre fogok neki írni, bizik Istenben ő is, mint az összes magyar nép csak abban bizik jelenleg.

Azt gondolom egy biztató szócska is varázshatással leend reá oly messze földön — nem azt nézi, hogy tőlünk, hanem hogy Európából és magyaroktól jön.

Azt a hírlapok is beszélnek, hogy Kossuth ajánlatokat tön a császárnak, reményilem hivei ezt mind consequentiának, mind időszerintinek, mind státusférfiui eljárásnak fogják találni. — — — — —

Mind az, a mit mi itt okosan tehetünk, vagy inkább tehetek, „abwarten“. Az új császár nélkül most hamar semmi kilátás, s ő a revolutionárusokkal idő előtt természetesen nem alkuszik, s magára nézve okosan teszi, mert ez compromittálná új fölség-rokonai előtt, ellenben az elnyomottak mindig kész szövetségesei, a mikor az alkalom elérkezett.

Ebből ítélhetni meg, mennyiben cselekszik Kossuth okosan, midőn ő nyújt előbbben kezét, és épen ő, ki annyi izben meggyalázta a mostani császárt, ki abban excellál, a miben ő nem, t. i. a hallgatásban és a cselekvésben.

V.

Bellevue, december 19-én, 1853.

Bizony sokáig hallgatunk mi mindketten, és mivel vártam kegyeteket, kegyed mivel ide készült, — valóban nem szép az öreg urtól *), hogy nem tesz főképen magáért valamit, s érettünk némit. Én ugyan olvastam sokat kegyedtől, bár nem nekem, hanem az egész világnak írta, értem a Naplóban megjelent cikkeket. Egy

---

*) Mayer.

idő óta azonban két levelező jelent meg ama lap hasábjain, nemde kegyed jele a tridens, és a Vukovicse a horgony? — ezt kértem amugy gondolatlanul, — a mennyiben a két különböző jel később tűnvén föl nekem, most tisztán nem emlékezem a levelek illető tartalmára. Párisból is két levelező támadt, az egyik hogy Jámbor, az nyílt titok, a másikat nem tudom. Jámbor levelei néha-néha nem érdektelen mélézások s antithesisek olykor keresett összehalmozásai, azonban még is csodálom hogy Párisból oly szakadozott s töredékes gondolatokat fogad el a szerkesztő. A levelek postadíjával drágán vannak fizetve. A londoniakon szorgalom, munka, összeállítás, combinatió, elmélkedés látszik, mi a magyar olvasókra bizonynyal tanuságos és érdekes.

Kegyed nem ír hazánkfairól semmit. Alkalmasint visszavonta magát tőlük, megunja velök az ember az örökös kérődzést a multon. .

Nem tagadom azonban, engem érdekel az összegnek története és sorsa, nem mintha sokat várnék tőle, de az életben mint a regényekben, az ismert személyek sorsát ohajtjuk ismerni végiglen. Ha nagy dolgokat nem is, de legalább csinálnak annyit hogy háborognak. —

— — — — — És a plebs mit csinál? értem a sokaságot, mely hirre, érdem által sem vergődött, bár az néha több mint a legnagyobbaké, de a melynek természete az, mi az aranyé, a fenékre száll és nem emelkedik a fölszinre.

Sokan vannak ott, kiket nem akarok egyenkint nevezni, de a kiknek sorsa érdekel, ellenségeim bár, — de hazámiai. . . . . És az ausztráliai utazókról, Mednyánszki, etc. hallott valamit?

Eszembe jut, ama vidék felé járván képzeletem, afrikai utazónk. Még nem tudhatni, nemde, kezébe ju-

tott-e levelünk? Néha-néha betekintek az angol és francia Atheneumba s utána nézek, nincs-e tilés Murcluson elnöksége alatt, és nincs-e szó Magyarról, kinek névbeli dicsősége a nemzeteével összeesnék, — ha Isten segíteni fogja.

A mi minket illet, nőm, ki szívesen üdvözli, egy időn át meglehetősen volt, most megint sokat és állandóul szenved, s bár faluhelyen a hideg víz cura miatt maradánk télre, 10 nap óta felhagyott vele, szemei miatt egy oculista gyógyítása alá adván magát. E szerint, a mint látja, mi itt, a mennyiben magunk s nőm beteg, nem mulatságos telet fogunk tölteni. Jőjjenek át, vegye rá az önmaga iránt kegyetlen öreget, Párist épen téiben és este kell látni, nem nyárban és nappal.

Mi a koronát illeti, a mit kegyednek Lukács Sándor beszélt, az csak féltörténet, a mit Lórodiról beszélt, lehető, de nem valószínű, a feladó egyik két oly személy közül, kik még sehol nem neveztettek meg, egyik nagy ur, másik demokratának mondja magát maig is. Nem jutott kegyednek eszébe az esemény alkalmával, hogy némely embernek minden ártalmára fordul, — másnak minden bolondsága hírére válik, — a balgák előtt.

Ha kedveli a bizalmas, őszinte, belső levelezést, én, miután az olyant és csak az olyant kedvelem, szívesen leszek a vis-à-vis-ja.

Öregünket ölelvén, fogadja baráti jobbjomat.

VI.

Bellevue, május 29-én, 1854.

Tisztelt hazafitársam!

Mi ismét itt a falun vagyunk, örömünk abból áll, közel lakni gyermekünk sirjához, kit Meudonba temettünk el. Engem tökéletesen levert a bú, ime két hónapja hogy mindenre tehetetlen vagyok, soha nem hittem volna, hogy egy ártatlan lény eltűnése oly borzasztó hiányt okoz az ember életében. Avagy a száműzetéssel jár az örömet meggyöngíteni, a bűt s bánatot megkészszerezni? . . . Igaz, én mindig igen ragaszkodtam ahhoz a mit vagy szerettem, vagy választottam, lett legyen az személy vagy elv, minden elválás nálam azért fájdalmas, mivel gyökereimet érzem felszakasztatni.

Kevesen érzik úgy mint én a haza elvesztését, én nem pályám megszakadását sajnálom, én mint a növény a földet, a földben anyámat nélkülözöm, melyből eredtem.

Mi boldog napokat éltünk mi itt tavaly nyáron, — tavaly, midőn kegyetek látogatására számitánk, — most érzem kivált, midőn ő nincs többé, ki életünknek bája volt. És most ugyan azon helyet lakjuk nélküle, képzelheti kegyed mi kinos, mi gyötrő, mi öldöklő az emlékezet. Minden reá emlékeztet, minden ut hol ránk várt, minden fa, mely alatt ült, minden füves hely az erdőben, hova vittük őt a nyár hevében. Azonban nem akartunk más hová menni lakni, részint mivel szállásunkat egész évre vettük, részint mert legalább sirjához közel vagyunk, s ha kellemeit nem élvezhetjük, bánatos emlékezetével tápláljuk lelkünket. Minden becses a

mi reá emlékeztet, a fájdalom is, bár vérzik alatta a szív.

Képzelteri mit szenved anyja, kinek e gyermek az idegen földön fő gyönyöre volt!

(Folytatása elveszett.)

VII.

Bellevue, július 14-én 1854.

Tisztelt hazámfia!

Azóta fogja tudni, hogy Batthány 12-én hirtelen meghalt. Megirtam Vetternek hogy kegyetekkel tudassa. Ime ide zárok egy rövid necrologot azon kérés-sel, hogy azt angolra lefordítani s egy példányt az Examinernek és a Timesnek, s talán a Morning Chronicle vagy inkább a Daily Newsnek küldeni sziveskedjék. Ha nem volna ideje, mit nem gondolok, Szabó Imrét kérje meg, ő szerette Batthányt. Ha megjelen a necrolog, az illető necrolog egy példányát vegye meg Mayer, és küldje el a postán.

A Times és Examinerhez, mely lapok irásimat ismerik, két levelkét, mely kísézől szolgáljon, ide rekesztek. — — — — —

A Daily Newsnek szólót sziveskedjék egészen saját kezével leírni.

Biz ez nagy csapás, bármi véleménynyel legyünk B.-ról. Ő rá még nagy szerep várt, akár itt, akár otthon. Itt maradva, a francia kormány hozzá fordulandott volna, ha Austria ellen kell vala mennie, ha haza megy

ő 600,000 franc jövedelemmel otthon, a nemzetiség ügyében, csodákat művelhetett volna.

Mayerrel várjuk önt naponként. Isten hozza minél előbb. Simonyi itt van, Vukovics is, ki holnap ismét meglátogat. Fogadja legszívesb kézszorításomat. Tisztelője.

VIII.

Páris, június 27-én, 1855.

Tisztelt hazámfitarsa!

Elvégre valahára ismét olvashatom levelét, minek valóban örültem, úgy fősvénykedik mint a jóféle sáfrány, hiszen jó is, de ne legyen vele oly drága.

Én gyakran érzem szükségét az ömlengésnek, és kegyed nem? Fájdalmas, hogy a magyar menekültek közt oly kevés belső baráti viszony van, pedig a magyar magát barátságos fajnak tartja, de úgy látszik csak jó napjaiban és csak poharak közt.

Mayer elutazott? Akár igen, akár nem, üdvözelje nevemben. Sajnálom hogy sem őt, sem kegyedet nem fogom itt láthatni. Mi augusztus elején fogunk innen elutazni, hova? magunk sem tudjuk, azt sem mennyi időre. Mért nem vállalta el ama helyet az angol hadi kormányzatban? Próbálni kell a szerencsét, és nem kerülni hullámlásait, az egyforma élet unalmas, ha nőtlen volnék azóta a világ ötödik részében járnék.

Magyarról a titoknak semmit sem tud? Azt sem, leveleinket megkapta-e? Közölte vele legújabb jelentéseit? Ezek sem serkenték a társaságot tevékeny részvételre? Megfoghatatlan. Én itt be fogom adni a fran-

czia geografiai társulatnak. E kérdés ránk nézve nemzeti dicsőség kérdése, mint az a Podhorski terve is, mit kegyeddel ime közlök. *)

Ő három év óta a keleti nyelvekkel foglalkozik, példátlan szorgalommal és kitűnő sükerrel. Ismeri a latin, magyar, német, tót, horvát, szerb, lengyel, orosz, svéd, francia, angol, spanyol, olasz, portugál, török nyelveken kívül, a finnet, mandsut, mongolt, chinait, sanskritot, tibetit. Több ajánlata volt pénzt kereshetni, de ő nyomorog és tanulmányait folytatja. Ohajtana maradni pályáján és ezen érdemelni hirt és kenyeret; két-féle terve van, egy missiót kapni keletre, vagy a bibliai társaságnál dolgozni, például a biblia tibeti nyelvre nincs lefordítva. A mit Kőrösi be nem végzett, azt ő mint egy magyar utóda bevégezné. Tegyen lépéseket az illető helyeken és személyeknél. Szóljon Mayerrel, Nicolaival

---

*) Azon utazó, kiről Szemere leveleiben oly sokszor van szó: Magyar László, kinek a magyar lapokban megjelent afrikai utazását Szemere Bertalan közlé Rónay Jácinttal, ki azt angol nyelvre fordítván, benyújtá a londoni „Royal Geogr. Society”-nek, hol felolvasztatott, s nagy figyelmet gerjesztett; minek következtében a társulat megbízásából Rónay J. felszólította levélben Magyar Lászlót, afrikai utazása részletes leírásának megküldésére, ajánlkozván egyszersmind annak angol fordítására, s tudatván az utazóval, hogy a nevezett társulat kész a kiadási költségek fedezésére, sőt az utazó segélyezésére is. — A felszólítás a portugalli kormány útján küldetett Afrikába; de válasz nem érkezett reá soha, s így utazása angol nyelven nem jelenhetett meg. — Később Magyar László utazása első kötetét megküldé a magyar Akademiának, s ez meg is jelent. E kötet tartalmát Rónay J. megismertette a londoni Royal Geogr. Society egyik ülésén. Ismét nagy érdeket gerjesztett, s valamint Pesten úgy Londonban is várva várták a folytatást, az ígért 2-ik és 3-ik kötetet, de ezek s hihetőleg mindenkorra elvesztek; mert Magyar László Porto de Cuibon, a benguelai kerületben, 1864-ben november 9-kén meghalt, egy kiskorú gyermeket hagyván maga után.

s beszéljen szívökre. Szabó is ismerhet valakit a club-bokból, közölje vele mind ezt terjedelmesen. Simonyi is minden ilyen szolgálatra igen kész, értesitse ezekről.

Ha kell, P. átmenne, netalán vizsgálat végett. Itteni professorai készek bizonyítványt adni előhaladásáról. Vagy kegyed, ha ő vagy az indiai, vagy a bibliai társasághoz folyamodnék, szives lenne iratát beadni? Ilyen dolog, mi magában beszél, nagy pártfogás nélkül is mehetne. Cobden is ismeri őt. Dudás nem szólhatna Shaftesburyvel? Irjon neki, ő talán kapcsolatba jött a bibliai társulattal. Ajánlom az ügyet erélyes buzgalmába. . . . . Magyar utazása megjelent valami angol lapban? Azt hallom a Blackwood Magasinban, mikor?

IX.

December 2-án, 1859.

Kedves hazámfia!

E levél áltadója Földváry, magyar emigráns, becsületes jó fiu, itt megházasodott, s kis boltja lévén, kereskedésből él, bár nehezen. Ha tőle a Mazzini két utolsó levelét, egyiket Ricasolihoz, másikát Fanti ellen intézte, megküldené, — az angol lapokban jelentek meg, — igen lekötelezne. Azt, melyet V. Emanuelhez intézett, birom.

Otthon mozognak erélyesen, nemcsak a lapokból, magány-levelekből is tudom, s azon mozgalom a külföldi lapokban részvétteljes hangokat talál. Itt minden lap beszél rólunk, mi 1849 óta nem vala az eset.

6*

Ez adta az eszmét, francziául egy brochuret írnom, vélvén vele használni. *) Akarnám angolul is kiadni, de ki fordítja le?

Nem vállalná el, azon föltétel alatt hogy a hasznót felezzük? Azt hiszem szép haszon lenne belőle, mert a kérdés napi renden van, s néhány ezer példány eladására számithatnánk. És kinél kellene kiadni? Mind erről tudósítson, — nem feledvén el, hogy a fő szempont nem az: nyerni, bár ránk fér az is, hanem: használni az ügynek.

De ne szóljon róla, eleve, embereinknek, csak Mayernek. A munka kész most, csak a stylt revideálok.

Elvárom becses válaszát, tanácsát, utasítását gyorsan, fogadja szíves jobbjomat.

X.

Páris, február 12-én.

Kedves hazámfia!

Reményilem a Siècle-t megkapta, mint én Cornidesz által (ki e napokban kénytelen haza térni) becses közleményét megkaptam. Adandó alkalommal, kívánata szerint, visszaküldöm. **)

---

*) Szemere B. utolsó munkája: „La question hongroise“ — 1848—1860. Páris Dentu 1860. Angolul: „Hungary from 1848 to 1860.“ London. Richard Bentley. 1860.

**) Az említett közlemény Rónay Jácint egy kézírata: „A tűzimádó bölcs“. Nem volt a nagy közönségnek szánva. E kéziratot Rónay alkalmilag Szemerének emlité, s olvasás végett neki küldé. Később Széchenyi István gróf tudomására jutott, s áttekintés végett Rónay Jácint közölte vele Döblingben; ő ajánlotta Kilián pesti kiadónak, s itt jelent meg névtelenül.

Már magában gyönyör oly szép kézírást olvasni. De kedves olvasmány a munka is, tiszta, szabatos, correct nyelv, könnyű, világos styl, jól választott, találó, válogatott kifejezések, mind ez elbájol.

De a formára észrevételem van. Miért választá ama bibliai versezetet? Miért azon profétai nyelvet, mely korunkban anachronismus? Miért csinál, forma által, puszta átmenetelből egy-egy axiómát? Így van a Korán is írva, minden phrázis, itt is, minek még értelme sincs, egy kikezdés. Ha ez megy, vallási tárgynál van csak helyén, tudománynál nincs.

Mi a belső formát illeti, nem szeretem, hogy tudománynak költői alakot választott. Ilyesmi hajdan helyén volt, most nincs többé. Vagy költemény legyen, vagy tudomány, különben az olvasó nem fogja tudni mi a való, mi a képzelődés, kivált a magyar olvasó nem, mi fontos tekintet.

Bár a genesis-tanban (geolog., geogr., astron. stb.) nem vagyok honos, annyit mégis tudok, hogy mit költői alakban ad elő, az tudományilag is áll. Az elszórt eszmék komoly tanulmány eredményei. De a ki ennyit sem tud belőle, az elmejátéknak veszi, ki többet tud, azt ki nem elégíti. És miért kellett ily abstract dolgokat egy mágusz szájába adni? Miért költeménykép előadni, mi positiv tudomány? Ezt nem látom át, — más részről sajnálom, hogy ennyi tanulmány elvész, mert a forma miatt hitelét veszti el.

Másképen előadva, bár a tárgy magas, annak sublimitása maga sok sovárgó emberben vágyat gerjesztett volna, megismerkedni e tudománynyal, melyet még nem ért.

Különösen a magyar publikumnak szakismeretre van szüksége, írónak s olvasónak egyiránt. Ön a mun-

kával, komolyan s rendszerileg írva, nagy hiányt töltött volna be. Így költeménynek nehéz, tudománynak összefüggetlen és töredékes.

A francziák közt egy híres író: Eugene Pelletan, irt 1852-ben „Confession de foi du XIX siècle,” egy ilyen munkát, mely az universum rendszerét fölséges imaginációval írja le. Méltó, hogy ismerje. Tartalmas is, — de nem tudván benne a költői s tudományos részt egymástól elválasztani, nem olvastam végig. Mint irodalmi mű gyönyörű.

Ime ez fő észrevételem munkáját illetőleg, és sajnálom, hogy korábban nem ismertem, mivel kérni fogtam volna, hogy világos előadásával és szép nyelvével a tudományban oly szegény magyar irodalmat ekkép gazdagítsa. Ha rá gondolok, hogy mi eredeti íróval, sőt jeles művek fordításával, miből egy magyar, ki más nyelvet nem tud, valamely tudományt megtanulhatna, ennek egy nemében sem birunk, a szégyen elborítja arczatát; s 1848 óta egy hiányt sem látok pótolva.

Ha még nem késő, irjon tudományt, tudományos alakban, hiszen a tárgyat birván, csak az alakot kell változtatni, és hálára kötelezi a hazát s a nemzetet.

Szemere Bertalan, Batthyányi Kázmérnak és Házmánnak.

(Szemere első fogalmazása szerint két töredék.)

October 23-án, 1851.

Batthyányi K. urnak.

Tisztelt Barátom!

Ime küldöm azon emlékiratot, melyet a német ellenzék embereinek küldözünk meg, a kik egyszersmind Ausztriának ellenségei.

Első része ugyan az etc. etc.

Én néha-néha örömmel tudósítottalak volna arról a miről hittem vala, hogy vagy lelkednek szórakozást, vagy szivednek örömet okoz; miután azonban semmi szolgálattal nem kívántál élni, még oly dolgokban sem, melyekben idegenekre szorultál, elhallgattam. És egészen elhallgattam, miután olyan, mint nevezik, vak-hírképen azt tudom, hogy te irántam bizalmatlanságot jelentettél ki. Bátorságom miatt? veled voltam mindenütt. Jellemem miatt? Csak a rágalom bánthatja. Elveim miatt? A miniszteriumban legtöbbször volt véleményünk összhangzó.

Nem tagadhatom, e gondolat sulya fölér egy második számkivetéssel.

Egyébiránt kérlek, ne felelj erre, csak úgy jött tollam alá. Nemcsak a szerelem az, mit magára az ember nem parancsolhat, sok más is olyan.

Minden esetre, a mikor nem találsz kéz alatt mást, parancsolj velem, mint tisztelt nőd is, etc.

October 23-án 1851.

Házmánnak.

Köszöntsд különösen Perczelt. Mondd meg neki: mi valaha barátok voltunk, és elveinket tekintve, annak kellett volna maradnunk. Köztünk nincs más, mint az ő illúziója, — ha arról lemond, a tér köztünk szabad. Nem szerettem soha, hogy ő a tribunon nem maradt, és elfordultam tőle midőn ő is a proféta szerepét játszotta mint Kossuth. Republikánus ember nem lehet proféta, az ész világa efféle themát nem ismer.

Szemere Bertalan, Szemere Gyurinak.

Páris, october 23-án 1851.

Szemere Gyurinak.

Kedves Gyurim!

Ime e pár sor fölkeres a régi földvár dombjai mögött. Nem akar alkalmatlankodni, csak üdvezel szívesen — egy hang a multból.

Ott képzellek fiaid közt, kikről csak azt mondhatom el, én is ismertem valaha. Megláthatom-e ezeket? azt a jó Isten tudja, ki, azt mondják, akkor is bölcsen cselekszik, ha a világot össze-vissza forgatja. Megvalom, nekem véghetlen örömet okozna tudnom, hogy szépen fejlenek, hogy kéjed telik bennök, hogy nem lesznek lángtól üresek mint ama (hegyaljai) volkánhegyek ott köröskörül. Csak ne szorítsd az iskolai kézi könyvek közé, szerettesd meg velök a természetet a népben és a szabadban, és aztán a világirodalomban. Ha ebben lép be az ember, egy végtelen tág horizon nyílik meg a szemnek, alig kell tanulni, már a pusztta körültekintés kibővíti a lelket.

És te jó egészségnek örvendsz? Elment a zivatar fölötted veszély nélkül? Nem kívánok választ tőled, de jól esik hinnem, hogy ha válaszznál, az nekem vigasztaló fogna lenni.

Hidd el, hogy ha sokat álltam is ki e néhány év alatt, soha nem feledkeztem meg rólatok, sem a hadban, sem Ázsia partjain, sem Hellás régi emlékei közt. Ezek egy nemzet temetőjét képezik, s temetőben járni annyi mint a jókról hivebben emlékezni.

És hogy ne emlékeztem volna reád a classikus világban, melyet te jobban ismersz mint bárki. Ott az athenei Acropolisban, a Parthenon aranszinü oszlopsora alatt, ott hol Demosthén szónokolt, a Marathon mezején, Messéne romjai közt, Sparta síkján, Delphos titokteljes barlangjában. Ha volt a száműzöttnek egy boldog napja, az az volt, midőn a mult emlékei közt magamat s magunkat sirattam.

Kevésben mult hogy Egyiptomba nem mentem.

A régi multnak temetőibe vonzott sötét kedvem.

Porainkban így fognak utódaink taposni, a mult minden szenvedése és dicsősége a históriának egy szűk lapocskáját teszi.

Azonban kedves Lipoldám vidám képe Maltába vitt, onnan ide, hol reá 15 hónapig várakoztam. Most ő Badenben van egészségét helyreállítani, onnan Parádra megy augusztusban — bár csak szerencséje volna megismerni titeket.

A jövő telet miatta még itt szándékozunk tölteni, aztán fölveszszük a vándormadár szárnyait. Nekünk helyet a hatalmak szoktak kijelelni. De bár hova vésen a sors hulláma, légy meggyőződve, miképen reád

mindig hálával és melegen emlékezem. Reménylem-e, hogy még meg foglak láthatni? Igen, mert én soha nem esem kétségbe, de nem is reménylek minden percztől. Meglehet, hogy akkor hajamat a kor hava elborítja, és azt már többé nem lehet lerázni mint a télit.

Isten áldása rajtad.

Szemere Bertalan Czecz J.-nak.

October 3-án, 1851.

Barátom!

Miután tennap gyűlés tartatott, melyet te mint választmányi tag hívtál össze, magad önkényéből, mielőtt az iránt Vukovicssal és velem, kit a Teleki távollétében ti az elnöki teendőkkel megbiztattok, mielőtt, mondom, te velünk értekeztél volna: mint barátod, ime őszintén megmondom véleményemet.

Néhány nap előtt nekem, összesen háromszor, üzen-tél és irtál, hogy több oldalról nyilvánításokat hallasz, miképen nagy gyűlést kellene tartani; ugyan azon időben Vukovicznak szóval kétszer üzentél és egyszer irtál, hogy ő velem egy tartandó választmányi ülés iránt értekeznek. De a hat üzenetben, sürgetésben nem irtad meg a tárgyat, sőt titkolni látszál azt: pedig, azt hiszem, bizalmatlanságra okod nincs, jogod sincs.

Tennap vettem, délután elvégre azon leveledet, melyben irod, „holnap (2-kán) két órára Gorovénál összehívtam az emigratiót, Thalyt és Irányit beleértve, hadd engedjen minden ember szabad árt beszédjének, és legyen meg a többségnek akarata.“

Engedd nyíltan kimondanom, hogy én mint választmányi tag eljárásoddal nem vagyok megelégedve, ré-

szint azért, mivel elmellőztél minket, részint mivel, bár én is ohajtom az egyesülést, gyűlölöm a szakadást, azonban azt hiszem, azokat meghívni, kik az emigratiótól elváltak, a választmánynak sem volt volna szabad, a gyűlés megegyezése nélkül. Személyök ellen nincs kifogásom, a formára sem tartok sokat, azonban a békülést, ha ugyan volt rá szükség, azok részéről kellett volna várni, kiktől függött az elválás.

Én minden esetre ezennel nem akarok a választmány tagja lenni, azért is, mivel Angliába utazom nem sokára. Az iratokat Vukovicsnak adom át. A pénztárban nincs semmi, sőt az nekem adós 49 frankkal, mit előlegeztem.

S minthogy hibám nélkül nem vehettem részt az ülésben, különben mind ezt ott elmondtam volna s miután ez lemondásomul szolgál: kérlek ezt a legközelebbi gyűlésben olvasd fel.

Egyébiránt maradunk jó barátok etc.

Gróf Teleki László, Szemere Bertalannak. *)

Zürich, october 30-kán.

Kedves Barátom!

Igen nagyon megszorított leveled. Én oly boldognak képzeltelek! azt hívéim már e miatt — nincs is idő számomra. No de azzal vigasztalom magamat, hogy nőd szenvedései nem tarthatnak sokáig s aztán megannyi is bizonyos, hogy a nervosus bajok nem veszélyesek, meglásd hogy igazam van; igen jártas vagyok az efféle bajokban. Én már rég irtam volna neked, de azt mondád utolsó leveledben, Hajnik adresse alatt csak october 12-kéig irjak, azontul ne, s nem tudtam hogy Párisban régi szállásodat megtartottad. — Igazságtalan vagy irántam, ha azt gondolod, hogy Kossuth iránti nézeteimet vonakodtam neked megmondani. Hiszen én e tekintetben soha semmit sem titkoltam előtted! Megmondtam, miként nézeteim a Kossuthétól sokban különböznek, de azért nem akarok tőle idő előtt elszakadni, valamint nem látom czélszerűnek, hogy ő idő előtt meg-

---

*) E levél nem Szemere Bertalané ugyan, de az ő egyéniségére is vet világot s azért ezt is, valamint, kiváló érdekénél fogva, a Vukovics Sebőét is felvettük e gyűjteménybe.

támadtassék. Így gondolkodtam egész mostanig. Most micsoda állásban leszek vele szemben, nyilatkozataitól függend.

Mi indulattal viseltetik irántam? nem kérdezem.
— Én —

1. mindennemű, bármi néven nevezendő dictátorságnak ellene vagyok, mert dictátorság soha sem használt, míg a szabadság ügyének mindig csak arra való volt, hogy azt megölje.

Különösen képtelennek tartanám pedig az octroyirozott dictátorságot, — hogy t. i. valaki önmaga nevezze ki magát dictátorrá, s társaitól, — mint refugie-refugie-társaitól!! vak engedelmességet követeljen.

Ha valaki ilyesmit tenne, vagy készülné tenni, annak én határozott ellenségévé válnék, bármi viszonyban lettem volna véle az előtt. Nem! a monarchiákkal nem azért küzdünk, hogy dictátorságokat állítsunk helyükbe! Azt mondják, talán a dictátorság ideiglenes, addig tart csak, míg a veszély? hiszen a fejedelmek is az absolutismust, — kivételi törvényszékeket, — ostrom-állapotot csak ideiglenes rendszabásoknak hirdetik!!

2. Nem tartom lehetőnek, hogy valaki, ki egy országban főhivatalt viselt, aztán arról önkénytesen lemondott, menekült korábban visszavegye lemondását, és az ország közbejövetele nélkül ön maga-magát régi hivatalába visszaléptesse. Ha legitimista volnék, helyeselnék ily eljárást, de mint a szabadelvű democratához tartozó elleneznem kell, hogy részünkről a trónkövetelők régi, elavult modora követessék. — Ilyesminek pártunkban semmi alapja nincs, s minket a világ előtt ilyesmi csak nevetségesekké tehetne.

3. Szabadságot akarok mindenben — valót s korlátlant, — így a nemzetiségekre nézve is. S nem aka-

rom, hogy a szent ügy, melynek bajnokai vagyunk, a történelmi jog szűk korlátai közé szorítatva, a területiális-integritási, ellenforradalmi fogalmakon hajótörést szenvedjen.

Ilynemű fogalmakon alapuló, szűkkeblű féltékenységeknek, föltéve azt hogy a népek ügye Európában győzzön, helye többé ugy sem lehet. — Nép nevében a népek fejlődésének nem lehetend gátot vetni soha. Szabad Európában egy nép sem gyakorolhat suprematiát a másik fölött — s egy népnek sem lehet ily suprematiára szüksége.

Ha Kossuth önviselte ezen elveimmel megegyeznék, vele mennék, — ha azokkal ellenkezik, ott a hol ellenkezik, s annyiban, mennyiben ellenkezik, ellene fogok szólani és írni.

Most, ugy látom, még várni kell. Mi a programja? mit követel az emigrációtól? — hitelesen s részletesen akarnám tudni.

Eddig meglehet, hogy sokban hibáztam.

Említetted, kedves barátom, egyik leveledben, hogy félrendszabások embere voltam sokban. Nem vitázok e fölött. Azt gondolám, Kossuth nevét a mig csak lehet fönn kell tartanunk, a mig csak lehet, nem kell ellene írunk. Ebben különböztek nézeteink ugy-e?

Melyikünknek volt igaza, ezt már nem is vizsgálom, — de azt hiszem, hogy ha Kossuth nem ugy viseli magát, a mint a hazára nézve üdvös leend, ha nem lesz mindenkor áthatva azon meggyőződéstől, miként azon lelkesedés, melylyel mindenütt fogadtatik, a magyar ügyet illeti s nem őt — ha dictátor akarand lenni, ha kormányzó akarand lenni, ha szűkkeblű akarand lenni, akkor — vége lesz neki! bámulatosan megsemmisülend akkor rögtön e bámulatos népszerűség,

s a kik ellene nyilatkozandnak, azokat pártolandja a közvélemény.

Azoknak pedig, kik később talán azon szomorú kénytelenségre jutandnak, hogy szólniok kellend Kossuth ellen, még hasznukra lesz s könnyítendi helyzetüket az, ha sokáig — a míg csak lehetett — béketűrők voltak. Én nem tehetek róla, a dolgokat így látam jönni.

Hajnik ítéletén, Kossuth fölött, sokat nevettem. Tudom vannak honfitársaink közt sokan, kik az övéhez hasonló ítélő tehetséggel birnak; — de ez nem csüggeszt. Megvagyok a felől győződve, hogy Kossuthnak minden szava megteendi végre mindenütt kellő hatását. Én keserőség nélkül mondom ezt, mert őszintén kívántam volna, hogy nagy ember legyen. De ha az úgynek árt, úgy csak ártson magának is, — ezt megint kívánom.

Batthyánival ügyünkről még nem beszélgettél? hogy van ez? Ő talán sokat lakik falun. Bizony jó volna pedig értekeződnötök! Hát mi? — te és én — ugy-e egy véleményen vagyunk, majdnem mindenre nézve? Vele is bizonyosan meg fogunk egyezni. Nődek kezeit csókolom, adja isten hogy ne sokáig, s ne sokat szenvedjen. Én bizton reménylem, hogy betegségéből hamar föléptülend. — Mondhatom — hogy az efféle nervosus affectiókat ismerem. Te pedig, kérlek, soha se kétkedj barátságom őszinteségében. — Senkire sem hatnak örömeid s fájdalmaid mélyebben, mint reám. Sok bűm van nekem is, de mióta leveledet vettem, egészen elfeledtem magamat. Mikor jössz Helvetiába? Igen sovárgok utánad. Én ez országból mostanáig nem igen mozdulandok, csak azon esetre mozdulnék, ha igen jó dolgunk volna. Pedig a jövő még mindig borús; oly

formán borús a mint nem szeretem. Irj ismét, kérlek, mihelyt lesz időd! Hiszen — reménylem — nem kívánod megszakasztani a vélem való levelezést. Igen busulnék rajta! Adósod vagyok a hírlapokért; fizethető állapotban vagyok, miként fizessek, s mennyit? A hunyadiak történetét számomra neked átadta Ludwig; szeretném ha olcsón elküldhetnéd ide. De Istenért! mint mondom csak olcsón! . . . Köszönts barátnk közül, kikkel találkozol. Almásy üdvözlétét jelentem. Nem veszed rossz néven, hogy ily rongyos papirdarabra irtam? Éjfél van s nem juthatok épebb papir birtokába. Éjfél van — tehát nyugodjunk. Jó éjszakát mind kettőtöknek.

Szeretettel ölel hű barátod

Bunbury *).

---

*) E név alatt, ez utlevéllel utazgatott s kapta leveleit.

Szemere Bertalan Szemere Miklósnak.

Páris, october 23-kán, 1852.

Szemere Miklósnak.

Kedves Barátom!

E levél vivőjével gyakran beszélgetvén rólad, ime viszi e levelkét, — fehér galambka ez, mely reptül fekete szárnyakon.

Nem szólok politikáról, az nem nektek való eledel otthon, különben is effélével soha nem untattam senkit. Kötelességeim közé tartozott azzal bajlódni, szenvedélyem az soha sem volt. De én életemben nem azt néztem soha mi helyre van kedvem, hanem az üres helyet néztem, melyet be kell tölteni. Egy éve, hogy egy nagyobb munka nálam hever, de hever e mai napiglan; most a másodikat fogom bevégezni. Aztán, barátom, a művészetnek adom magamat, és a rajznak, caricaturákat csinállok, — ez a világ leghűbb képe.

Te is, ha egészséged birja, menekedjél az erdőbe, riaszd fel kűrteiddel a vadakat és a kiket Isten szabad szárnyakkal áldott meg, hallgasd a friss forrás csörgését, merengj a lombok sötét zugásain, az élet vadul szép, — a poézis ott van, hol nincsenek emberek.

Aztán ülj házad tornáczába, ha hűvös van rakj tüzet, nézd mint lesz semmivé néhány percz alatt a cser, századok növendéke, — és emlékezzél!

Bolondság a világ küzdelme. A napot nap, az évet a tized, századokat az ezerek elborítják, — nem a világ emelkedik a halmazsal, a sirdomb.

Nem tudom, lantod meg van-e még, ha igen, kapj hurjai közé, de ne keresd a bánatos hangokat, hálátlan dolog az embereket elérzékenyíteni, mulattasd őket. Hazudik, ki azt mondja, a világ a siralom völgye, nem az biz az, egy szoros, melyen át kell törni, és nem tudja az ember — mi vidékre bukkan ki.

De éppen ebben van az érdekes.

Néha aztán emlékezzél meg a számüzettekről, nem mivel hazafiak, hanem mivel barátaid. Balgák ha szomorkodnak; nevetjük ha a paraszt legény sirva válik el falujától, nem fontosb, ha mások hazájuktól válnak meg, — az ember hazája vagy a föld vagy az ég, de nem az a rög, melyre éppen kilépett anyja méhéből.

Imádd Anacreont, ne a keresztfát.

Egy vidám nap többet ér száz holdvilágos éj ábrándjainál.

Légy a világ vigasztalója, örömadója; ki az embereket megsirattatja az megérdemli, hogy minden könnycsepp lelkére mint egy örökös tűzcsepp essék.

Bár ismernéd jobban, mint otthon lehetséges, kelet költőit. Azoknak műveikben tükrözik vissza a világ híven. Minket elrontott a keresztyén vallás, őket a természet szemlélete megmenti.

Mikor jut e levelke hozzád, nem tudom, hanem bármikor, üdvez légy te és kedves családod. Ne essél kétségbe soha, ne is reménylj soha, ez az én tanácsom, mert ez az én hitem. Lásd én nem csodálnám, ha az

emberek vadakká válnának, és nem csodálnám, ha istenekké válnának. Szavam ne lepjen meg, ha az életben nem találkozunk, álmainkban talán, ha ott sem, gondolatainkban.

Isten veled.

Én nem vagyok ugyan közel hozzád, de igen az én felem, kedves nőm, ki annyi szenvedés után kénytelen volt a badeni fürdőt használni, és le kell utaznia Parádra is. Szép volna, ha ott meglátogatnád, — egykor ugy sem akartad látni szebb év szebb napjaiban.

Isten veled.

Ha a föld tűrhetlenné lesz, két menedéke van az embernek: a családi öröm és a gondolatok világa. Erre emlékeztessen barátod emlékezete.

Sz. B.

Szemere Bertalan, Lukács Móricznak.

Páris, november 24-én, 1852.

Lukács Móricznak, Brüsszel.

Teljesen félreértettél, kedves Móriczom, midőn azt hiszed, hogy én mertelek volna valami olyannak megírására kérni, a mi egy nőre sértő lehetne. Én, azt tudod, nem levelezhetek haza; Lipoldám szembajjai miatt nem irhat, így ő azt gondolá, te értesíthetnéd őket, miképen ama Bécsbe szánt gyermekruha (ebből ők mindent megértettek volna), az által, kire azt ők ott, vagy netalán Pesten, bizták, az illető kezébe nem szolgáltattott. Ez tehát nem föltételez semmit, sem azt, hogy te előadjad egyszersmind utazásaidat, mivel ők is megértik a demi-mot, még kevésbbé föltételez szemrehányást, a mennyiben mi magunk nem hiszszük, hogy ők felejtkeztek volna meg róla, hanem az, a kire általok bizaték, e szerint a dologról értesítenniök csak kedves lehet. Ha mi azt gondolhattuk volna, hogy mind ez a te kirándulásaid rajzolatát szükségessé teszi, fölteszed rólunk, hogy ilyesmire kérni csak eszünk ágába jutott volna? Akkor igen gyöngédtelennek kell minket tartanod.

Minden esetre vedd úgy mintha azon kérelmemet nem olvastad volna, ha lehet, értesítjük D . . . . .nét, ha nem lehet, maradjon a dolog úgy a mint van.

A mi azt illeti, hogy utolsó leveledre nem felel-vén ezen hanyagságomat megbocsátod, az igen szép tő-led, mert világos bizonyossága annak, hogy nem vagy vérszomjazó, milyennek talán Perczel tart; hanem nem emlékezni arra, hogy a te leveled válasz volt az enyimre, arra, melyben ama kibuvó-levelet kértem, és okát kérdém bajodnak Perczellel. Válaszod abból álla, hogy kéréseimet szíves valál teljesíteni. Egyébiránt, attól eltérve, bár te, bár ki lássék arra tartani valamit, hogy levelére válasz érkezzék, különben vagy hallgat, vagy neheztel, légy meggyőződve, hogy én arra nem tartok semmit, én egész életemben a levelezések kez-dője voltam mind hon, mind a hazán kívül, mivel én nálam a némelykori érintkezés barátimmal, kiket sze-retek, szívbeli szükség, csak azokkal hagytam a levele-zést abba, a kik irnak ugyan ha én irok, de különben, ha én hallgatok, hetekig, havakig, évekig nem bocsá-tanak hozzám egy árva sorocskát. Így bánt velem Szalay, így többen is. Midőn leveled e részét olvastam, mintha benned nem te reád ismertem volna.

Isten őrizzen meg attól, hogy barátaim a nélkül is naponkint gyérülő száma veled is megfogyjon; elv miatt, meggyőződés miatt bármi veszteséget el bírok tűrni, bár minden veszteség fájdalommal jár, de csekélyebb ok miatt sajnálnám, ha jóakaróim száma csonkulna. Helyzetben, milyenben én vagyok, kevés ember van, nem csak a hont vesztém el, hazafitársaimat is. De a lelkiismeret öntudatát nem, mert a közügy árán embert s népszerűséget soha nem vásároltam, akkor sem, mi-dőn hatalom volt kezemben.

Ha munkámból példányokkal a kiadó megajándékozott volna, egygyel neked szívesen szolgálnék, de hiszen úgy sem vihetnéd haza, Laczitól pedig olvasás végett elkölcsönözheted. Nem egyéb az mint felelet, históriai tényekkel, Kossuth szemtelen igényeire. Kit állítsunk helyébe, azt kérdik? Jelenleg senkit. Minden forradalom meghozza a maga emberét. A rossz minden esetre rosszabb mint a semmi.

Tehát nem jóendsz?! Kimondhatatlanul sajnáljuk. Legalább adj alkalmat, elmeneteled előtt, általad, literatúrai ügyben, valamit haza üzenhetnem.

S emlékezzél meg hivedről.

Szemere Bertalan, Hajnik Pálnak.

Páris, december 11-én 1852.

Kedves Barátom!

Levellem egész hangjából láthattad, miképen én neked igen gyöngéden irtam, és akartam úgy írni, s kikerülvén minden politikai vonatkozást, levellem maradt egyszerűen a tudakozódóé s a régi baráté. Ha tehát még ime egy második levelet kapsz tőlem, tulajdonítsd annak, hogy te a magán-körön túllépven, válaszodat nem csak igazságtalan, de méltatlan szemrehányások felemlítésére használtad. Ha vitatkozni akarnál, többet is szívesen fogadnék, mert én türelmes vagyok, de te ama kellemetlenségeket búcsuszóknak választád. Azonban távolról se képzeld, mintha én azért neheztelnék reád, minden dolgot kutfeje szerint, melyből ered, kell megítélni, s te jót és roszt, ujat és régít összebeszéltél, de jó szívvvel, de epe nélkül.

Nem szándékom felelni előadottaidra, a Kossuth pártbeliektől ugyan efféle hiábavalóságot, hogy őt megtámadni annyi mint a hazát megtámadni, sokszor hal-

lottam. Csak egypár következetlenségre akarlak figyelmessé tenni, mit csodálkoztam tőled hallani. Hogyan beszélhetsz te hiúságról fellépésemnél, ki tanuja voltál annak, hogy a dictatura átadása óta hazafiúi szempontból folyvást utáltam, sőt megvettem Kossuthot? Nem akarlak arra emlékeztetni, hogy akkor mi egyképen éreztünk, erre csak azért hivatkozom, mivel az emlékezet téged legképesb ellenkezésem valódi okára visszavezérelni. Hogy van az, barátom, hogy ti nem tudtok sehol azokról, kik ellenvéleményben vannak, tiszta meggyőződést feltenni? Hogy van az, hogy ti, a szabadság ugynevezett barátai, a véleményszabadságnak türelmetlen ellenségei vagytok? Lásd, mi tudjuk hinni, hogy ez és az (de nem minden) Kossuthot valóban megváltónak tartja, csak azt követeljük mi is magunknak, hogy a hamis profétát hamisnak tarthassuk. Annyi igaz, hogy kik véleménykülönbséget nem tűrnek, azok ne demokratáknak, hanem despotáknak nevezzék magokat.

A sok hírek s hallomások közt Batthyányt is előhozod. Megmagyarázom neked a dolgot egészen. Tudod, én még 1850 tavaszán irtam egy munkát két kötetben, és csak azért nem adtam ki, mivel a benne közlöttek a kiutahiai letartóztatottak ügyének ártott volna Európa sympathiájában. Tehát én nem siettem Kossuthról szólani. 1851-ben octoberben Londonból visszajöven, Batthyányval nőm betegsége miatt három hétig nem találkoztam, s ő cikkeit megírta azon időszakban, midőn velem kétszer alig találkozott, ellenben Andrásy mindent elkövetett őt K-val kibékiteni. B-nak nem tesznek bókot, kik őt oly könnyen vezethetőnek hiszik, nekem pedig igen is nagyot. Barátom Pali, nekem ma-

gamnak mind bátorságom, mind erőm elég van betölteni hazafiui tisztemet; a szövetség ugyan mindig jó, de én soha nem keresem. Tudod hoszu várakozás után mi hitt engem a fellépésre? Azon örült program, melyet megismertem londoni azon beszédéből, melyet te voltál velem szives közölni. Akkor is azonban azt hittem teendőnek: lépne fel néhány tekintélyes név, és ez zablát vetvén Kossuth szájába, meg fogja menteni őt és az ügyet, vagy el fogja őt veszteni, de legalább az ügyet mentendi meg. A felhivottak mind egyértelemben voltak velem K.-ra nézve, de a módban különböztek. . . . Egyik felszólítandónak vélte őt, s hogy az alatt feleljen, negyven napot kitűzni, másik legjobbnak hiszi engedni menni utján, mert így legbizonyosabban lejárja magát, — én nem helyeseltam ez ösvényt, mert a K. vak szerencséje felhasználható volt volna, azonban tervem el nem fogadtatván, (a mint közönségesen tudva van, de ti nem hiszitek) ezen utolsó vélemény ment, történetileg, teljesedésbe.

Azt gondolod te, nem tudom én, hogy napi népszerűséggel küzdeni bizony kellemetlen? Vajmi nagyon is tudom és érzem. Annál csodálatosb, hogy ilyesmiben az erkölcsi erő nagyságát nem méltányoljátok. Én az ilyesmi kötelességet örömezt másra biznám, de én a kötelességteljesítésben nem vagyok válogató. De hidd el, az eget akármi vastag borulat fűdi be, azt meghasogatják a nap nyilai. Ezt annál inkább elhiheted, mert te oly jól tudod mint én, egyrésről, hogy lelkében az emigratio többsége Kossuthot tartja a haza bukása okának, mint jól tudod másrésről, hogy elleneimnél a Kossuth-féle viszálykodás csak ürügy, haraguknak okát

a legtöbb még otthonról hozta. Én a hatalmat nem arra használtam, hogy az emberek kegyeit magamnak biztosítsam.

A mit a B-gya-féle ajánlatról mondasz, az azért nem hihető, mivel munkámat, mely most Hamburgban megjelent, 1852-ben tavaszkor irtam, és így arról, a mi nem létezett, 1851-ben nem lehetett szólni.

A mi végre azt illeti, hogy ne vegyem udvariatlanságnak, ha Párisba jövén meg nem fogsz látogatni, légy meggyőződve, mikép én mindenkit szívesen látok, a ki hozzám eljön, de senkit nem sajnálok, a ki társaságomat mások szeszélyének feláldozza, egyszersmind azt is hidd el, hogy én ezt távolról sem a te hibádnak tulajdonítom, hanem annak, hogy kiki alá van vetve azon légkör jó és rossz befolyásának, melyben él, — a K.-féle democratiában pedig a szabad vélemény gyakorlata ilyen. A mi azt illeti, hogy ezt azért tetted, mivel kémnek és „két kulacsosnak“ nem akarsz tartatni, azt hiszem nem lehet vala attól tartanod, volt alkalmad megismerni, mikép, ha valaki, én őszintén ki szoktam tárni vagy írni véleményemet, s ha van hibám, az abból áll, hogy nem járok titkos szövetségesek után, azt gondolván magamban, az igaz és helyes nem függ számtól, az magában egy sereg.

Bevégezem leveletem azon valóban baráti figyelemzetetéssel, ha már nem lehetünk szabadok, legalább legyünk a szabadságra méltók, s ne legyetek hasonlók ama pogányokhoz, kik azon egy istent (a szabadságot) de különböző alakban és helyen imádván, egymásnak kérlelhetlen ellenségei. Ez oly valami szomorító és fontos betegség jelensége a democratia védeiben, hogy valóban néha azt kérdem magamtól: vajjon kívánatos-e,

hogy azon párt győzött, mely a szabadság nevében ép
ugy inquisitiót állit, mint a papság azt állitott a vallás
névében?

Megérdemli ez, hogy róla gondolkodjál.

Különben légy meggyőződve miképen ezután is
vagyok őszinte hived.

Vukovics Sebő, Szemere Bertalannak.

London, december 11-én, 1858.

Kedves barátom!

Mind két szives leveledet vettem, s minden nap készültem válaszolni, de mind annyiszor szándékozván hosszú levelet írni, halasztottam míg nem csak üres, hanem nyugalmas időm is leend. Ha tudnám mit halottál eddig más kutfőkből, vagy emlékezném arra mit haláljelentő levelemben közöltem veled, szeretném elkerülni az ismétléseket, de hiányozván mind két föltétel, a mint képes vagyok úgy fogok emlékezetemből egyet s mászt néhai Mészáros utolsó napjaiból fölemlíteni. Igen kész engedelemmel teljesitem ugyan az asszony kívánságát, — azt mégis, mennyit lehet illően nő előtt férfi betegségéből elmondani, te fogod megbírálni leghelyesben.

Nem tudom említette-e a szegény öreg a veled folytatott levelezésben, de nekem mint egy 10 hó' előtt, régi jó kedvével, azt írta, hogy ha igaz, hogy kelés után az ember egészségesb lesz, neki majd igen egészségesnek kell lennie, mert sok kelése van. Ebből látni, hogy e bajt kicsinylette, s azért csak maga használt némi homeopathiai gyógyszereket, rendes orvosi gond alá nem

helyezte magát. Mint most halála előtt kisült, ezen kelések mérges sebek valának, carbuncle nevezte az angol orvos, s elhanyagolásuk az egész testre veszedelmesen folyt be. Amerikából elutazása előtt már napról napra gyengülni kezdett, — a mint october 25-én Liverpoolban partra szállott, Szabó Imre már igen aggasztó állapotban találta őt, mert a kelések bajához a nem aludhatás járult, a mi elegendő maga arra, hogy koros embert megtörjön. October 26-án Eywoodba érkezett Lady Langdale falusi lakásába, mint már rég meghívott vendége. Látszott rajta, hogy erejében megfogyott, de nem volt fekvő beteg, s azt gondolták, a hosszú tengeri ut — 11 nap — rázta meg, s néhány napi pihenés helyre fogja hozni. Ez értelemben irt ő maga is nekem, igérvén hogy mihelyt erősbnek érzendi magát, bejövend Londonba s velem akar lenni a Starhope Streetben. Néhány nap mulva ismét irt s ez alkalommal tréfásan s élcezen, kitűzte a napot, melyre bejövend, s kívánta hogy azon naptól számítandó egy hétre vegyek föl szállást számára, mit tettem is. A kitűzött napon azonban várt jó barátom helyett levelet vevék Teleki Sándornétól s férjétől, melyben tudósítottak, hogy Mészáros nem javul, s még hosszabb ideig nem bocsáthatják utra, Dr. Rothnak telegraphot küldtek, hogy menjen ki, s ezeknél fogva a grófné ön s anyja nevében igen kért, hogy Mészáros kívánságát teljesítsem s látogassam meg őtet. Én tehát látván, hogy a szegény jó öreg hosszabb ideig nem lesz képes utnak indulni, november 12-kén kirándultam Eywoodba, szándékom levén 3 napot a beteggel tölteni s aztán visszatérni. Találkozásunk igen szives volt, ő nem volt fekvő beteg, csak pongyolában volt ugyan fölöltözve, de egyik szobából a másikba ment, ebédelt, szivarozott, velem minyájtokról beszélt, sziva-

rozott, sőt azon nap estve — 12-én — le is jött a drawing-roomba. Megjegyzem, hogy Dr. Roth gátolva volt dolgai által Eywoodba utazni, s maga helyett valami Dr. Blumberg homoeopatha orvost Liverpoolból — ki szinte magyarországi — ajánlott. Lady Langdale tehát ennek iratott s ez másnapra váratott, azaz 13-ra. Megjegyzem még, hogy oly mesze volt a veszély sejtése, hogy kimenetelem előtt való napon az ifju grófnő bejött Londonba, s innen Sándorral folytatta útját Párisba, mely alkalommal azt mondta nekem, hogy Mészárosnak hosszú ápolás szükséges, de hogy mégis jobban kezdett lenni.

Szombaton 13-kán némi változás látszott. Ebédkor nagyon keveset evett, s békétüretlen volt, nem találván inyére az ételt. Nappal fent volt s szivarozott, beszélgetett, különösen uti tervéről, u. m. nyolcz napot itt velem töltend s meglátogatandja londoni barátjait s minden esetre a Chrystal Palastot nézend meg, — azután nyolcz napot veletek Párisban, aztán talán Brüsszelbe is menend, mielőtt Genfbe indulna, hova december 15-ig minden esetre megérkezni szándékozott. Amerikai házi gazdájáról Mitchellről s családjáról is szóllott, dicsérte őket, kérdésemre minő életmódja volt, beszélte, hogy gazdag emberek, minden kényelmes volt s azután elősorolta Amerikában szerzett ismeretségeit, melyek szép körbe hatoltak a politikai téren is. Azon kérdést: minő volt életmódja, szándékosan tetém azért, mert egy Eywoodban volt angol orvos azt mondá: hogy oly sebek nyomorú élelemből származnak sokszor, mi tehát elhunyt barátunk esetében nem volt való. Még e nappól megjegyzem, hogy már nem jöhetett le estve a drawing-roomba, és hogy én egy aggasztó jelenséget vettem észre rajta, t. i. nehéz s fájdalommal járó és igen

gyakran hajtó vizelést. — Estve Dr. Blumberg megérkezett, s az öreggel magában hagytuk tanácskozni.

Vasárnap — 14-én — a doktor bővebben vizsgálta a beteget s azt találta, hogy nincs semmi ok a mi gyógyíthatlanná tenné a betegséget. Az öreg ez nap úgy volt mint szombaton, fent volt, ebédelt, szivarozott, beszélgetett, hanem valahányszor vizelnie kellett, mindig gyengébb volt és reszketett, úgy hogy tartottam őtet én, vagy Czecz. Ebédnél jól evett, hanem szemei tüzesek voltak és képszíne is lázas inkább mint természetes. — Itt megjegyzem, hogy közel Lady Langdale kastélyához egy derék orvos lakik Kingtõnban, ki egyszersmind a kastélyban házi oros, ez igen nagy buzgalommal minden nap kétszer látogatta volna meg Mészárost, de a boldogult hallani sem akart aloopathiáról. Én tehát kiérkezésem óta igyekeztem őt arra bírni, hogy tanácskozáni Dr. Blumberggel, s hallván az ő véleményét, azontúl egyezzen bele, hogy a kingtoni orvos minden nap hozzá jöjjön. De a szegény öreg, — a hosszab betegeknek ilyesekben sajátos furcsaságával — majd azt mondta, hogy igen, majd mentegetődzött az ő rendszerének elveivel.

Hétfõn — 15-én — Dr. Blumberg elment, Lady Langdale 10 guineat fizetvén neki látogatásáért, mert Liverpool oda hat óra vasuton. Elmenetele előtt Blumberg azt közlé velem, hogy ezen reggel a beteget rosszabb állapotban lenni találja mint előbbi napon gondolta; hogy az orvosság, mit az estve adott be neki, nem eszköz a remélt javulást, hogy ő maga lévén homoeopatha orvos Liverpoolban, neki ön betegek miatt lehetetlen volna többször mint egyszer hetenként Eywoodba jönnie s mind ez okoknál fogva a felelõsséget magára nem vállalhatja, hanem jónak találja, hogy a kingtoni orvost hív-

juk meg, a ki napjában többször láthatná a beteget. Mi is észrevettük, hogy az öreg ur lázasb színben volt reggel, mint előbbi estve, de ő azon körülményből, hogy éjjel egy pár órát alhatott, azt következtette, hogy jobban van. Kérdésemre: ugy-e aludtál az éjjel? azt felelte: nem csak aludtam, hanem sokkal jobban is vagyok. Ez nap föl is kelt, s mi a kingtoni orvost illette, megegyezett abban, hogy az eljöjjön és őt megvizsgálja, de orvosságot, úgy monda, nem fog bevenni tőle, mig Dr. Blumberg neki magának nem ír és absolválja az írántai köteleességtől. Ily megegyezéssel elhívtuk az angol orvost még reggel, s akkor még azt mondta, hogy ő sem látja a bajt gyógyíthatlannak. Noha így a beteg nem volt javulásban, mégis senki sem sejtette közel halálát, — oly annyira, hogy a Lady az nap Londonba ment, s én ki következő napon, 16-án, vissza szándékoztam Londonba, csak azért ígértem szerdáig, 17-ig, ott maradni, mert az nap a Lady vissza volt jövendő. A nap folytatában azonban az öreg háromszor ájult el, először reggel a vizelésnél, a mikor megijedtünk, hogy vége lesz, de magához jött, — aztán déltájban ebéde után kisebb mértékben, — harmadszor estve felé, én magam lévén vele a szobában s hátát karjaimban tartván, hogy reám támaszkodva vizelhessen, egyszerre meredten reám dőlt, s én megijedtem, hogy meghal azon perczen, de bejövén a nurse, az ágyba segítettük, — magához tért szegény, de azon perctől fogva az ágyból nem kelt föl soha többé. Megjegyzem még, hogy e napon délután hosszú és értelmes levelet dictált Czeznek Dr. Blumberghez. Estve az angol orvos azt jelenté ki, hogy ő nem mer többé semmi orvosságot adni, s hogy azt fődözte föl, hogy a betegnek szívbetege is van.

Kedden — 16-án — reggelizett és délben lunchet evett, de egész nap elfogult volt mint a lázban levő ember. Mégis néhányszor teljes eszméleténél volt, de rövid ideig mind annyiszor. Különben egész nap beszélt, valamennyi nyelven s mindig utazott, mind untalan azt kérdezte, micsoda állomásnál vagyunk, intett: siess mert 5 percz mulva indulnak; szenvedés nem volt rajta, sőt midőn vonaglása beállott délután 2 órakor, azaz beszéde már megszűnt érthető szavakat alkotni: kétszer dalolt is. Délután 5½ órakor kiadta lelkét, az én, Czech, Mr. Ward a Lady uradalmi inspectora, jelenlétében. Én s velem Czech a Miatyánkat olvastuk fenszóval midőn kimult.

Szerdán 17-én a Lady visszajött Londonból, s a temetés szombatra, 20-ára lévén határozva, természetes volt, hogy nem távozhattam el. Valamint Eywoodba érkezése óta jobb egészségi állapotában s betegségében szegény Mészáros igazán a legnemeslelkűbb s legrokonibb ápolásban s ellátásban részesült, úgy a temetést is a Lady illő diszszel és mégis sorsunkhoz illő egyszerűséggel s mind a maga költségén rendezte. Ötven fontba került a temetés. Én, Czech, s a temetésre érkezett Szabó Imre az Angliában szokásos fekete talárban követtük a koporsót mint főgyászolók, utánunk maga a Lady Mr. Warddal. A koporsó kemény tölgyfából, kívül réz szegekkel kiverve. A sir a fenekén téglákkal kifalazva. A temetési menet a fél órányira eső Titley helység angol templomába vezetett, s a halotti imádságok a templomban olvastattak, — onnét a koporsó a templomudvarba kihozatott és sirjába letétt, a Lady egyik ősenek sirja mellett. A Lady ön költségén fog sirkövet is felállíttatni.

A mi pénz s eztistérték stb. a boldogultnál találtattott, azt a Ladynél letettük s ő Pukyhoz fogja küldeni, hogy atyafiaihoz küldessék onnét. Holmijai legnagyobb részét az öreg — négy ládában — előre elküldte Genfbe, a mi itt találtatott ruhaféle, azt szegény hontársaink s barátai közt osztottuk el, s egy jó részt az őt betegségében ápoló házi cselédeknek ajándékoztunk.

A mi a mémoiresokat illeti, nekem a boldogult azt egészen elolvasta 1853 elején, midőn Jerseyben 10 hetet töltöttem vele. Valami 70—80 iv in folio. Pukynál vannak, azon ládák egyikében lévén, melyeket Mészáros előre Genfbe küldött. Puky általam s mások által megkéretett, hogy tartsa magánál.

Olvastam a Siècle dec. 3-iki számában megjelent necrologot. Igen szép. Én a nov. 30-ai Timesban irtam szinte egy rövid necrologot az elhunytáról.

Ujháziról hallott hír, azt hiszem nem való, mert több levél érkezett ide legujabban Amerikából olyanoktól, kik tudnák s a szomorú eset nincs említve.

Ha tudnám positive, melyik számú Daily News-ban jelent meg a Montalembert-per, bizonyosan elküldeném. De nem hiszem, hogy csak egy számban jött ki. Megnézem a november 26-át. Én ritkán látom a Daily News-t, s azt hiszem e perről legtöbbet közölt a Times. Berryer beszédét is.

Kossuth Scotland több helyein tartott felolvasásokat, de kivéven egyet, melynek kivonata a Timesben közöltetett, csak a scotlandi lapok adták. Holnap megy Liverpoolba és Derbyba, folytatni föllépéseit. Ha megszerezhetem, elküldöm. Rónainak megvan, nem tudom ide adja-e?

Nagyon jól esett szegény Mészárossal még beszélhetnem, de kínos benyomást tőn reám, és egészségemre

káros megrázkodást halálának látása. Sok éjen át nyugtalan voltam, s több napig tartott szivdobogásom volt.

Felsőbüki Nagy Sándor, ifju hontársunk, meglátogatott, a tőled nyert adressel. Örültem rajta, ritka történet, hogy engem valaki fölkeressen. Egy pár nap mulva azután egy másik jött, gr. Bethlennek mondta magát, de kisült hogy hazudott, s megcsalt engem is, Ihászt is, ki hozzám küldte.

Sok tiszteletet nődnek. Isten veled. Ölel régi barátod
Vukovics.

Az öreg ur egy autoepitaphot hagyott hátra deák és magyar nyelven, ha nem irtam volna annyit, leírnám, de talán már láttad, ha nem, Czecztlől, ki szerdán Párisba megy, megkaphatod.

Nyílt levél Fényes Elek urhoz.

Azt hallok sokan kétkednek vajjon Kossuth Lajos legujabb programja a Kossuth Lajosé-e? Hát kié volna? Elég azt átolvasni, hogy belőle azonnal rá ismerjünk. Biztosíthatom önt, hogy az tőle származott, azonban ha ő látni fogja hogy rossz benyomást tesz, nem lehetetlen hogy kereken megtagadja, mint 1853-ben, a milánói szerencsétlen kísérletkor megtagadta saját proclamatióit, melyeknek kezével irt eredetije Mazzini kezében volt és van.

Mindig mondtam, hogy ő elvégre is valami monstrumot szül. Kétségen kívül kitűnő szónok, ritka talentum, de ennél tetemesen nagyobb benne a dicsvágy és szenvedély, mely két gyöngeség a valódi státusférfiúi tehetséget szükségképen paralisálja. Ezért akartam én még 1851-ben, s velem egyet értenek a boldogult gróf Batthyány Kázmér és Mészáros Lázár is, hogy közölünk egy bizottmány alakuljon, mely figyelemmel kísérvén az európai viszonyokat, éretten fontolja s határozza meg esetenként mi lenne a teendő, hazánk érdekében, — de ő Cincinnatiból azt felelte: „ő vak engedelmességet követel, ki vele nem megy, jó, tessék, ki ellene lesz, azt eltiporja.“ De kértem, ha vakon akarunk vala engedelmeskedni, akkor miért hagytuk volna oda

hazánkat? hiszen akkor ott sem követeltek tőlünk egyebet.

Ez volt az igazi ok, mi tőle engem végkép és sok mást több évekre elidegenített.

Azonban csalatkoznék, ha ki azt gondolná, hogy e programm - szörnyetegnek örülök, mivel igazolja régi aggodalmamat. Én sem a testi sem a szellemi szörnyeteget nem kedvellem. Bár ez se látott volna napvilágot. Bizony nem örömmel, nem is kárörömmel, bus fájdalommal olvastam végig a legszerencsétlenebb tervet, mely valaha magyar ember agyában fogamzott. Hiszen jobban szeretem hazámat, melynek, mondhatom esküvel, mint Cicero esküvel mondá, éltem egészen, melyért száműzést szenvedek ingadozás nélkül, sem hogy apró személyes elégtételre gondolnék ott, hol a haza jövője ekkép kockáztatik. Mert e programm felfogásom szerint hasonló a kigyó tojásához, mely ártatlan míg az, mi benne lappang, ki nem kél, de ha házunkban kél ki, nő föl, abban nem lesz maradásunk.

Miután tehát meg van a programm és az tőle származott, önt kérem föl, vegye azt bonczkése alá és elemezze. Cikkeit, véve azokat egészben, nagy gyönyörrel olvasom. Nincs azokban üres phrasis, hangzó szó, költői virág, hanem van mindig határozott eszme, körülírt gondolat, concret fogalom, szóval, tiszta józan ész és praktikus felfogása dolgoknak és viszonyoknak. Így irnak az angolok. Nincs theoriájok, mert' ezt az élet kineveti, hanem van elvök, s ezeknek vannak logikai következményei, de a józan észnek ellenére ezekhez sem ragaszkodnak mereven, — hiszen úgy az anyagi mint szellemi világ tele kivételekkel. Ön egy azon kevesek közül, kik nálunk angol józansággal és egyszerűen érthetőleg, de mindig argumentative okoskodnak s

írnak. Olvasva ön czikkeit, azt hinné az ember az angol politikai világban éveket töltött.

Ha valaki, ön legalkalmasabb egyszerű nyelvvvel s minden józan ember által megérthető modorban kimutatni, mi rettenetes elvek rakvák le azon programmban, s idő multával azokból ránk nézve mi veszélyes következmények fognak okvetetlen, meggátolhatlanul keletkezni. Ámbár megjegyzem, elég csak magát a programmot átolvasni; ki azt egyszeri átolvasásra át nem látja, annak minden magyarázat aligha nem fölösleges. .

Kimutathatja ön a benne uralkodó elvet, mely nem más mint: elismerése annak, hogy Magyarország gyöngye s képtelen önállólag létezni. De hát mit akart, nem mondom 1848-ban, mert akkor nem így állt a kérdés, de 1849-ben ápril 14-kén? És épen ő hazudtolja meg s bélyegzi agyrémnek saját eszméjét? Legalább másnak hagyta volna e szomorú szerepet.

Kimutathatja azon másik elvet, melyet Kossuth szóról szóra a február 26-ki patensből vőn át, t. i. a közös természetű érdekek, „hadügy, külügy, száraz és tengeri haderő, várak, tengeri kikötők, kereskedés, vám, utak, mérték és suly“ ezen patens szerint a birodalmi tanácsnak vannak fenntartva; mind ezeket Kossuth az új Duna-szövetségi központi hatóságnak adja át. E központi hatóság váltva, egy-egy évig, Pesten, Bukarestben, Belgrádban és Zágrádban székelend, s igazgató elnöke az illető ország feje fog lenni. Tehát három éven át a 13 millió népességű Magyarországot, Bukarestből a 4½ millió román, Belgrádból az 1 és fél millió szerb, Zágrábból az alig 1 millió horvát fogja tetteleg kormányozni. Kérdem, foghat lenni még ekkor szó Magyarországról mint államról, mely e nevet érdemli? Bizony ez esetben Magyar-

ország csak egy nagy megyévé, vagy egy tartománykává süllyedend, hiszen falunk, városunk marad, házunk is lesz, de nem lesz soha, nem lesz többé Hazánk.

Ezért csináljunk aztán forradalmat s ontassuk drága vérért a szegény néppel? Ennyivel Ausztria is kínál, sőt többel, még pedig vérontás nélkül. És én úgy vagyok meggyőződve, a német elemmel való szövetség, ha már a szellemi s anyagi műveltség szempontjából is előnyösebb nekünk, de mind ennél százszor, sőt ezerszer fontosabb a világon rokontalanul álló nemzetiségünk érdekeinek s épségének tekintete. De erről még alább.

Igaz, Ausztria német státusférfit írántunk igazságtalanok, de ebből az következik-e, hogy tűzből egyenesen a vízbe ugorjunk? Kétségbeesett embertől ilyesmi nem lep meg, de egy nemzetnek kétségbe esni soha nem szabad. Mig égben Isten van, pedig van, földön kell lenni igazságnak, előbb-utóbb. Még nem telt az utolsó óra. Emberről emberileg kell gondolkodnunk, bár koronát viseljen, s én e szempontból kiindulva sokkal nehezebbnek találom azon első lépést, melyet tőn a fejedelem midőn tíz évi rendszerének hibás voltát belátva, azt egy tollvonással megsemmisíté (major ille qui se ipsum vincit, quam qui alios), mint belátni azon napfényvilágos politikai igazságot, hogy Ausztria nagyhatalom csak a szabad, a jogaiba visszahelyezett s ekkép ismét megnyert Magyarországgal lehet, e nélkül nem, órái meg vannak számítva.

De ha felülről igazságot s politikai belátást várunk, mi lenn is igazságosak, okosak és belátók legyünk, kevésbé nézzünk vissza a szomorú múltba, inkább a jövővel foglalkozzunk.

Kimutathatja továbbá ön a programban felállított általános szavazat (suffrage universel) elvét.

Ez igaz, igen jó Franciaországban, hol az a 600,000 katonától támogatott 500,000 polgári hivatalnok kezében hatalmas és csálhatlan eszköz. Hogy itt aztán van-e politikai szabadság? azt tudja egész Európa; de itt, és ez a fő, nemzeti kérdések fenn nem forognak. Magyarországon ez elvet felállítani csak annak ajánlhatom, ki a régi, ősi államot feldarabolni s a politikailag századokig egynek ismert hazát megölni akarja. Mondhatom, a fegyver igen alkalmas rá, bizonyosan czélt ér vele.

Programmjában Kossuth, talán öntudatlanul, de mesterileg összeszerkesztette az egész gépet a nagy, a capitalis műtételhez. Erdély, Kossuth szerint, általános szavazattal határozza el, önállólag-e vagy Magyarországgal együtt akar a szövetség tagja lenni. Minek az a vagy ide? Könnyű az eredményt kiszámítani: 1,200,000 román, és 200.000 szász ellenében, 600.000 magyar-székely.

Szerinte a szövetségi képviselőház szinte általános szavazattal választatik státusokkint. Ő felvesz számításába 30,000,000 lakost. Oda engedvén ő Erdélyt, Horvátországot, s hazánk lakosai közül né mely fajokra mi nem számíthatván, e szerint mi 8,000,000 magyar nem tudom milyen, de aligha nem szomorú képet fogunk csinálni 20—22,000,000 ellenében.

Ha pedig szövetségi senatus is lenne, ebbe a program szerint a kis Croatia, a kis Erdély, a kis Szerbia, és szinte nem nagy Moldo-Valachia épen annyi tagot küld, mint a népességre 3—13-szor, területre 4—8-szor nagyobb magyar állodalom. Szóval, még a senatusban is mi lennénk, és pedig még aránytalanabb kisebbségben, t. i. 4 ellen 1, 80 ellen 20. Hiszen ez is lehet egy

neme a politikai kombinációnak, de vagy értelme nagyon is világos, vagy titka oly mély, hogy nem értem.

Ezen kívül, szinte a programm szerint, nemcsak hogy minden község mindig a napoleoni általános szavazattal saját hivatalos nyelvét meghatározza, de minden hatóság is, mely a kormánynak azon nyelven ír, s ez neki hasonló nyelven köteles válaszolni, sőt a szövetséggyűlés teendője lesz, a conföderatió hivatalos nyelvének megállapítása, mely lévén csak 6—8.000,000 magyar 20—22,000,000 nem-magyar ellenében, hogy melyik nyelv lesz t. i. hivatalos, nem tudhatjuk, de azt igen, hogy magyar nem lesz az.

Ez mind a programmban van a sok 1—11 számok és a)–h) betűk alatt. Fordítsa le azt ön, mennél hüvebben, annál jobb.

De ez még nem minden. Az államon belől valamennyi nemzetiség mindenféle bármi nagy nemesi egyesületeket alakíthat, azokat kénye szerint organisálhatja, periodikus gyűléseket tarthat, s azokban vehet részt, még a vallás- és iskola-ügyek is faj szerint elosztva, — mi elv semmi státusban nem létez a világon, — e gyűlések körébe tartozandnak. És hogy a státusban formált e kis státusoknak fejük, vezérök, indítójuk se hiányozzék, magoknak bármi néven nevezendő főnököket, vajdákat, hospodárokat, stb. stb. választhatnak.

Ha e szövetség valaha létre jönne, — mi egyéb-iránt képzelhetlen, — egy ily kétségbeesett elme által sugalt alapra fektetett szövetség az ősi magyar állam végromlását vonná maga után, és a mi több: nemzetiségünkét. Alig hiszem, hogy már az első általános szavazat meg nem döntené, de az bizonyos, miként zavar, tán élethalálra küzdés következne rá mihamar, s a ne-

taláni veszteséget lassu lankadásunk, ezt bizonyos halálunk követné. A különbféle fajok, kivált a széleken lakók, a románok Moldo-Valachia, a szerbek Szerbia, a tótok s ruthénok Csehország és Gallicia felé vonzatnának a faji gravitáció természetes törvényénél fogva. Hiszen mi egyébre szolgálnának azon nemzeti nagy egyesületek, miknek a programm még a vallásokat is alárendelte? avagy elsújtjuk a parittyát és azt akarjuk, hogy köve ne repüljön? fölnyitjuk a szelek kapuit, s azt akarjuk, hogy ne fujjanak? a fajokat erőtetjük elválakozni tőlünk, őket minden érdekeikben bizonyos isoláló modorban egyesítjük, és azt reméljük boldogul, hogy nem fogják, mint a mágnes, természeti vonzalmukat követni?

Ne felejtsük el vétkes könnyelműséggel, kik a haza szent ügyeihez nyulunk, hogy nekünk nincsenek a szomszédban fajrokonaink, mint vannak a többieknek, románoknak, szerbeknek, est-déli és északi szlávoknak. Mi nemcsak Európában, mi a világon egyedül állunk, mint vén tölgy puszták közepén. A most említett fajok nem rovásunkra fognak akarni nőni, terjedni, hatalmasodni? Vajjon nem a német elem volna az, mindent jól, egyenkint megfontolva, melyre minket magyarokat kivált nemzetiségi tekintetben, a gondviselés utal? Fontos s nagy kérdés azoknak, kik gondolkodni szeretnek s akarnak.

Valóban a nemzeti eszmének ily felfogása, hazánk kivételes körülményei közt, mondjuk nevén a gyermeket, a politikai őrültséggel határos. E programm nem kört, nem tért, nem jogot ad a nemzetiségeknek fejlődésre, hiszen mennyit a magyar alkotmány ad, vagy még méltányosan adhat, annyit a fajoknak nem ad egy más

európai alkotmány sem*), hanem ez mintegy szándékosan utat nyit, keresve ösztönt ébreszt, mondhatni mesterségesen hatást szerez a nemzetiségi eszmének, hogy ez nem mint megtartó, de mint felbontó medium hasson, hogy nem mint összevonó szer, de mint elválasztó sav . . . . . működjek, szóval, nem hogy bár típusát megtartva, helyét betöltse, az egészben, melynek része, hanem hogy fejlődése által azt épen desorganisálja, és annak, mi megvan, széthullását idézze elő.

A nemzeti jogok, ha valakinek, nekem szentek, elvből azok. 1848-ban még márcziusban, midőn Batthyány L. a helytartó tanácsot helyettesíteni Pestre elkülde, a szerbek főbbjeivel azonnal értekezésbe bocsátkozám. Mint miniszter a felelősséget magamra véve a törvény által parancsolt latin-magyar törvénytöveg helyett, horvát-magyar példányokat küldék Horvátországba. A forradalom alatt mi mindent nem kísérlek meg az Eris almát közülünk eltüntetni, sok volna itt elmondanom. Szegeden elfogadott törvényjavaslatom ismeretes; tudtam hogy az már csak a haldokló végrendelete, de reményltem, talán üdvös jósló, utmutató leend későbbre.

Ezeket itt csak azért említem, hogy fölebbi megjegyzéseim félre ne érteszenek. Nem a nemzetiségi elvont eszmére vonatkoznak azok, hanem annak programmbeli fonák értelmezésére és az abban javasolt sze-

---

*) Lásd Pesti Hirnök, 1861-ben (Vukovicshoz leveleim). E levelekben e tételt, hízlekedem magamnak, diadalmasan bebizonyítám. Legalább francziák s angolok, kik e két nyelvbéli feldolgozásomat olvassák, meggyőzve mondák magukat, bár az előtt az ellenkezőt tökéletesen hitték ők is, mint hiszi, fájdalom, a külföld ma is.

rencsétlen alkalmazására. Sok elv, s ilyen az általános szavazat, ilyen a nemzetiség elve, hasonló némely heroikus orvosszerhez, okosan adva élet van benne, de tudatlanul adva halál.

S kérдем magamtól: mi birhatta Kossuthot a nemzetiségi eszmét ily romboló adagban s modorban javasolni? őt, ki 1848-ban Pozsonyban, az ujvidéki küldöttségnek e kevély és borzasztóan következménydus választ adta: én Magyarországbán több népfajt ismerek, de nemzetet csak egyet? őt, ki Törökországban a román száműzötteknek (kik közül némely azóta már miniszteri tárczát birt) a confoederationális tervet szárazon, nyersen visszautasítá, bár ők Buda-Pestet akkor állandó székhelyül elfogadták? Akkor lehetett volna bezzeg egyezkedni velök, most késő; sorsuk javult, miénk süllyedt. Mi birhatta mind erre őt, ki még az 1852-ben a Daily Newsben töle megjelent alkotmány-javaslatban is az 1848-ki álláspontnál alig-alig akart kissé odább menni?

Ez semmi más mint kétségbeesés, a „va banque” politikája, mely ihletét mellékes czélokból meritvén, dics- és boszuvágyon, szóval indulaton alapszik és nem hideg számitáson. A mily hihetetlen átugrást tőn ő, az exclusiv magyarból válván azzá, ki e programot ír, melyben honát a nemzetiségi eszmének martalékul veti, ép oly szélsőségekben jár ő elvtelen compasztalan politikájának természeténél fogva, a polgári eszméket illetőleg is. Egy időben Ledru Rollinnal és Mazzinival republikánus kiáltványokat ir alá, másban az olygarcha Cavourral és autocrata Napoleonnal jár, Garibaldit ellenezve. Hasonló a tudatlan hajóshoz, ki nem értvén a hajó vezetését, nem oda megy hová akar,

hanem majd ezen, majd azon szelet, sorban a legellenkezőbb szeleket követi.

Szóval, e program minden politikai programmok legszörnyűbbje, miket a magyar kérdés megoldásául ajánlani lehetett. „Minden benne van, csak Magyarország sajátságos helyzete van teljesen kifeledve belőle.“ „Egyik alapelve Magyarország: területi integritásának felmondása.“ Nagy dolog, igen nagy. Fölállítván az általános szavazat elvét, lelép a történelmi jog teréről, s a szabadelmű arisztokratia helyett, mi magköve sajátságos alkotmányunknak, behozza a demokráciát, mely azt darabokra fogná apródonkint örölni. Maga ez elég Magyarországot régi jelleméből örökre kivetkőztetni.

Elvül állítja fel, hogy Magyarország önállólag létezni képtelen. Sőt szövetségbe azt több, területileg apró, műveltségileg hátramaradt államokkal oly jogilag igazságtalan, politikailag hibás föltételek alatt akarja hozni, melyekben övék minden előny, mienk minden rövidség.

Végre a nemzetiségeknek fejlődésre nem jogot, tért, szabadságot ad, miket azoknak alkotmányunk eddig is adott, bár elismerem, itt, részletben, többet lehet és kell tennünk; ő azoknak nem faji, de tisztán politikai horderejű szervezetet és főnököt tervez, vajdákat, hospodárokat, valóságos nemzeti nagygyűléseket, melyek státust képezendnek a státusban, s okvetlenül separatismussá nővik ki magokat, a szomszédban mindenütt lévén rokonaik, kik felé a centripeta erő által ellenállhatlan fognak nyomatni.

Ezeknek alapos, logikai kifejtésére kérem önt. Egy lapocskát akartam írni, s ime lapokat irtam be. E program oly borzasztólag hatott lelkemre, mint hat a mélység szédítő örvénye arra, ki szélén áll s bele néz.

Minden jó hazafinak legszentebb kötelessége figyelmeztetni a veszedelemre nemzetét, mondván: távozzál innen, ha bele esel, meghalsz bizonyosan.

London, jun. 4-én 1862-ben.

Sz. B.

Mi Kossuthban hiányozni látszik, az a tetteiérti felelősségnek erkölcsi érzése. Ha hazánk jelen szomorú állapota nem csak neki felrovandó is, de bizony elmondhatná „et quorum pars magna fui“. Valaki a hármashalom tetejére állván, ha kérdene, mit tett Kossuth, azt felelném: nézz körül; és ha azt kérdené, mit gondol, mit tervez jövőben? az felelem: itt van programja és olvasd.

Szemere Bertalan, Majláth Györgynek.

Kedves barátom!

Nem a tárnoknak irok, — nekem nincs hazám, tehát tárnokom sincs, ez természetes. Irok hajdani követtársamnak, kit őszintén becsültem s szerettem, bár vitában s szavazáskor szemközt álltam vele. De ha mit a barátnak irok, azt a tárnok is megtudja, nem bánom, minden esetre nem gátolhatom meg.

Képzelheted mi mohó vágygyal olvasom az otthoni lapokat. Lelkemnek ritka hoz élvet, a legtöbb mély búval s aggodalommal tölt el. Ez elkésett dűh a békülés megérkezett perczében, e politikai kiskorúság annyi tanuságdús szenvedések után, e rövidlátás, oly bonyolodott s oly eldöntő fontosságu helyzetben, e teljes hiánya minden politikai ildomosságnak, e tapintatlan, ingerlő s merőben státusférfiatlan modor, melylyel a legszen-
tebb czélt s legalaposb jog vétkenesen veszélyeztetik, engem csaknem beteggé tőn s majdnem megtört, engem, kit az 1848/9-ki események nem törtek meg, ki átéltem a lefolyt hosszú 11 évet, nem reményelve, de nem is csüggedve el, hanem türelmesen várva Horatius embereként „dum defluat amnis“. S Horatius embere nem oly bárgyu mint gondolnók; miért ne várna békésen? így

vagy úgy a dolognak vége szakad, ha a patak nem foly el, az ember kidől.

Lelkiismeretem fellázadt enmagam ellen, hogy hallgatva szemlélem a nemzet veszélybe rohanását. Sokszor irni akarék lapokba, de melyikbe? Vannak nálunk számító, igazi státusférfiak, s teremtenek ők magoknak egy közlőnyt? Ennek hiánya tartóztatott vissza, s nem a félelem, mert azt nem ismerem, a napi közvélemény irányában sem, melynek több gyáva rab-szolgája van mint a világ összes zsarnokainak. Sokszor neked akarék irni, ki, mint tapasztalom, mersz szólni zivatarban is, de helyzetem sajátságában fekvő tekintetek, némi büszkeség, ha úgy tetszik cynismus, ismét és újra tartózkodásra intenek.

Azokból, mik otthon történnek, sokat nem értek, sokat sem a dolgokból, sem a személyekből. Amazok oly irányban haladnak, mintha a közel multnak ismétlései akarnának lenni, emezekre nézve, úgy látom, a történet egy betett könyv, melyből tanulni ők épen nem hajlandók.

A néptömeg, sokat szenvedvén, s a szenvedések közben megtanulván gyűlölni, mi érzés keblének idegen volt 11 év előtt, most egészen más mint 1848/9-ben vala; akkor bár jól, de kedv s lelkesedés nélkül harczolt, engedelmesen ugyan, azonban kételkedve követett bennünket, hanem belsejében a háborut szükségesnek nem hitte. De most a tömeg kész s érett eleme nem csak a harcznak, hanem a szó teljes értelmében vett forradalomnak is, hozzá adva annak minden lehető kicsapongásait. Forradalmi hangulatu nép, igaz, rettentő, de veszélyes fegyver is, ezt gondolják jól meg mind a fejedelem, mind vezérférfiaink. Mely fejedelem céljainak kivitelére egyszer igénybe vette a lázadó né-

pet, az eleve kikörvonalozta saját uralkodásának történetét, váltva fog majd revolutionális főnök, majd zsarnok lenni, de ez aztán békés, boldog és dicső urakodás? Mi státusférfainkat illeti, ők azt ne feledjék el, hogy ha az összes nép most nem egy röst, holt tömeg mint némileg az volt, hanem egy élő, lángoló, szerepelni kész tömeg, hogy ha egység van is benne gyűlölni a közös ellenséget, a nem magyar fajoknak állandó vágyai, ohajtásai, törekvései is különbözők a mieinktől, és hogy, a mely pillanatban megszűnne létezni agyűlölet tárgya, t. i. a zsarnokság, ugyan abban mi magyarok lehetőleg négy öt ellenséges elemnek állnánk szemközt. És aztán gondolják meg csak jól, de igen jól, oly lehetetlen volna rovásunkra kibékülniök Ausztriával? És föltéve, hogy az végeredményében mind rájuk veszedelmes, mind a fejedelemeire kárhozatos lenne, ha aztán mi is bele sodortatnánk a közromlásba, volna ebben vigasztalás?

De ha a nép, véve mind fajilag, mind egyetemi-
leg, előhalada annak öntudatában, mit akar; az is bizonyos hogy az ugy nevezett értelmiség vagy középosztály sem ön, sem a helyzetek ismeretében nem ment előre. Menthetők az 1848-ki emberek, ők jólélekkel tévedhettek, a mennyiben nem valának képesek az akkori reformok következményeit jóésszel belátni, s a midőn e következmények valósággal előállanak, nem tudunk, lévén egy egészen más kor emberei, eligazodni az új viszonyokban. De a mostani értelmiség a meglett dolgon nem akar okulni? Hallatlanul a történetben, ugyan azon eset másodszor fordul elő, s ők ugyan azon hibát akarják újolahg elkövetni? A nemzetiség, a XIX. század e legfontosb politikai tényezője, az ítélet trombitáját harsogtatja históriai státuséletünk fölött, s midőn egy részről valódi szándék nincs, de politikailag csak-

nem lehetetlen is, a különféle fajok tulzott igényeit kielégíteni, ugyan akkor mi magunkat a dynastiával is antagonizmusba tesszük? Van egy lap, könyv vagy ember, ki komoly és alapos számítást tett vala arról: fentarthatja magát az ősi magyar állam, maradva ellentétben mind a dynastiával s mind a sokféle fajokkal? és ha nem tartja fel így magát, melyik féllel, mi alapon lehetne szövetségre lépni, a két szövetség közül melyik nekünk kedvezőbb és biztosabb? Ez helyzetünk csomója, ennek megoldásától függ jövőnk. És mi történt eddig e részben? Tették vezérebereink magukat személyes, közvetlen, tehát legbiztosb összeköttetésbe a horvátok, oláhok, szerbek, tótok, ruthénok vezéreivel? Lapok, nyílt levelek, külön országgyűlési értekezések célhoz nem fognak vezetni, ezek csak tágitják a mélységet, mely tőlök bennünket elválaszt, — külön diéták, congressusok, mind meg annyi fegyverzett táborok, melyeket őszinte, baráti természetű értekezéseknek kellett volna megelőzniök. Eddigelé tehát Zágrábban, Karloviczon, Balásfalván, sőt Szent-Mártonban is csak elleneink gyűlőhelyét szemlélem. És más oldalról, lehet nem ellenünk a dynastia az országgyűlésen elmondott ép oly tapintatlan mint ingerlő beszédek után? Nincs-e teljes oka a dynastiának hinni, hogy mi még az alkotmány alapján sem akartunk őszinte utógondolat nélküli kibékülést, hanem külföldi segedelem álmaiban élve forradalomra számolunk?

E kritikus, ez elszigetelt helyzetbe juttatott szerencsétlen modoru politikánk, gőgös a többi fajok, daczoló a fejedelem ellenében. S csodálkozva olvasom, hogy ugyan azon emberek Széchenyi I. nevét merik emlegetni. Állt-e a nemzet valaha távolabb az ő tanaitól s ildomától? Nem egy igaz isten-e ő, ki oltárul szolgál, de melyen bálványoknak áldoznak? Ha élne ő, elta-

szitaná az embereket magától, kik nevét emlegetik, de elvével s politikájával homlokegyenest ellenkezőt művelnek. Bennök én egy más ember, egy más szellem incarnatióját bámulva látom, most 11 évi szenvedés s egy haza romlása a nemzetet annyiban kiábrándíthatta volna, azét látom, ki ellen Széchenyi egy proféta dühével s ihlettségével szónokolt.

És mit mondjak rólatok kormányférfiakról, kik bizony nem rózsá-, de túske-ágyon ültök? Van programotok, és ha van, ismeri azt a világ? Avagy helyzete-tök gyöngé oldala az volna, mi 1848-ban a mienk, s különösen a Batthyány Lajosé, a született státusemberéé volt, t. i. engedték forrongani s harcra érlelődni a népet, mivel nem bírhattuk a dynastiába hátunkat megvetni? Ha ez az eset, akkor helyzetetök szánandó, s jobb lesz lemondani, mert sem magatoknak, sem házatoknak nem fogtok használhatni.

Annál örvendetesb, ha a dolog másképen van. Jól tudod, Ferdinand névleg uralkodott, személyileg nem, e körülmény volt az oka, hogy mi 1848-ban országos tervezéseinkben semmi biztos alapra nem támaszkodhatánk. Ellenben Ferencz Józsefnek van mind belátása, mind akarata, a feladás csak az: őt arról, mi politikailag jó is, s törvényes tekintetben igazságos is, tökéletesen meggyőzni. E fontos hivatás a tietek, s ez az egyedül biztos út. Bizonyosan ilyen személyes befolyások műve az oct. 20-ki leirat, mely Villa Franca után mindjárt kiadva okvetetlen megtermette volna békés gyümölcseit, sőt megtermette volna később is, ha tisztán a régi alkotmány egyszerű visszaállítására szorított volna, talán még azon esetben is, ha, kivéve a polgárok magán s politikai jogaira vonatkozó 1848-ki törvényeket, alapul az 1848-ik előtti állapot jelöltetik

vala ki. Minden politikai programm kelléke a világos határozottság, ez hiányzik az octoberi diplomában; ha ez megvan benne, kevés ügyességgel sikerülhetett volna körülte alakítani a nemzet javának nagy részéből egy oly tekintélyes pártot, mely ha nem veendi is elejét minden tusának, de a mostani küzdelemnek egészen más jellemet adott volna.

Tehát a rendszabály sikertelenségének fő oka az idő későiségében fekszik, az életben időtől s tértől függ minden, egy szenvedő állam hasonló egy beteg emberhez, kit tennap meggyógyított volna azon szer, mi ma keveset fog használni, holnap éppen semmit.

Második oka a birodalmi tanács bele szúrt eszméje, bár kezdetben azt a többség észre nem vette, — én mindjárt ebben láttam a fürgeteget. Belátom, ropant önnegygyőződésébe került a fejedelemnek Európa színe előtt visszavonni, mit 10 év folytában tön, magán dolgaiban is kevés ember birna lelki erővel ilyesmit tenni; de ha már annyit megtön, miért hozzá azon adalék, mely mindent megront? Nem volt-e a magyar régi alkotmányos életében, vérét s vagyonát, ha kelle, mindig áldozni kész? A dualismus mellett is nem volt-e hatalmasb a dynastia mint valaha lehet? Ránézve a fő dolog, hogy a nemzet tegye kötelességét bármi formában, csak tegye; s a formák dolgában, látjuk Anglia példájából, nemzetek s éppen a legerősb nemzetek saját fogalmaikhoz vakon ragaszkodnak, de a melyeket a fejedelmeknek, még ha előítéleten alapulnának is azok, igen-igen kimélniök kell.

Harmadik oka a diploma sükertelenségének a kivitel körüli hiányokban fekszik. Ez igen negyedrendű ok a két elsőhöz képest, tagadhatlan, de éppen mivel azon okok megvoltak, annál szükségesb lett volna a combinált kivitel.

Meg vagyok győződve, állástokat a fejedelemtől bizonyos föltételek alatt fogadtátok el. Ez fontos, ez kikerülhetlen volt, de ez a feladásnak csak egy része. A másik fél, melylyel szinte tisztában kellett lennetek, a nemzet. Mindjárt kezdetben viszonyba léptetek a horvátokkal, szerbekkel és oláhokkal, t. i. azon főfajokkal, melyektől ellenállásra lehetett számítani? Ezen felül tisztába jöttetek országunk azon hazafiával, kiket a nemzet vezéreiül megszokott tekinteni? Én itt a távolban sok dolgot nem tudhatok, az bizonyos, de nekem úgy látszik, mintha egyben s másban a politikai számítás elmaradt volna.

Több főispánok a kinevező kormányt egyenesen megtagadván, mérséklők helyett elől rohanó mozdonyokká, kormányrud helyett vitorlákká lőnek. Ha a vezérek ekkép a közlegény helyét foglalják el, bizonyos a csata elvesztése.

Vezérembereink, — azért-e mivel a kormány programját nem helyeselték avagy nem ismerték? — irányt nem igyekezének a közvéleménynek adni. Ez ha nem ellenök, de nélkülök fejlődött azzá a mi. Mozgásnak kezdetben adhatni irányt, de lehetetlen midőn az rohanássá vált.

Ily két előzmény után túl sok idő volt az, mely a megyei igazgatásnak engedtetett. Hangot a közvéleménynek azon tömeg adott, a mely bár, hiszem, kedveli hazáját, s a megyei dolgokhoz is érthet, de magasb politika felfogására képtelen. Keblében az ellenség gyűlölete s a boszúvágy kitünőleg uralkodott a hazaszere tet fölött. Nagyobb hazafi az volt, ki tulzóbb nyelvvel lépett föl. E föltétel alatt megbocsátott azoknak is, kik a zsarnokság idejében hivatalt viseltek, czimet s keresztet fogadtak el, sőt az ellenséget vezették saját hazájok

ellen. Mind ez bizonyosan másképp fogott történni, ha az országgyűlés sietve összehivatik, melynek tagjai akarva nem akarva érezik felelősségöket a nemzet s történet előtt. Kellett volna, hogy a diéta adjon irányt a politikának, de annak irányt a megyei ösgyűlések adtanak.

A sajtószabadság bizonyosan becses dolog, sőt szent jog. De hasznos azon föltétel alatt, ha minden véleményárnyéklat bir közlönnyel. Vannak a kormány-nak közlönyei? Vannak azoknak, kik vezéri szerepre hivatvák? Ugy mint most a sajtó kezeltetik, nem tulajdonlólag képviseli-e a forradalmi irányt, naponkint közzölve költött s olyan külföldi híreket, mikről mi itt semmit nem tudunk? Csak így keletkezett azon ábrándos hit külföldi segedelemben, mi legfőbb kutfeje azon elválsási iránynak, mely kibékülni semmi áron nem akar. Sajtónk most nem egyéb mint folytonos, s mintegy hivatalos hirnöke a külföldi ellenség izgatásainak. Oly válságos időben, milyenben hazánk jelenleg van, a kormánynak nemcsak joga, de kötelessége az ellenség érdekében irt hírek közlését betiltani. Leirhatatlan azon káros befolyás, melyet az így kezelt, épen nem ellenőrzött, de meg sem czáfolt sajtó a nép hangulatára gyakorolt.

Halhatatlan érdemet szerezhettek ti magatoknak az ország jövődjé körül, ti, barátom, kik a dolgok élén álltok, Apponyi, Dessewffy, Vay, Szécheny, Deák, Eötvös és mások. Kettő kell hozzá: birni jó tervvel, mihez politikai belátás kívántatik, és birni szilárdsággal és nagy bátorsággal, mind a fejedelem, mind a nemzet irányában.

Nem hihetem, hogy ti a fejedelmet nem bírnátok meggyőzni, hogy mi az országnak jó, az a dynastiának

is hasznos. Kulcsa a dolognak, őszinte szövetség (alliance) a dynastia s nemzet közt. Ez fogja teremteni a birodalomban lehetséges uniót, mert lehetetlen uniót akarni nem lenne bölcsesség. Ha a magyar elem, a leggazdagabb, legképesebb, legszámosb, legharcziasb, egyetért a fejedelemmel, sem egyik sem másik nem lesz többé kényszerítve a fajokkal alkudozni, — a dynastia és a fajilag s politikailag magyar nemzet együtt nem csak egységében fentartják az államot, hanem azt délkelet felé közel alkalommal öregbithetni is fogják. Lehet, időbe telik miglen a nemzet teljesen el fogja szenvedéseit felejtani, de jogai biztosságának visszatért érzetében ez idő hamarabb be fog következni mint sokan vélik, s örök alapot nyer azon kimaradhatlan meggyőződésben, hogy a dynastia s magyar nemzet belső szövetségre van hivatva a gondviselés által.

Két politika közt van a fejedelemnek most alkalma választani, az úgy nevezett históriai és az úgy nevezett nemzeti politika közt. Erős meggyőződésem, hogy ha ez utóbbit követi, csak nevelni fogván birodalmának természetes gyöngeségeit, az egésznek vége előbbutóbb feloszlás lesz okvetetlen. Ha ellenben a históriára, s Ausztriában a német, Magyarországbán a magyar elemre és e kettő egymásra és együtt mind a kettő a dynastiára támaszkodik, e két unio a birodalom két felében annak nem gyöngesége, de ereje lesz, és nemcsak örökre elejét veszi faji szakadásoknak, hanem ezek alkotmányos igényei teljes kielégítést nyervén, biztosan lehet utóbb a köztük leendő fuzióra számítani.

A birodalmi központosítás lehet az osztrák státusférfiak s egyes tartományok érdekében, de esküdni mernék rá, hogy az nincs a dynastia valódi érdekében. Megfogható, ha azok egy központból kormányozni, s

legalább a fajok felsőbb osztályát a birodalmi tanács által germanisálni ohajtják, de a fejedelemnek célja csak magasb lehet, t. i. népei bizodalmtát megnyerni, mi föltétele a békés uralkodásnak. Eszköznek hibás, feladatnak lehetetlen országokat s népeket kényszeríteni, hogy nemzeti sajátságukból kivetkőzve egy kiválasztott faj típusát öltsek magukra; épen megfordítva a fejedelem valóban roppant, de szükséges földadása külön-külön identifikálni magát mind azon népekkel, melyeknek uralkodója. Miért van, hogy Ferencz József magát csupán ausztriai s német császárnak látszik érezni? Ez adhatja neki a nevet, de a hatalmat nem, ezt ott kell keresnie hol van, mint császár feltalálja a német-szláv tartományokban, mint király Magyarországon. Ha ő megtestesülése lesz a dynastikus, német és magyar, e hármas mély értelmű szövetségnek, trónja erősebb lesz, mint volt valaha, s általa a birodalomnak heterogeneitásból származó belső és ép azért nagy gyöngesége örökre s gyökeresen meg fogott orvosoltatni.

Ha a birodalmi tanácsnak, mint politikai gondolatnak theoriában képtelenségét a fejedelem nem hinné, ott van az a gyakorlatban, hibás voltáról ez meggyőzheti. Ausztria 34 milliónyi népéből ott alig gyűlt össze 13 millió, a gép meg sem indult, s már is minden más elvet háttérbe szorítanak a nemzetiségi vetélkedések. Vegyük föl az esetet, hogy a már ott lévő németekhez, csehekhez, lengyelekhez, még a magyarok, horvátok, szerbek, oláhok, tótok, ruthénok és olaszok járulnak, már e nevek magok mondják, hogy ily országgyűlés nem volt a földön, de ilyen nem is tanácskozhatnak emberek közt. E mozaikszerű gyűlésnek következő eredményei kiszámíthatók.

Ha minden faj saját nyelvét fogja használni, mint bizonyosan fogja vagy szükségből, vagy utógondolatos számításból, ez maga minden további tanácskozást tökéletesen lehetlenné tesz. Pedig az előszámlált nevek csak az anyanyelveket, és nem a dialectusokat képviselik.

De ha már e nyelvbeli nehézség legyőzhetlen, ez még nem minden, a tanács heterogén eredetű tagjai közt számtalan kérdésben a legélesebb ellentétek mutatkoznak, melyek százados múltban, a jog s szabadság egymástól lényegesen eltérő fogalmaiban, s különböző, sőt néha ellenkező erkölcsökben, szokásokban, faji jellemekben s egy hosszú, néhol ezeréves történet alapjaiban mélyen gyökereznek.

Egy következménye minden esetre lenne azon találkozásnak, melyet a birodalmi tanács termében különféle népeknek a kormány maga rendezendett. Ez kedves lenne-e neki? nem tudom. T. i. mind azon szláv fajtörédek, melyek most távolság, államhatárok, s más népek által elválasztva, egymástól tökéletesen elszigetelve élnek, érintkezésbe hozatva, mi hamar kölcsönös szövetséget kötnének. Ha aztán kivált az ausztriai és tartományokban a szláv elem uralkodó lesz, és ha az összes birodalomban magának kész alapot talál az izgatásaira az orosz panszlavizmus, — az osztrák kormányférfiak ne vádoljanak másokat. E mű tisztán az övék lesz.

Kétséget nem szenved, miként a szlávok, a nagyszerű terv biztosítása végett, frigyökbe a magyarokat is meghívnák. S tegyük fel, hogy elfogadják: nem fog-e e 22 milliónyi tömeg eldöntőleg uralkodni a birodalombeli hét millió németsegen? Első esetben, ha t. i. a szlávok egymás közt szövetkeznek, a tusa hosszú lehet,

de nem kétséges, e második esetben gyors és biztos lesz, s az osztrák ministereknek marad fel csak azon dicsőség, hogy német főben fogamzott meg azon intézet gondolata, mely Ausztriában a német elem elnyomásával végződnek.

Képzeltető még szövetség a szlávok és németek közt. De erre néhány észrevételem van. Kérdem: lehető-e, már eszmében, frigy e két faj között? A történetben legalább nincs rá példa. Aztán: hol számra nézve oly egyenetlen két fél szövetkezik, a gyöngébb rész lehet ott mentt örökös félelemtől? Sőt bizonyos, mikép a szlávok oly föltételeket teendenének, melyeket a németek veszedelmök nélkül el nem fogadhatnának. Követelnék ők Ausztriából Cseh- és Morvaországot, Galiciát, Carynthiát, Carnioliát, az Illyriai részeket, — Magyarországból Horvát- és Slavoniaországokat, a Banátot, hazánk északi tót vidékeit. Csekélység az, mi ekkép maradna, mind a németnek, mind a többi fajoknak, mint megannyi egymástól elkülönzött szigetkék fogának uszni, a szláv tengerben, és ha irtózatossá harcz után a 15 milliónyi nem-szláv s német faj legyőzetnék, — a német, mely társa volt harczban a szlávnak, diadala után örökös szolgája fogna lenni.

Külföldi politikusok zavarosan irnak össze sok mindent a birodalmi tanácsról, de mindenik tisztán belátja, mikép ez alkalom lesz a különbféle fajok közt szövetségeket előidézni. Sőt ez okból tesznek nekünk magyaroknak szemrehányást, hogy abba belépni nem sietünk; hiszen, mondják, ha bele léptünk, például a szlávokkal egyetülve, az összes birodalmon fogunk uralkodhatni, míg most csak Magyarországra, következőleg egy másodrendű szerepre vagyunk szorítva. E tanácsban sok igaz

van, mint terv nem kivihetetlen, de ily messze vágó politikához a magyarnak minden tulajdonok hiányoznak.

De én legüdvösbnek is tartom a főnebb említett hármas szövetséget, t. i. a dynastia, a német s magyar elem közt. Így Ausztria (a szorosb értelembeli) megőrzi régi jellemét, s az alkotmányos szabadság áldása hozzá járulván, népei közé a nyugalom visszatér. Így Magyarország, visszanyerve ősi határait s törvényes alkotmányát, újra hatalmas, egységes magva lesz a birodalom testének. Apródonkint nemcsak lecsillapulnak a nemzetiségi ábrándos vágyak, ha egyrésztől nem izgatja azokat a fejedelem, ha másrésztől jogszerű fejlődésöknek a magyar törvényhozás, szelid kézzel, utat nyit, sőt a politikai szabadság, a terjedő anyagi jóllét és növekedő értelmi műveltség jótékony befolyása alatt folytonos összeolvadásra számíthatni. De mind ez csak egy magas, messzelátó, eszélyes és türelmes politikának lehet műve. Azonban kritikus időpontokban a dynastia, a német elem és a magyar nemzet (mely név alatt nem pusztán a fajilag magyar de minden hazafiúilag érző lakosa értendő) együttvéve oly erőt fejthetnek ki, melynek a többi népfajok, sem együttvéve, annál kevésbbé külön, ellen nem fognak állhatni.

E szövetség eszméjéhez az osztrák ministereknek ép úgy kellene ragszkodniok, ha ugyan valódi státusférfiak mint nekünk kell. Egyszersmind be kellene látniok, hogy suly ugy van fajunkban, ha ez nemzetiségét, suly ugy van országunkban, ha ez történeti jellegét megőrzi. Elvégre is szétporlad Austria, ha a nemzetiségi eszmét fogadja el alapjául, az mint centrifugal erő ellenében ragaszkodnia kell, mint centripeta erőhöz, a historiai joghoz, és e jognak képviselője, hordozója Magyaror-

szágon a magyar. Általunk van biztosítva annak mind birtoka, mind egysége, s ez a fő.

De ily mélyebb és távol horderejű politika felfogására a tömeg nem képes, egy országgyűlés is ritkán. Ez fejedelem s kormány feladása, kiket azonban a nép, ha egyszer a nagy művet emelkedni látja, készséggel szokott követni. Fájdalom, hogy ép e válságos pillanatban hiányzik mi hozzá legszükségesebb, t. i. a fejedelem s nemzet közti kölcsönös bizodalom. S vádolhatni a nemzetet, ha negyedfél százados siralmas történetének lapjait végig forgatván, azokból csak bizalmatlanságot merit? Viszont rossz néven vehetni-e a fejedelem gyanakodó ellenszenvét ellenünk, ha, mint ujabban történt, még a mi jót tőn is, kellőleg az sem méltányoltatik? Ime ez lenne herculesi, dicső művek, engesztelődésre birni a nemzetet, gerjedelmeit lecsillapítani, megértetni vele az okos és számító politika nyelvét, meggyőzni mind a fejedelmet mind a nemzetet érdekeik tökéletes identitásáról, e nagy pillanatban, s így lenne köztűk elvileg helyreállítva az annyira szükséges bizodalom.

Nagy baj az, hogy ily nagyszerű s messze ható politikai terv kivitele a fejedelem, s német és magyar státusférfiak közt oly kölcsönös egyetértést kíván, mely a diplomatikai, tehát némileg takart modort lehetségessé tegye. Reménylhető ilyen terv fogalmazása ingerült viszonyaink közt? Eszközölhető annak kivitele parlamenti testületek nyílt vitáival?

Engedelmedből még néhány észrevételt adok elő a magyarországi belső politikára vonatkozólag. 1848 nekünk egy egészen új korszakot nyitott meg, s azóta hol titkon, hol nyíltan a nemzetiség elve, e magában szent, de ránk nézve veszedelmes elv, Európaszerte jelző leve. Akarunk tanulni e nagyszerű leczkéből?

Minden esetre nekem mély meggyőződése, mikép belső politikánkban azon ösvényt, nyomot, elvet, nem követhetjük, melyen 1848 előtt jártunk vala.

Ha mi, fejedelem s a nemzetiségek ellenében, folyvást azon makacs antagonizmusban maradunk, melyben vagyunk, szegény hazánkra borzasztó viszontagságok várákznak, melyek halálával végződhetnek. Ezeket mivel biztatjuk? üres szavakkal; azt mivel akarjuk megnyerni? pórias ingerlésekkel. Pedig a haragban is van fölséges, de az nemesen, méltósággal fejeztetik ki, mint a dicséret is sértő, ha az szolgálai. És elfeledők, hogy a mi faj-heterogeneitásban Ausztria mint birodalom organice szenved, hazánk hasonló természeti bajban sanylik? azon fontos különbséggel, hogy mi, rokontalan faj oda nem hathatunk, míg az ottani kormány hazánk más ajku lakosaira sokféle befolyást gyakorolhat. Elfeledők, hogy mióta egész lelkeinket, a miénket s az övéeket nem a központosítási s nemzetlenítő zsarnokság gyűlölete tölti be, a vajmi rövid egyetértést köztünk ismét ellenséges irányu törekvések váltották fel?

Ime ez helyzetünk nehézségében a leglényegesebb pont.

Közhiedelem vala 1848-ban s az előtt is, hogy a szábadtság kimondása által e faj-heterogeneitás mint hazánk politikai baja megorvosoltatik. Valóban ily eredménye annak lehetett volna is, — azonban fájdalom, az egészen más lőn. Mitől az egység megállapítását vártuk, az, mondom, az aristocrazia megrongálása, épen ezt ölte meg. Ennyire mindenek fölött legnehezebb az a nagy státustudomány, mely abban áll, megérteni a társasági elemek általános mozgalmát, megítélni mi a tömegek elméjében történik, és előre látni mi abból következni fog. Lehet valaki kitünő hivatalnok, mély törvénytudó, ragyogó szónok,

de igen gyakran mi indítványnak nagyszerű, szavalatnak fölséges a szószéken, várakozásunk ellen forradalomra vezet az életben. Minden népek történetében akadunk ily nagyszerű botlásokra a politikában, melyhez oly kevés ember ért, de körülte mindenki kontárkodik. Franciaországban 1789-ben a nemesség állandó küzdése a királyi jogok bitorlásai ellen volt intézve, XVI-ik Lajosnak pedig ugyan akkor minden gondja abban pontosult, hogy a nemesség igényeinek ellenálland, — mindketten tudást sem vőnek az egyenlőséget forraló népről mellettök, mely csendesen mint vész gyült össze, s nemességet és trónt egyaránt elhordott. Ilyen tényezőkép jelent meg nálunk 1848-ban a nemzetiségi eszme. Mint a francziák akkor nem, mi sem gondoltunk erőszakos lázadásokra, nem is tanakodánk forradalmi dolgokról, mivel sejtelmünk sem vala róluk. Az elvontan jó elveknek gyakorlatban borzasztók lesznek következményei.

Kérdem most, nem főleg aristocratiai szerkezetünkben fejezte-e ki magát a hazai állam egysége? Nem abból, mint egy várból, őriztetett-e meg százados harcokon s diétai tanácskozásokon keresztül az ország szabad alkotmánya? Nem az volt-e a magyar nemzet nem annyira törvényes, mint historiai értelmű tulnyomóságának, sőt magának fennmaradásának legfőbb biztositéka? És mi volt 1849 előtt szabadelvűbb, népszerűbb mint rombolni ez ódon, de czélszerű szerkezetet, mely philosophiai szempontból a kritikát bizonyosan nem állja ki, de az élet s tapasztalás megmutatta, hogy az az állam egységének, az alkotmányos szabadságnak, és főleg nemzetiségünknek, — geographiai és ethnographiai helyzetünkben, — szükséges alakja volt?

Ezekből azt húzom ki, kiméletes kézzel nyuljunk az arisztokratiai szerkezethez, melynek jövőjében is nagy hasznát vehetjük. Nem ősiségi törvényeink mentének-e meg, hogy hazánk idegenek birtokává ne váljék? Nem arisztokratiánk fénye, hatalma szerzék-e meg fajunknak mások fölött az önkényt elismert elsőséget? Nincs többé kiváltsága, mi gyűlöletessé tehetné, de tartassuk meg vele a hatalmat, mely épen nekünk teszi leghasznosabbá. Ne legyen születési kaszt milyen volt nálunk s mindenhol, hanem legyen azzá mi az angol arisztokratia, mely ipari, gazdasági, kereskedési vállalatban, közhivatalokban, sőt házasságban is a néppel összevegyül, s bir tekintélylyel gőg nélkül, s becsülete van, mert van értéke s érdeme. Nekünk, kivételes helyzetünkben, erre különös szükségünk van. Osztály, mely századokon ált előljárt, szerzett magának bizonyos lélek nagyságot, szivbeli bátorságot, és bizalmat önerejében, mely azt a társaság erős magvává teszi. Nemcsak maga kedvelli a függetlenséget s szabadságot, hanem példája által e férfias tulajdonokat más osztályokba is átolítja. Idők lassan alkották azt, ha kiveszne nem lehetne rögtön újra teremteni; adhatni ujaknak címeket s vagyont, de ki adja nekik az apák ősi szellemét?

E szempontból, aggódva veszem észre, hogy a képviselőház, nem tanulva a multon, a felsőházzal mint egy mulandó testülettel bán. Avagy oly rövidlátók sok tagjai, hogy sejtelmők sincs azon bekövetkezhető időről, midőn a magyar elemet, legalább a többséget, nem a képviselő, de a felsőházban kellend keresnünk? Nem olvasták a szent-mártoni tót gyűlés kívánatát, melyben, ha módosittatik a felsőház, alapul a nemzetiség eszméjét vétetni követelik? A nemzetiségi mozgalom mint vész dul körülök és nincs fülök hallani, a legujabb világ-

események óriás betűi nekik olvashatlan hieroglyphok? És aztán ily kezek merészelve vezérelni a haza hajóját, ne remegjen szive a hű hazafinak a messze távolban is?!

Csak az van még hátra hogy, a mi egykor szinte népszerű, sőt nagyban hazafiui eszme volt, a papi javak elvétele, indítványoztassék. Véleményem szerint a papság iker-testvére az aristokrátiának, s nekünk, mondok nekünk, hazánknak, nemzetünknek az ép oly hasznos mint szükséges. Sőt hazafiui érdemei a világi aristokrátiáéit messze felül haladják. Okát én ennek abban találok, hogy a magyar katolika egyház szerkezete hazai alkotmányok mintájára készítettén, mint ez, az is szabadságkedvelő fiakat nevelt. Minden tagja független volt a maga körében, a pap püspökétől, a püspök fejedelmétől, és az egyház még Rómától is csak dogmai dolgokban fogadott el határozatot. Ehhez járul a papság feudális s politikai kiváltsága, mely viszont egyes tagjaiba az önérzet s függetlenség büszke öntudatát lehelte. De megmondjam mit tartok én azon ritka tünetény fő okának, hogy a magyar papság sem a pápának, sem a fejedelmeknek vak szolgája nem leve? Azt, hogy e papság létele földbirtokhoz van kötve. Vegyünk föl egy birtoktalan papot, ki mint idegen él egy társaságban, melyhez semmi érdek nem csatolja egyenesen. Lelkiismeretére nézve a pápától függ, élelmezését a fejedelemtől kapja, a családi élet édes kötelékeit nem ismeri. Hazájának a templomot nézi, minden egyéb annyiban illeti, mennyiben személyének vagy árt vagy használ. Politikai dolgokban jelleme hideg egykedvűség. Lehet a keresztyén társaság jó tagja, de bizonyosan közömbös polgár, bár hol lakjék. A polgári szabadságban részvételen kívül mi azon varázserő, mely a papból mozgó és tevékeny polgárt csinál s mi által

ő a haza földében szinte gyökeret ver? Semmi egyéb mint a földbirtok. S kérдем én, hol van Európában oly világosodott, türelmes, s valóban nemzeti papság mint nálunk, és főleg olyan, mely házi erényein túl oly buzgón teljesíti hazafiui kötelességeit? A legközelebb múlt évek eseményei nem bizonyíták-e be, hogy őket az első hely nemcsak törvényes udvariasságból, de érdemnél fogva megilleti?

Ezért tartanám politikai roppant bűnnek, ha egy hajdani iskola emberei, helyzetünk sajátságát s a tények hatalmát nem fontolva meg, gyakorlatiatlan rendszerek után vakon rohanva, idéetlen indítványok által megbénítani akarnák azon testületnek munkásságát, mely jelen szerkesztésében a szabadság, függetlenség s nemzetiség terjesztésének legfontosabb elemét képezheti. Nem kell elfelejtenünk azt mi van, azért a mi lehetne; könnyű egy idealis államot alkotni, melyben minden logikai, rendszeres, szimmetrikus, egyező az ész hideg szabályaival; tartani s egyenlősíteni könnyű, példa rá a nyugtalan s békázott Franciaország; igazítgatni okosabb, bizonyítja a dicső és szabad Anglia.

Általában, kiméljétek, mint erekljét, az ősi alkotmány minden fenmaradt töredékét, még azt is mi jelentéktelennek látszik, ez is egy darabka azon szent épületből, melyben szabadságunk s rokontalan nemzetiségünk megélt. A legkisebb várrom, a leghitványabb kolostor-omladék a régi magyar világra kegyelettel emlékeztet; tartsátok fel az ártatlan helybeli kiváltságokat, szokásokat, formákat, elnevezéseket, mind ezek mind megannyi történeti fonalak, melyek állandó kapcsolatban tartják a jelent azon multtal, mely hazánk egykori belső, testvéri egységére emlékeztet nemcsak minmagunkat, hanem a többi fajokat is. Óvakodjatok tulnyomóságra

juttatni azokat, kik, mint a 18-ik században Franciaországban történt, írók eszméit követve lőnek reformatorok, ez logikailag az összes alkotmány feldöntésére vezette ott őket, megszületett a theoriailag gyönyörű központosítás, de a szabadság beleveszett. E kísérlet nálunk sokkal veszedelmesb lenne. Franciaország faj-homogeneitásnál fogva hasonló egy márványdarabhoz, melyet egyképen lehetett feldolgozni, de hazánk egy sokféle természetű anyagból összerakott mozaik nemű egész, melynek minden oldala másféle s szerföltt gondos, kiméletes bánásmódot igényel.

Kezdetől fogva védelmi jelleme volt ősi alkotmányunknak. Mint hódító faj védni kelle magunkat a belakóktól, utóbb a mongol s török áradásai, aztán az osztrák absolutistikus tervei ellen. Még most is, bár némileg változék helyzetünk, védelmi állapotra vagyunk szorítva, — álmodnak kik azt vélik, hogy tetteles vagy épen támadói szerepet viselhetünk. Ellenséges elemektől észak, kelet, dél, nyugat felől körül lévén véve, gyöngeségünk azonnal ki fog tűnni, mihelyt támadólag lépünk fel, helyzetünk mindenben egy erős váréhoz hasonlít, mely védelemre van számítva. Tehát jelenleg is igyekeznünk kell alkotmányunk főleg védelmi előnyeit kifejteni s fölhasználni. E szempontból kiindulva azt tartom, ha a választói képességet megszorítani nem lehet, kiterjeszteni sem kell; a községi rendezés állittassék a legszélesb alapra, mert ez a faji vágyok legszükségeseb kielégítésének módja, de a megyei gyűlések tagjainak száma csak annyira menjen, mennyinél kevesb a szabadság szempontjából nem lehet; a sajtó legyen szabad, de politikai lapoknál szükséges a cautió, különben faji izgatások bennünket elözönlének, ez volt egyedüli oka az általam szerkesztett 1848-ki sajtótörvénybeli csekély cautióknak; az arisztokratia

(angol, és nem kaszta-értelemben), ezen „par esprit de corps“ magyar osztály, erkölcsi s vagyoni egész súlyával feküdjék a közdolgoknak, ekkép férfiasságának erejében vezérelni fogja nemcsak a közigazgatást, de a közvéleményt, nemcsak az eszméknek tekintélyt ad, sőt hangot ad az íróknak is, s nem fog történni az, mi egy század előtt Franciaországban, hol az arisztokratia a státus dolgaival foglalkozni megszűnván, politikai téren minden tekintély bár nagy de szoba-philosophok kezébe került, minek vége az ismert forradalom lőn. E védelmi jelleme van alkotmányunk azon részének is, mely a pénz és hadügyre vonatkozik. S ha valamit szemére vethetni az 1848-iki diétának, az az, hogy alkotmányunk e sajátságos, szükséges jellemvonását elfeledé, — nem abban látni ezt a mit kivivott, de abban, mire utógondolatában törekedett. Helyzetünk belső gyöngeségei miatt mi kül szereplésre okosan nem számíthattunk. Belsőleg kell előbb megtömrödnünk, és ez védelmi természetű rendszerünk körébe esik. Erre nézve én pedig elégnak tartom, ha megőrizzük továbbra is magunknak a pénz és katonaadás föltétlen jogát. Ezt alkotmányos fejedelem nem veheti el tőlünk, de azzal mi is megelégedhetünk.

Kik francia értelembeli egyenlőséget s demokrátiát akarnak nálunk, lehetnek jó cosmopoliták de rossz hazafiak, az ész logikáját bírják de a státustan összetett gépezetében tudatlanok, hazaszeretetök bizony azon majoméhoz hasonló, mely azt fojtja meg szerelmében, mit szeret.

Egy kis példát mondok el itt. 1848-ban márcziusban mint miniszter-jelölt a kormány átvétele végett Pestre küldetvén, elmenék az utasítást adó megyei küldöttségbe, hol a régi táblabirákból senki sem volt, Nyáry elnöklete alatt 40—50 gyöngé ifju tanácskozott. Szőnyegen a vá-

lasztói kérdés forgott, s Petőfy, Vasváry és társai mind a korlátlan egyetemes szavazat mellett czélzással szónokoltak. Nem állhatám meg tőlök kérdezni, vajjon nem lehet-e attól tartani, mikép ily törvény mellett néhány év múlva a magyar elem a diétán kisebbségben leend? Vasváry és Petőfy nagy hévvel s némileg szánakodva felelték: ők az embert, csak az embert nézik, nem azt, ki mi fajhoz tartozik. Tudjuk a bekövetkezett szomorú eseményeket. Mindkettő, — egyik közvetve, másik közvetlen az oláh lázadók áldozata lőn. Mint ők, úgy ember gondolkozhatik, az elv szent, aztán életével mindenki szabad, de hazafi, ki nemzetét ily botorul eldönti a bizonyos veszélybe, az oly bűnös mint a hazaáruló.

Most bevégzem e borzasztó hosszú levelet. Sem apologiát nem adok hozzá, sem óvással nem élek, mondván, hogy elveim most is a régiek, azok 1834 óta soha nem változtak. De két különböző dolog birni elvvel mint gondolkodó ember, és mint hazafi tanácsolni a hazát; ott az elme szabadon alkot, itt az értelemnek tényekhez s körülményekhez kell magát szabnia. Én e kettő között mindig tudtam különbséget tenni.

Örvendenék, ha e gondolatok új alkalmat szolgáltatnának neked a haza dolgairól elmélkedned. Mennyit nem aggódom én itt rajtatok! Pedig, hidd el, én úgy tekintem magamat mint a ki élve soha sem fog térni többé vissza, — de halva feküdni hazám földében szeretnék, ennek ellenkezőjére még most, tizenegy év után sem tudok gondolni belső borzadás nélkül.

Fogadd, tisztelt Barátom, legmelegebb üdvözetét s rokonszenvét — — —

Páris, jul. 6. 1861.

LONDONI KIÁLLITÁS.

1862.

I.

London, május 1. 2.

Teljes készséggel elfogadom Önök azon becses ajánlatát, miszerint derék lapjok hasábjait a londoni kiállításról irandó leveleimnek megnyitják. Teszem azt azon kecsegtető reményben, hogy talán sikerülend egy-egy szépre nagyra áhitozó ifju keblében némely jó eszmét felköltenem, vagy titok csendében tervező férfiú gondolatjához egy adatkával járulnom, mint húsz év előtt sikerült külföldi utazásommal, az akkori ifju nemzedékben az utazás vágyát fölébresztenem. Semmi egyéb ez, mint a magvető szerény szerepe; kilépván a megmivelt földre, nyugodt lélekkel hinti az szét a jövő aratás magvait, hány kél ki és hány vész el belőlök? azt nem kérdi, sem aggódni nem engedi erős hite, azt gondolja magában: dolgozni emberé, áldani Istené.

Azt sem tartózkodom kijelenteni, mikép Önök engem leköteleznek, helyet adván mult évben lapjokban néhány cikkemnek, melyek részint személyesek voltak, nemtelen megtámadások ellen kellvén magamat azokban védekezni; részint közérdekűek, a mennyiben kötelességemnek tartám a nemzetet figyelmeztetni a külföldi segedelem hiu reményei ellen. Mit nyertek vele akár az ámitók, akár az ámitottak? Azóta nem mult-e el teljes és keserves másfél év, és ama balga reményekből teljesült-e be csak egy jota is? Az tévedt-e, ki

idegen fegyverekkel biztatá a nemzetet, vagy az, ki azt mondá neki, csupán magadban bizzál, és senki másban? Ha szabad sorozni a hazafiui kötelességeket: első helyen áll: a nemzetnek az igazságot megmondani, még ha keserves, leverő, vigasztalan is az. Természetes hogy népszerűbb, megtapsoltabb hitegetni egy országot, biztatni — szavakban — segedelemmel, elébe varázsolni kedves, de csak képzeletben létező kilátásokat; én ilyesmit tenni hazafiui bűnnek tartok, s elébe teszem, bármi kínos és hálátlan szerep legyen, a Cassandrát, ki egy jóslónak rajongó hevével jövődölé meg Trójának romlását, ha szavának nem hisz.

De hagyjuk most ezeket. Feledjük, habár csak pillanatra is, a hazát, és annak szenvedéseit. „Paulo majora — vagy — minora canamus“.

Felvirradt végre május 1-seje, a várt nagy nap. De reggel szomorú köd lepé el a várost, és esék bőven. Ime, mondák francia ismerőseim, mindene lehet az angolnak, de tiszta ege és fényes napja csak nincs. Van bizony ennek mindene, uraim, felelém, hire, pénze, kitaratása, még napja is, — a minthogy már 9¹/₂-kor az ég teljesen kiderült, és az idő folyvást nemcsak pompás, de kellemes is volt. Ott hol egy nemzet, sőt mondhatni az emberiség ül ünnepet, méltóan azt csak Isten napja világhíthatja meg.

Kilencz órától kezdve volt is sokaság ezerek-ezereiből álló, mely hullámozva omlott, mint tenger, a kensingtoni épület felé. Ily tömeges tolongást a város 1851-ben sem látott. A kocsik, omnibusok, lovagok, gyalogok szorongó serege csak lassú léptekkel haladhatván, az egész nem menni, hanem mint kőfal állani látszott. Látván számtalanok, hogy kocsin még nehezebb haladni elé, leszálltak róla, lábaikban jobban bíztak, mint

lovaikban. Az utczák baloldala a menőké volt, a jobb a jövőké, sok kocsik is jövőnek vissza, de mind üresen — nulla vestigia retrorsum. De a mi csodálatos, csaknem megfoghatatlan, az, hogy e képzelhetlen sokaságban, hol legalább 200,000 ember mozgott, sem zaj, sem baj, sem veszekedés nem fordult elő, pedig ez mind szabad ember. Katonának nyoma sem volt, rendőrök voltak, de ezek itt nem parancsolnak, csak intenek és utasítanak, mi elég. Itt senki nem tolakodik, bár siet, mindenki követi azt ki előtte megy, a nélkül, hogy megelőzni akarná, van türelme, s a közrendet önként tartja meg, nem kényszerből. Mi másképen van ez máshol, kivált Franciaországban! ott efféle ünnep rendbentartására ötven ezer katona állíttatnék fel, mely a város illető részét mintegy ostrommal kerítené be, volna rend, de népünnep nem.

Hozzájárul mikép május 1-seje Angliában már ős szokás szerint ünnepnap. Nagy és kicsiny, gazdag és szegény örömmel üdvözli a tavasz e szelid havát. A kocsikba fogott lovak zöld lombokkal vannak fölékesítve, a kocsisok nagy része gomblyukába szurá a szokásos piros rózsát. A Piccadily és Knight-bridge végtelen vonalán a zászlókkal ékesített ablakok és erkélyek örvendező néptől hemzsegnek. A bankok, a pénzcsarnok, a hivatalok mind be voltak zárva, tehát az összes népesség talpon vagy künn volt. Az utczai komédiások, szemfényvesztők, taligás kalmárok sem hiányoztak, — adjuk hozzájuk az idegen országok és éghajlatok népeinek festőileg változatos alakjait, japánokat, chinaiakat, persákat, törököket, s képzeljük együtt sokféle színű, vallásu, öltözetű, szokásu fajokat. Ily népsokaságot, tolongást, hömpölygést, ennyi gazdagságot és pompát, ily szörnyeteg vegyületét

s csoportozatát az emberiség két nemének és különféle fajainak London nem látta soha.

És hogy változik minden a világon! Emlékezem rá még most is, pedig nem igen kedvesen, hogy mint 24 éves utazónak egykor mi sok boszantást kelle kicsinyke bajuszomért itt kiállanom. És ime most a nagy sem tűnik föl a jó angoloknak, sőt magok is kezdik viselni, — minap az alsóházban oly torzonborz bajszos és szakálás alakokat láttam, hogy szintén Garibaldi táborában véltem magamat.

Végre elérünk a Cromwell útra, melyre a palotának déli oldala tekint. Leirjam azt? Valóban hasztalan törekvésnek tartom. Épületet s embert látni kell színről színre vagy képben, szóbeli leírásból lehetetlen rájuk ismerni. De nagyságáról s belső felosztásáról kell néhány szót mondanom.

A földél alatti tér, mely alakjára nézve csaknem egyenes négyszögletű, 988,000 □ lábat tesz; tehát mind az 1851-ki londoni, mind az 1855-ki párisi kiállítási palota terénél nagyobb, mert amaz csak 799,000, emez pedig csak 953,000 □ lábat foglalt el. Déli és északi oldala egyenként 1150 láb hosszú, nyugoti és keleti is annyi, ha ugyan az e két oldalon hozzácsatolt ideiglenes épületeket hozzá nem vesszük. E négyszögletű palotát, délről éjszak felé, három átvágat (transept) metszi át; nyugatról keletre pedig épen a középén megy a főhajó, (800 láb hosszú, 100 láb magas, 85 láb széles), mely itt és ott egy-egy felséges kúptoronyban végződik. Ezek a palota jellemző s fődiszei, s kristály-üvegből lévén összerakva, mint két óriás domb, fényökkel messze tündökölnek. Átmérőjük 160 láb levén, fölülhaladják nemcsak a párisi Pantheont (70 láb), nemcsak a londoni Szent Pál (112 láb), hanem a római Szent Péter templomát

is ($157\frac{1}{2}$ l.); de nem magasságban (mint sokan lapokban hibásan írták), mivel míg e kúpok magassága 250 láb, — Szent Pálé 340, Szent Péteré 434 láb. És e roppant épület, melynek falai téglából rakvák, egy rövid év alatt épült fel csodálatos gyorsasággal és titáni erőfeszítéssel. Tervezte Fowke mérnökkari kapitány, építették Kelk és Lucas, került 5 millió forintba, ha azonban nekik 10.750,000 forint kifizettetik, kötelesek az egészet a kiállítási bizottmánynak örökösen átadni.

De legkülönösebb ez óriás mű létrehozásának módja. Hozzá a pénzt a fejedelem adá? Nem. Az ország szavazá meg? Nem, az sem. Dús magánosok alakítának részvénytársaságot? Épen nem. Hanem csak egy ezer angol ember, kevés lord, több munkás, gyárnok, sok becsületes kalmár, néhány szántóvető mezei gazda, tehát mind egyszerű polgár, jót állt aláírás útján per 1000—20,000 forint, de egy fillért sem fizetve be 4.500,000 forintig, és az ígéret alapján az angol bank 4% kamatra minden szükséges pénzt előlegezett. Tehette bátran. Az 1851-ki kiállítás brutto 5.060,000 forintot jövedelmezett, a mostani könnyen kétannyira fog emelkedhetni.

Mi az épület külsejét illeti, hatása távolról sem oly költői, mint az 1851-kié volt. Ez új, eredeti volt mind alakjára, mind anyagára nézve. Palota üvegből és vasból! ez akkor még álomhoz s az ezer egy éjszaka képeinek egyikéhez hasonlított. El is tűnt az helyéről mint egy tündér, mi viszont egy második csoda volt, és most átváltozva és még pompásabban Sydenhamban áll.

A mostani kiállítási palota nincs üvegből, ez nem volna új többé, sem márványból, ez kihányt pénz lenne. Hiszen itt van a cityben a fehér márványból épült pompás Szent Pál temploma, s ki gyönyörködik hó fehér színében? Füst és köd korma arasznyni vastagra borítja

be, egykor fehér falait. E kensingtoni palota állandóvá, tehát igen helyesen, téglából építetett. Homlokzatát s vak ablakait ha egykor tarka márvány s mozaik lapok ékesítendik, mikre 500,000 forint fog még költetni, tekintete sokat fog nyerni, most még látszik rajta a bevégzetlenség. Stylusa sem görög, sem római, olasz sem, góth sem, nem is renaissance, és minthogy ezen ismert kapták közül egyikre sem vonható, a francziák havak óta kiáltozzák, hogy borzasztóan rút. Ez tőlük természetes. Igaz vérű francia nem találhatszépnek, nagyszerűnek semmit, mi angol. Még ő nevet, ha Szent Pálról szól sz neki; midőn ő neked a párisi invalidusokat magasztalja. Pedig, pedig. .

Én a kiállítási palotát a keleti, byzanti, s arab styl némi szeszélyes vegyítékének tartom, de angolosítva. Eredeti, különös, sajátos az egész, mint az angol jellem. Kúpos oldalai felől tekintve, egy keleti fejedelem félig zárt óriás lakának vélnéd. Kecs, csin, cifrázat, conventionalis symmetria hiányozhatik belőle, de az egész valóban nagyszerűséget lehel. Ha apró részletekkel s afféle filigrán cifrázatokkal nem ragyog, de igénytelen egyszerűségével megnyer, s roppant nagyságával megdöbrent. Csak nyugoti s keleti homlokzata, hol a két kúptorony méltósággal emelkedik légbe, hasonlít egymáshoz, a déli és éjszaki homlokzatok sem azokhoz, sem egymáshoz nem hasonlitanak. Azon két kúp-tornyot, mely, más-más oldalon, egymástól ezer lábnyira esik, és mely az egésznek két centrumát jelöli ki, csak az éjszaki oldalról látni egyetemben, mi hiány, mivel ez adna az egészről hű fogalmat. Tervben volt még egy roppant toronyalaku teremtet építeni, a déli oldal közepén (500 láb hosszban, 250 láb szélességben, 210 láb magasságban), de a költség nagysága miatt ezuttal elmaradt, pedig ez fogta volna az egésznek fő jellemvonását megadni, ez

hozott volna a roppant műbe némi középponti egységet. Hiában, az angol sehol sem centralizál.

A palota kapui 10¹/₂-kor nyílnak meg. Be csak a hat óra előfizetők (season ticket) bocsáttatának, egy ilyen jegy ára 33 és 53 forint, ki biztosított helyet kívánt, az összeget még 10 forinttal kelle pótolnia. A nyugoti kúp alatt áll a üres trón, mellette két oldalon Viktoria és Albert márvány mellszobrai. A keleti kúp alatt egymás fölötti lépcső-sorozatban ülének 500 zenész, és 2000 énekes, nők és férfiak. Ez alatt virágtól környezett mozaik szökőkút önté habzó vizét, mely előtt egy téres emelvényen több száz szék várta a magas vendégeket.

Pontban egy órakor — mert az angol pontos mint a jó óra — jöve be a déli közép-kapun Cambridge herczeg, mint a királyné képviselője, társaival, kik valának: a canterbury-i érsek, lord Vestbury, a lord-kanczellár, gróf Derby, algróf Sidney, algróf Palmerston és az alsóház elnöke. Ezekhez csatlakozának az illető hivatalok tagjai, mint szinte a külországok biztosai is, kik közt két magyart is láték. Mindenki egyenruhában jelene meg, udvari trombitások, heroldok, apródok, kamarások sem hiányoztak, s a pár százból álló fényes csapat rendezett sorban vonula a nyugati kúp alá, hol az üres trón állott.

Cambridge herczeg helyet foglalván, gróf Granville, mint a kiállítási igazgató bizottmány elnöke, néhány szó kíséretében egy hosszú feliratot nyujta át neki. Majd a zenekar rákezdé a „God save the Queen“ nemzeti himnust, melynek végétével a herczeg választ mondá el.

Ekkor kezdődék az ugynevezett bucsújárás. T. i. az összes udvari gyülekezet az előbbi rendben a keleti kúp alá mene át, s itt az emelvényen ismét helyet foglalt. És a roppant zenekar szerepe itt vevé kezdetét.

Előbb Meyerbeer komoly, ünnepiesen magas röptű nyitányát játszá, azután az udvari borostyános költő (mert itt még van udvari költő, mint a bírának parokája van) Tennyson ódája énekelteték el, majd Auber változatos eleven indulója adaték. Erre a londoni püspök monda áhitattal egy hosszú könyörgést, melyet Händel felséges hymnusa a „Halleluja“ és Messiásából az „Amen“ czimű vallási ihlettel teljes darab zárt be. Végre még egyszer a nemzeti ének elénekeltetvén, levett kalapok mellett Cambridge herczeg fölkele, s mondá: „A királyné parancsából a kiállítást megnyitottnak nyilvánítom ki“: s ezzel a szertartásnak vége lön.

A palotában jelen voltak számát 40,000-re tehetni. Idegen királyi házakból kettőt, a porosz korona-örököszt és Oszkár svéd herczeget láttam. Hogy Anglia hires szép hölgyeinek koszorúja ott ragyogott, mondanom sem kell. Bámulatos volt az a sokféle szabású és színű egyenruha, melyben nem csak az idegenek, de az angolok is megjelentek. Itt egy „Fellow“ négyszögű sapkájával, ott egy fiatal bíró ősz vendéghajjal, odább egy fekete frakkra öltött kék lila selyem-palást, amott egy udvari személy VIII-ik Henrik korabeli köntösben, nem is említve a százféle egyenruhájú önkénteseket (rifleman), és a veres frakku katonatiszteket gazdagon aranyozott és ezüstözött ruháikkal, és feltollazott háromszögű kalapjaikkal. Sőt egy különcz vagy pedant kétféle hivatalos ruháját (egyik mindössze csak palástból áll) ölté magára, hogy az uniformist rendelő szabálynak tökéletesen eleget tegyen, de a szegény helyőrök szinte zavarba jöttek, hol, melyik uniformisa szerint mutatni ki neki igazi helyét.

De élvezet itt nem csak a szem talált, az elmélkedő lélek is. Jelen valának a tudomány, művészet, ipar legnagyobb nevei korunkban, jelen Európa, sőt a földgömb

minden nemzeteinek követei, összegyűlve látók az Albion sorsát vezérlő leghiresebb státusférfiakat, és az angol hazafi szíve különös gyönyörben uszhatott, zászlókon olvasván azon számtalan gyarmatok neveit, melyekkel hatalmasa mint egy varázsgyűrűvel veszi körül az egész földet. Ez azután a jegygyűrű, nem az, melylyel magának Velence egykor az adriai tengerkét eljegyezte.

Dús, ragyogó, változatos volt tehát a közönség, de mindennél szebb, bámulatra méltóbb maga a palota belseje. A mint kívülről hiányzik rajta minden ék és czírázat, oly szédítőleg pompás belől mind az épület maga, mind az mi benne már is látható. Hasonló azon szerény emberhez, kinek külseje mitsem mutat, de lelke minden szellemi kincsnek tárháza.

A milyen colossalis az épület, ép oly könnyű az, szinte lebegni látszik. Sugár s vékony oszlopai, melyek a tetőt fentartják, sokkal magasbak mint a világ bármely templomáé. Ezeken és a boltozatokon a veres, kék, zöld, fehér szín és az aranyzás oly szerencsés harmoniában van alkalmazva, mely a nézőre a legvidámabb benyomást teszi. Semmi nem nyomja itt a lelket, minden ki van derítve. A három átvágat hat, és a közép hajó két végén roppant ablakok művészileg festett gyönyörű rózsái enyhítik a világot, mely különben szemet vakitana. És ezek fölébe, mint a képcsarnok párkányaira is, vallásos tanácsok s bibliai mondatok angol és latin nyelven nagy betűkkel felírva; — az angol biblia nélkül sehova nem megy, ide sem jön, talán a színházba sem megyen.

Ide irok belőlök egy párt:

Deus in terram respexit, et implevit eam bonis suis.

Domini est terra et plenitudo ejus.

A bölcsek és műveik isten kezében vannak.

Minden éghajlatnak szüksége van arra, mit egy másik terem.

Nemzetek váltva, most tanulnak, majd tanítanak stb.

De legpompateljesebb kilátást nyújt a főhajó, 800 láb hosszú, 100 láb széles, 85 láb magas, mely mellett két oldalról földszint folyosók, fenn nyílt karzatok mennek. E nagy tér gyűlpontja az ipar remekeinek, melyeket mint az ész diadalát, valóságos trophaeumokban állítottak itt fel. Ez nem egyéb mint hosszú sora a boltoknak, muzeumoknak, kincstáraknak; ha úgy tetszik, ez sem Konstantinápoly, sem Alexandria, sem Calcutta, de több, a világ bazárja. Helyről helyre veres posztó-szőnyegeken olvashatók a kiállított tárgyak nevei, vagy a kiállító országokéi. Az épület párkányozatán is sorba követik egymást e nevek, a déli Polynesiáé, mely csak tegnap fedeztetett fel, a távol keleté, mely az emberiség bölcsője, Amerikáé, mely annak talán sirja lesz. Fenn az oszlopokon a különféle városok, s tartományok czimerei lobogókra festve lebegnek.

Hanem legalább tizenöt nap kell, míg minden rendbe hozatik. Ugy szólván csak az angol kiállítók vannak készen. A francziák kiállításából, kik magokat lapjaikban e részben is elsőeknek hirdették, semmit nem látni, még szekrényeik sincsenek összeállítva. Pár ezerre megy a kipakolatlan ládák száma. Az osztrák kiállítás még hátrább van. Ma 2-kán ismét a palotába menék, és az egész osztrák tér függönyökkel volt elkorlátolva, s ilyen felirásokkal beaggatva: „no admission“ (tilos bemenni) s félrehúzáván egy függöny szárnyát, mögötte a kipakolatlan ládák százait láttam.

Ma, május 2-kán, mi mohó sietés, mi törekvő munka, mi leirhatatlan zavar, mi szédítő chaos, mindenféle, még nyelvbeli Bábel is ez. Mert vannak itt franczia,

belga, német, olasz, spanyol, görög, svéd, orosz munkások, kik furnak, faragnak, gyalulnak, szögeznek, kalapácsolnak, mázolnak, tisztogatnak, kipakolnak, rakósgatnak és kénytelenek levén angolokat is segedelmul venni, sőt angol katonákat is, ha aztán beszélni akarnak, s egymásnak valamit megmagyarázni, nem értik egymást, miből lárma, nevetés, félreértés, néha veszekedés, s mindenféle comicus jelenetek keletkeznek. Szóval, e ponton, ez épületben most összehalmozva van a világ minden nyelve, a világ minden terméke, de a világ minden zavar, az elmékben nincs, — a dologgal járó zajon kívül az épületben béke és csend uralkodik.

Mondhatni, ez ünnepély felett általános s országos az öröm és meglegedés. Benne valósággal osztozik mindenki, nagy és kicsiny, nő és férfi, gazdag és szegény. És ennek pszichológiai, sőt politikai oka van.

Hol, mint Franciaországban az individuum nem fejtheti ki önmagát minden irányban szabadon, mivel azt a státus mintegy elnyeli, s mindent a státus, kormány vagy hatóság tervez és hajt is végre: ott a nép ilyen ünnepélyeknél, mint puszta néző, némi egykedvűséggel jelen meg, legfőlebb nemzeti hiúságára van az hatással. Itt ellenben a nép maga teremtvén az eszmét, maga adván hozzá a munkát és pénzt, minden szépet és nagyot saját művének tekint, szereti mint saját szülöttét, s méltán kevély reá. Ez öntevékenységekben keresendő Anglia nagyságának titka, semmi másban nem. Egy sikerült vállalat újakra ad neki erőt s ösztönt, ezeknek szemlélete önbizalmat, büszkeséget, sőt valóságos szenvedélyt költ benne, mely a lelkesedésig megy. Sok népeknél érzés szüli a

nagy tetteket, itt tettek ébresztői és szülői a hazafiui és philantropiai erényeknek.

De ha e nap minden angolnak csakugyan örömnapja volt is, van Angliában egy szív, mely az emlékezet hű bánatánál fogva e napon még mélyebb gyászba borult. Ez Victoria Anglia királynéja, ki a hiv nők és jó anyák közt is fejedelemné lenne. Természetes, hogy épen szeretett férje, — a kiállítás alapítója, — fő dicsőségének napján, ő a legszomorúbb. A szív bánatán a koronák minden varázssai sem segítenek.

Utam ki a palotából szobraik mellett vezetett el. Albert herczegé úgy áll ott mint Vrené áll Szent Pál templomában, s alá is ugyanazon epitaphot lehetne vésni:

Quaeris monumentum? circumspice.

(Emlékét keresed? Nézz körül.)

II.

London, május 4—10. 1862.

A palota belső elrendezése bizony lassan halad, kivéve az angol és olasz osztályt. Nem mintha naponként sokan és sokat nem dolgoznának, de mivel sok van hátra, tenni való.

Nemde rendkívül különös dolog, hogy az építészek e roppant épületet, melynél nagyobb Európában nincs, alig egy év alatt, a kitűzött napra, mondhatni perczre elkészítették, és ime a francia gyárnok, kinek egy láda bronzot, — ez osztrák kalmár, kinek egy láda falpapírt, — e porosz mester, kinek egy láda szappant és gyergyát kelle csak bizonyos időre felküldeni s felállítani, — ezek késtek el. Tökéletesen ez esetre illik Aesop meséje a

tekenősbékáról és nyulról; amaz érezte a feladás nehézségét, s azonnal munkához látván, czélt ért; emez halasztgatta sokkal könnyebb feladatát, s elkésett.

Itt-ott, főleg az angol osztályban, lehet már látni eleget, újat, szépet, remeket, kincseket; némely aranyműves szekrénye 4—6 millió forint értékű gyűjteményt tartalmaz, de valamennyi nemzet kiállításai elrendezve éppen nem levén, hiányzik e szerint az összehasonlítási alap, pedig ép ez a tanulságos.

A francia osztály egy épülőben levő városkához hasonlít, itt már fénylik a sévresi pompás porcellán-gyűjtemény, míg szomszédja még farag, fűrészrel s fűr, s ládait most nyitogatja. A törökök most aranyozzák félholdaikat. A német vámszövetségesek tartományai most rakják össze a darabokban küldött roppant üvegcsillárokat. Ausztria osztályának nagy része most is függönyökkel van eltakarva a nézők elől, mögötte szorgalmasan pakolnak, rakosgatnak, festenek, tisztogatnak. Sok kiállítási hely különben csak most lőn üres, miután a megnyitási ünnepélyre szükséges emelvények csak most hordattak el. 20-dika körül azonban a legtöbb már rendben lesz, de minden nem június 1-seje előtt, a mikor az 1 shillings belépti díj kezdetét veszi.

Azonban látogató van elég, de főleg bérleti jeggyel bírók jönnek. Május 2-kán 8727, 3-kán 13,707, 4-kén 15,568, 6-dikán 11,351, 8-kán 16,000 látogató volt. Juniustól kezdve naponként 40—50 ezerre számítanak.

E szerint a kiállításról részletesen szólni még idő előtti lévén, ha „Deus nobis haec otia fecit“, beszéljünk mi is kissé a világba. Nagyvárosi nap kábító zaja s kimerítő fáradságai után jól esik az elmének egy bár kicsiny, de csendes szoba remeteségében megvonulni, s

átadni magát, ha szabad úgy mondani, egy bizonyos lelki kérdzés szellemi élveinek.

Ha magányom ily szent pillanatában képzeletem hazám szép rónáin szerte csapong, mi természetesebb? A haza elfelejtheti fiát, a leghűbbet is, — de fiai ezt nem tehetik bűn nélkül. Ohajtásom azután ilyenkor az volna, házról házra járni, s kérni, sürgetni, erőltetni minden hazámfiat, hogyha szándéka van valaha utazni, most utazzék, és ide utazzék.

Egykor az utazás ha nem is veszélyes, de igen hosszas és igen fáradságos volt. Emlékezem, hogy mint ifju Mecztől Párisig kocsin négy nap s négy éjjel borzasztó rázatások között mintegy megbetegedve utazám; most e hosszas út 10 rövid s kellemes óráig alig tart. Vasutak az időt meghosszabbították, a távolságot megrövidítették. Ezek nem egyebek, mint az anyagok szállításának telegraphjai, mint viszont a telegraphok a gondolatok közlésének villámsebességű vaspályái. S az öregnek azt mondanám: jöjj, jöjj, mig nem késő, itt színről színre fogtad látni az emberi ész bámulatos diadalait; ha itt egy kis helyen együtt fogtad szemlélni mindazon sok csudadolgokat, miket az összes földgömb terem, nevel és előállit, nagyobb végmegelégedéssel és nyugalommal szállasz koporsódba. A férfinak azt mondanám: jöjj, jöjj, te még erőd teljében s pályád közepén, tehát a tökéletesedés ösvényén vagy, s légy bár művész, iparos vagy gazda, itt nem egy nép, nem egy ország, itt az egész emberiség s világ haladása a tanulásnak oly tágas horizonját nyitja fel lelkednek, melyről te hihetőleg nem is álmodtál. — Az ifjunak azt mondanám: jöjj, jöjj, sietve, maradván fiatal, birni fogod az aggkor minden szellemi előnyeit, mintegy kedvedért a századok itt összecsoportosultak műveikben, hogy azokat egy pillanattal áttekint-

hesd, hosszú lefolyt idők törekvésének s felfedezésének gyümölcsei vannak elődbe tárva, csak ne sajnáld kezed értők kinyújtani, és ha van benned életerő, tettvágy s nemes büszkeség, a különféle pályák e kitérő trophaeumját szemlélve, könnyű kitalálnod, hivatásod melyikre vonz.

Hiszen ha mindezt látni akarnátok, fel nem használva ez alkalmat, nem maradna egyéb hátra, mint a földgömböt nem csak körül, de minden irányban beutazni. Van erre időtök? Alig hiszem. Van rá pénzetek? Kétlem. A helyett tehát, hogy Európa minden országait bevándorolnátok s a forró egyenlítőn áthaladva, s a Jóremény fokát körülhajózva, Ceylon szigetét, Ausztráliát, Indiát, Japoniát, Conchinchinát, Chinát stb. meglátogatnátok, még pedig hajótörés veszélye nélkül; mind e világrészek legszebb termékeiben s legjelesb műveiben itt e palota falai között kényelmesen és tanulva gyönyörködhetek.

Mi hajdan a zarándokolás, az most az utazás. Amanak indoka a vallásos buzgalom volt, emezé a tanulmány. Mindkettő az emberiség előrehaladó metamorphosisában egy-egy fontos következménydús stádiumot jelöl ki. Mint az emberek, úgy a nemzetek igaz önismeretre csak összehasonlítás által juthatnak; csak így tudhatják mi jó, s mi tehetség van bennök meg, s mi jó és mi tehetség hiányzik nekik. Ez eredményre az utazóban komolyabb gondolkodás sem éppen szükséges, már a dolgok puszta szemlélete nagy részben elég. Németföldön a tudományok művelése lep meg, Franciaországban a művészet fejlődése, Angliában az ipar és kereskedési tevékenység nagyszerű óriási eredményeit csodálad. Ilyenkor azután akaratlanul kedves hazádra emlékezel, és szent hévvel eltelve kebled, ha közönyös valál, leszesz részvevő, ha rest valál, leszesz tevékeny, ha hideg polgár

voltál, kit a közügyek nem érdekeltek, leszesz meleg hazafi, szóval, az ekként megismert világ teremti bennünk azon ideált, mely talán nem egy bölcs, nem egy költő fellengős, de a társaságban élő polgár, s gyakorlati hazafi egyedül biztos ideálja.

Valóban publicistáinknak is nagy előnyére válnék ily utazás külföldön. De tőlök már éles vizsgálódást s körültekintést követelnék. Fognák látni a különféle politikai rendszerek mindenütt mi eredményeket szültek. Mely állam theoriai szempontból véve, egy másikhoz hasonló elveken épültnék látszik, az attól a történeti s egyéb körülmények módosító befolyása alatt mint concret eredmény, egészen különbözik. A miből foly, hogy vakon utánozni valamely államot, oktalanság. Miként egy ember máshoz hasonlíthat, de azzá soha nem lehet, ugy egy állam isteni rendeltetése, hogy egy saját személyiséggé fejlődjék ki, melynek alakja, minősége, lehetősége, bizonyosodott és változatlan körülményektől feltételeztetik, miket bölcsen megítélni, ez épen a publicista roppant feladata. Utazás tehát alkalmat ad látni s tanulni sokat, de kiábrándulni is, mi lehet fájdalmas, de a szellemi egészségre e lelki crisis szükséges.

Egyes gondolkozók lelkében minden országban él irántunk rokonszenv, az tagadhatatlan, de a többség mit sem tud rólunk, a tömeg egykedvű ügyünk iránt, szóval, az európai közvélemény, melyet pedig Napoleon is bírószeknek ismert el, — midőn t. i. ez részére ítél, — még nem karolt fel úgy, mint az némely más ügyet lelkesedve felkarolt. Mást hinni honn, és mást tapasztalni künn, ezt nevezem én fájdalmas kiábrándulásnak. De, kérdem, így állván a dolgok, okosság-e számítani politikánkban rokonszenvre, mi nem létezik? eszélyesség-e építeni olyan külsegedelemre, mely gondolatban sincs meg? Mindez

nem hatalmas indok-e arra, hogy nem várva semmi „Deus ex machina“-t, a mi az ügyet illeti, bizzunk csak szent jogunkban, mi a sikert illeti, bizzunk csak magunk erejében. Ha ismerjük valódi erőnket (nem számítva hozzá oktanul a merő képzeletit), akkor annyit fogunk akarni, mennyit meg is tehetünk, s ez kulcsa és záloga is a kimaradhatatlan sikernek.

Egyébiránt ha e kiállítási palota nem állana is, hol van város, melyben a földgömb minden éghajlatainak növényei, állatai, termékei, s ipar-czikkei ekkép összegyűjtve szemlélhetők? A zoologiai kertben ott látod az élő óriás kigyót, s mellette a déli termetű giraffot, a britt muzeumban az özönvíz előtti kor colossalis állatai legszebb vázainak sorát bámulhatod, a Katalin-, India- és Viktoria-dockokban (tárakban) a Chinából, Indiából, Arábiából, Ausztráliából, Brasiliából, Mexikóból érkező hajók százanként rakják le a mindenféle gyümölcsök, fűszerek, növények, faragott elefántcsontból készült eszközök, aranyból s a persiai gyapjúból szövött shálok és a drága-kövek halmazait, úgy, hogy itélve az illatos légkör után, mely elkábit, azt hinnéd, a dús, a bibliai kelet pálmái alatt lélegzel.

De ettől eltérve is, London Európa legrendkívülbb, legsajátságosabb városa. A többi városok többé kevésbbé mind hasonlítanak egymáshoz; ez, mint az angol jelleme, csak önmagához hasonlít. Ki e meglepő benyomást perczről perczre élvezni óhajtja, ne Dovernek vagy Folkestone-nak jöjjön, mert a vasutak vonala a házak szomorún s büzősen füstölgő kéményei közt szállítja őt a városba, hanem jöjjön hajón a Themzén, hol a csodálatos, az ismeretlenül új, a fantastikus képekkel telt horizonból lépésről lépésre új felvonással lepetik meg. De azután szedje össze minden erejét, ha e roppant metropolist,

mely 3.000,000 lakosával, 350,000 házával, s négy megyét elnyelt nagy területével némely királyságot meghalad, minden részeiben megismerni akarja. Más fővárost, még Párist is, három nap alatt át lehet tekinteni, a fődolog néhány ragyogó pont, a többi egyöntetű. London egy chameleon, minden része különböző alaku, jellemű, és bár más-más szempontból, mindenik érdekes. Sok utcák vannak egy stylban építve, de ez uniformitás szűk helyre van szorítva, s a mint balra vagy jobbra térsz, új és ismét új építészeti stylokkal találkozol. Az angol mint politikai intézményeiben, úgy mindennapi életében is kertüli a centralisatiót, és az uniformitást, politikai ezen határozott irányát városai is hiven kifejezik. És kifejezik az ő individualis szabadságának féltékenyen őrizett érzetét. Házainak építésében is minden ember saját gondolatát, izlését, sőt szeszélyét követi. Mit mond rá szomszédja? azzal nem gondol, mit követelnek ezen és ezen stylrendszer műtörvényei? ez által sem engedi magát korlátoztatni. Az angol jellemnek ez annyira pronunciált individualismusa az, mi nem csak az angol alkotmányának, nemcsak az angol politikának, de még életének, szokásainak, sőt városainak is ama sajátos nemzeti, sőt személyes typust megadta, melyet más népeknél hiában kerestünk.

Azonban bármi kellemes legyen járni London utcáin, melyekben (tágasak s főleg csak kétemeletes házaktól környezve lévén) az örvendő szem sokat lát a magas égből, s mellünk szabadon lélegzhetik; bármi kies tekintet azon példás tisztaság mindenben, miszerint itt a járdák s házlépcsőzetek tisztábbak, mint más országokban a szobák belseje; bármi bámulatra ragadjanak ama fejedelmi tekintetű jótékony intézetek, s azon hihetetlen gazdagságu szövet-, vas-, üveg-, bronz-, réz-, ezüst- s arany-

raktárak, melyekből egy-egy elég nagy ellátni némely ország egy évi szükségait: mindezekben a gondolkodó elmére nem a részletek, nem az anyag hatása a fődolog. E látványnak erkölcsi értelme fontosabb. Én bennök az emberi ész erejét s kitartását csodálom, t. i. azt, mely tudta mindezt létrehozni. Ha valami, ez képes embert az ember becsének, erejének, szellemi méltóságának magas érzetére felemelni, — melyben egyébiránt a materialismus nem mint lényege, hanem csak mint talapja jelenik meg a szellemi nagyságnak. Valóban, ha Isten mindenhatóságával a világot teremtetten, itten az ember, a hatalma alá adott anyag felett, korlátolt tehetségének netovábbjáig jutott.

Szinte kísértve érzem magamat részletesen leírni az angol életet, az angol várost, az angol lakházat. Más országokban a gazdagoknál csak fényűzés van, de kéjelem nélkül, itt ez utóbbi a szerény családok lakaiban is otthonos. Bár őrzik fiui kegyelettel a butorok ősi alakjait, az efféle superlátos ágyakat: tudták mindeniket az elmés-ség varázs-ujjaival a mindennapi élet szükségének megfelelővé tenni. Minden házi butor s eszköz, bár néha nem szép a mi felfogásunk szerint, tartósságra és célszerűségre számított, egyik a másikat elmésen kiegészítő, s alapulva azon gyakorlati elven: használva azt, a lehető legtöbb erőt, időt s munkát megkimélni. Természetesen ezen elmés, leleményes, számításbeli tehetsége az angolnak tetőpontját a nagy s gazdag házakban éri el, hol a ház belseje egy önmozgó géphez hasonlít, a személyek lépcső nélkül mennek az emeletekre, az étkeket gép viszi a terembe, a gáz-gyertyatartó ide-oda hordoztathatik, az úr ülőhelyéből csöveken át mondja rendeletét harmadik emeleten dolgozó cselédjének, a bankárok rugonyos

gépeken küldözik emeletről emeletre, hivatalból hivatalba irataikat stb.

Valóban nem lenne tanulság nélküli az angol házi életben használt eszközöknek s módoknak hű leírását adni. A nem angoloknak, kivált nekünk, ez egy volóságos felfedezés lenne. Ki ezeket utánoztatná hazafi társaival, otthon a reformator derék nevére bátran számot tarthatna. Széchenyi egyéb nagy érdemei között, melyeket nemzete kisebb-nagyobb átalakulása körül magának szerzett, azon érdeme, hogy a házi élet eszközeiből, szokásaiból, kéjelmeiből, bár genialis módon, de pusztán utánzólag sokat áttültetett, — bizonyosan első helyen áll.

Ilyen munkás, értelmes, sőt nagy nemzet az angol. Egészben véve körülbelől legmagasb mértékét mutatja annak, hova halandó lény fejlődhetik, még pedig nem áll a végponton, övé a jövő is. Nemcsak a polgári társaságot bölcsen szerkesztette, teljes szabadsággal teljes rendet párosítván; nemcsak mintául szolgálhat házi élete, hol nincs fénytűzés az okos kényelem rovására; városainak elrendezésében is, bár éghajlatától korlátozva, mindig szem előtt tartá egy részről a változó gyakorlati élet, más részről a hygeia fontos kívánatait. Pólyáikból alig kinövő országoknak — minő kedves hazánk is — semmi nem volna tanulságosabb, mint Anglia nagy városainak, Birminghamnak, Liverpoolnak, Manchesternek stb. e századbeli haladását s mikénti rendeződését évről évre előadni. Egyébiránt Európában, a szerint a mint nőttek a nagy városok, a szerint szaporodtak hiányaik s a bennök élő lakosok anyagi és szellemi hátrányai is. Angliában pedig mindezeknek kéjelmei, tisztaság, egészség, élelembeni olcsóság, közlekedhetési könnyűség, művelődési eszköz s alkalom e szerint öregbedtek. Csak Glasgownt, melyet 1838-ban láték először, midőn alig

volt százötvenezer lakosa, s gyártmánya sok, disze, kéjelme semmi, csak azt hasonlítom a mostanihoz, s csodálnom kell, nem azt, hogy majd 500,000 lakosa van, hanem azt, hogy diszes épületekben, tágas utcákban, s kies parkokban, szóval az életet megszépítő kellemekben, mi sokkal nagyobb arányban meggazdagodott, sem mint lakosaiban.

De egy város nagysága és szépsége sem növekedik oly óriás mértékben mint Londoné. Csakhogy e növekedés nem a mesterséges természetellenes centralisatio eredménye mint Párisé, mely nem saját, de az ország erejével táplálkozik; London a testvérek közt, kik közös gazdaságot űznek, — a legidősebb, s ha e szerint ő, mint elsőszülött, a legnagyobb termetű, legfeltünőbbben fejlődik is, saját arányaikban, a többi városok is vele egyenlően fejlődnek.

S London ezen fejlődése most 1862-ben meglepi azokat is, kik azt már 1851-ben látták. Mint akkor e város magánál a kiállításnál is csodásb volt, ez most még inkább az eset. Akkor a kristály-palota úgy szólván a város nyugati részén volt. Akkor Kensington, Bayswater, Notting-hill, megannyi város előtti faluk valának, szántóföldek, mezők, veteményes kertek által elválasztvák a valódi várostól. Ime most mindezek megannyi nagy városok, s gyönyörű épületeik szakadatlan lánczolata által a város valóságos részeivé lőnek. De ez még nem minden. Hasonló jelentékeny nagyobbodást és szépségülést láthatunk a város peripheriájának minden darabkáján. Az utolsó népösszeírásból tudjuk, miként London népessége 1851-től 1861-ig 400,000-rel növekedett, mi évenként 40,000-nyi szaporodást mutat. E szaporodás maga sok nevezetes gyárvárosok, némely megyék, sőt bizonyos német fejedelemségek népességét felülhaladja. Kétség-

kivül méltó aggodalomra adhatna okot, sőt veszélyes lehetne néhány mértföldnyi téren összeszorítva látni az emberek oly roppant tömegét, mennyi egész Scotiában, annak városaiban, faluiban, tágas mezőin és terjedelmes hegyein alig lakik, ha biztosságot az angol józan és számító ész nem nyujtana. Mert valóban nem lehetne rajta csodálkozni, ha ilyen sehol és soha nem létezett viszonyából a dolgoknak, melyek a természet törvényeivel némileg ellenkezni látszanak, valami új neme a physikai nyomornak nem keletkeznék.

Szerencsére London biztossága, mennyire ez az emberi eszközöktől függ, azon irányban kereshető s található, hol van népének kényelme s élvezete is. A mint házaiban és utczáiban terjed London, úgy terjed abban is, mi neki friss léget s a szabad természet kedves tájképeit nyújtja. Mig más városok, a diszes München, az egyhangu Berlin, a magas házakkal beépített szűk utczáju Páris, millióiakat symmetrikus utczákra s ragyogó piacokra költik: London parkjait tekinti legdrágább szemfényének. Ez itt a nemzeti styl, kifejezve a természet hű utánzásában, mely elkerüli a szabályos terraceokat, a kimért virággyakat, szökőkutakat, szobrokat, filegoriákat, megnyirbált fákat, s mindent a mi a jótékony természetet nagyszerűségéből kivetkőzteti. E parkokban az angol meghagyja a tér minden szeszélyes hullámvázait, engedi a csoportos fákat szabadon nőni és terebélyesedni, az utak minden irányban kigyózva huzódnak végig, a tavak egyenetlen partok közt ringatóznak, és kifolyva tekergő patakokat képeznek, a zöld mezőkön itt birkák, ott tehén-csapatkákban legelnek, amott sétálók pihennek, vagy vidám gyermekek százai sőt ezrei, szíva a friss illatos léget, vígan s boldogan úzik kedves játékaikat. Mi irigylendő e gyermekek sorsa azon más városbelieké-

hez képest, kik örökké rossz levegőt lélegezve, a természet bájos tájképeit csak pusztá rajzokból ismerik.

Mint a legmeglepőbb, úgy leggyönyörteljesebb érzés egy ilyen roppant város kellő közepén magunkat a szabad természet kebelében tudni, erdeileg öreg és vad fák árnyékában, hova a városi zaj sem hallatszik, hol gondolataink csöndjét háborítlanul élvezhetjük, hol órane-gyedig jobbra s balra sétálhatunk, mielőtt egy-egy magas tornyot a messze távolban megpillanthatunk. Képzelve magának egy magyar Pestet, képzelje azt magának tisz-szer, huszszor oly nagynak mint milyen, s képzelje, hogy annak négy különböző részében négy városliget van, és Londonról s parkjairól némi fogalma lesz.

Ezenkívül sok utczákon a házakat apró kertek előzik meg. De ezeknél még szebbek s egészségi szempontból fontosabbak azon majdnem 100-ra menő squarek, vagyis körded avagy négyszögű zárt piacz-kertek, melyek a város minden részeiben elszórvák, s melyek közül sok terjedelmére nézve a pesti nagy piacczal vetekedik.

Hanem mi a londoni parkoknak lényeges felsősé-
get s valódi fontosságot ad az európai más városok parkjai fölött, az főkép azoknak nagy terjedelmében rejlik. Más városok a parkokkal Londont csak utánózni akarták, azok bennök csak ékességet láttak, ellenben London parkjaival komoly célzt akart elérni. Innen van, hogy a cél csak nagy térekkel lévén elérhető, maga a Hyde-park, a Kensington-kert majd 700 holdat, s a Regent-, Victoria-, St. James-, Green- és Battersea-parkok ugyan annyit foglalnak el. Összesen tehát egy városban több mint 1400 holdnyi park, a squarek nélkül. E szám maga mindent legjobban kifejez. Ha a parkok Londonnak, mint városnak fődiszei, mint lakhelynek vi-szont egészségi szempontból főbiztosítékai is. E nagy

szabad térek, tele mivelt zöld gyeppelel s terebélyes lombozatu fákkal, kellőleg megtisztítják a levegőt, melyet három millió ember folytonos lélegzése percenkint némileg megmérgez. Aztán e szabad erdei látvány, mely a gyárak és szobák fojtott és lélekölő légkörében dolgozóknak és családoknak alkalmat nyújt a természet frissességéből, szépségéből és kimeríthetetlen jóságából olykor valamit láthatni, érezhetni, azt eszközli, hogy éppen tartja meg elméjüket ép testben. Mig tehát London parkjai együtt nőnek a várossal, nőhet ez bizvást, az óriásnak nem fog hiányozni sem a lég, sem a napfény, sem a tér.

E gondolatok nyomán kedves hazám fővárosa Budapest jut eszembe. És kérdem magamtól: vannak-e kik a még fiatal város egykori jövődjéről s akkori alakjáról gondoskodnak? Avagy fejlődése a pusztavéletlenre bízatik? Ha növekedésének alapjául bizonyos elv és terv nem szolgál, kétséget nem szenved, hogy lehet belőle igen nagy város, de az egészsből a szépség, a combinált kényelem, az egészségi tekintet hiányozni fognak, melyeknek pedig minden eszközeit birjuk, ha tudunk előre számítani.

De erre szükséges, hogy az illetők ismerjék és tanulmányozzák Európa különböző városainak, különösen Londonnak oly csodálatos és okosan vezetett fejlődését. Különben Pesttel azon helyzetbe jutunk, melyben most Páris van, hol napjainkban a jelen nemzedék javításokra már 150 milliót költött el, és még annyit fog elkölteni, hogy a tervetlen növekedésnek árnyékoldalait, a multnak hibáit nem helyrehozza teljesen, mivel ez lehetetlen, hanem azokat csak némileg enyhítse.

Hiában, ugy egyes családokra, mint városokra s mint országokra egyképen illik ama példabeszéd: Ki mint vetett: ugy fog aratni.

III.

London, május 11—17. 1862.

Hogy teljesen rendben volna a kiállítás, azt nem mondhatom, de igen azt, hogy csaknem rendben van. A francia, osztrák, török, és némely más osztályzatok megszűntek alaktalan pondrókhoz hasonlítani, melyek az átváltozás nehéz kínjában szenvednek, most már ezekből a csinos szép lepke csaknem egészen kibútt, még egy utolsó erőlködés, és előttünk fog állani a negédes állatnymphá. Igaz, az angol igazgató-bizottmány is sietteté a véget, kihirdetvén már pár nap előtt, hogy lesznek vagy nem lesznek a ládák kipakolva, 17-kén túl mind ki fognak a palotából vettetni.

A látogatók száma e héten naponként 7—15,000 közt ingadozott, a szerint a mint szép vagy esős idő volt, azonban többnyire esett. A bérleti jegybirtokosok száma a fizetőket csaknem mindig meghaladta; ennek oka a magas belépti-ár (5 shilling), melyet a közönség annál kevésbbé vala hajlandó megadni, mivel jól tudja, hogy a kiállítás elrendezése nincsen befejezve. Holnapután, azaz 19-kén kezdődik a 2½ shillinges belépti-ár, s e körülményhez járulván a palota elrendezésének nagy előhaladása e héten, nem kétlem, hogy a látogatók száma 5%-al fog szaporodni. És ez fontos az alapítókra nézve, mivel az egész nem a kormány műve, e roppant vállalat semmi egyéb, mint egy csinos üzletke, s kiadván rá 4,500,000 forintot, két annyit akarnak bevenni, — de a mi haszon aztán belőle marad, ez egy új nagyszerű gondolat kivitelére fog fordíttatni.

Ez épen a vállalatban szép, a nagy, sőt a hazafiulag s emberileg szent. E mostani kiállítás is semmi egyéb, mint szülötte az 1851-kinek. Kicsinyek nagyokat, nagyok nagyobbakat szülnek.

Ki most lép be a keleti dóm alá, végtelenül kellemesen és nagyszertűen lepetik meg, jobbra és balra végig tekintvén az ép oly tágas s felségesen magas át-metszeten (transept), mint a milyen tágas és magas az előtte 800 láb hosszaságban elnyúló hajó, végződő túl a nyugati dómban. E dómok, karzatai köröskörül, váltva, zöld és vörös vékony márványoszlopokon nyugosznak, melyek fejezetei dúsan megaranyozvák, s tojásdad ivezeteik kék, barna és sárgaszintű arabeszkekkel vannak ékesítve. Az átlátszó üveggel fődött tetőt tartó vékony magas vasoszlopok, s ezekből fen szép ivezetben összeboruló támaszok világos kék, piros és fehér színre lévén festve, mindez, és azok a magasban repkedve lebegő czimeres számtalan zászlók, aztán meg az a nagy öblös tér, az a felséges magasság, az a friss szabad lég, az a ragyogó világosság, az egésznek valami kibeszélhetetlenül vidám, derült, könnyű, sőt mondhatnám lebegő jellemet ad.

Ha pedig a roppant dómba pillantunk fel, mely fejünk felett kiterjed, csaknem azt hisszük, a kék égbe magába pillantunk fel.

És azután a féltékenyen irigy francziák, azaz levelezőik, nem szégyenltek még e dómokra is elménczkedni, nevezvén azokat üvegharangnak, melyet a kertészek káposztáikra boritanak. Bizony pedig ilyenféle emberek jobban tudhatják, hogy mi gyümölcs az, melyből ily nagy haranggal sem lehet dinnyét csinálni.

E dóm alatti tért (mint a nyugati alattit is) magas emelvény foglalja el, melyre három oldalról több lép-

csőkön juthatni fel. Balra az átmetszetben vannak a kiállított angol vas-, aczél- és ércgyártmányok, mint colossalis kapuk öntöttvasból, 50 mázsás harangok, Armstrong s Whitworth hies álgyui stb. — jobbra a gyarmatok, mint Victoria, Tasmania, Uj-Scotia, Vancouver, Canada stb. nyers de változatos és dús termékei, bőrök, érczek, gyapot s egyebek. Magán az emelvényen, hátsó részén, van két angol kiállítónak gyönyörtűen épített oszlopos pavillonja, kifestve és megaranyozva; körröskörül pedig a széleken történeti s mythologiai jeles márvány- és ércszobrok vannak felállítva.

E térnek közepén van Alinsonnak nagyszertű s feltűnőleg kedves stylű szökőkútja, majolica izlésben. Oly nagy ez, hogy bármely közpiacz közepére oda ille nék. Az egész faragott kőből van építve, csak diszitményei florenczi modorban festett porcellánok. Ilyen porcellán az oszlop tetején álló s a sárkányt megölő Szent György; ilyen az oszlop derekát körülvevő s koszorúkat tartó négy angyal; ilyen az ezek alatt látható négy griffmadár, melyek nagy virágedényeket emelnek; ilyen még lejjebb a négy nympa, mely csiga tekenőt tartva fején, szintén csigateknőben ül, s mindeniket egyegy hattyu emeli hátán; csak ezek alatt van aztán a viztartó, melyet kőkar vesz körül, mi ki van rakva szinte porcellánból csinált cserlombokkal, virágokkal s szalagokkal, melyek mind szépen kifestvék mint Szent György; a sárkány, az angyalok, a nympák, a teknők, a hattyuk s a vázák is szintén eleven színben tündökölnek.

E dómban álló igen érdekes néhány szobrot nézdelvén, már távozni akarék, midőn úgy jártam, mint ki véletlenül — a szerény, elbuvó, de becses ibolyára talál.

Három kicsiny domborműre esék szemem, s mennél tovább vizsgálám, annál jobban csodáltam Edwards angol szobrász apró remekeit.

Az első alá ez van írva: „Vigasztalás“ és az szerzetest ábrázol, ki elszenderedve nyugszik, de jobb keze pongyolán fekszik a testén heverő nagy foliánt nyitott lapjain. Lebegve jó feléje egy kellemes tekintetű angyal, maga ez az ártatlanság, s nyitott jobb tenyerét mint egy varázstükröt tartván a nyugvó fölébe, leeresztett baljában liliomszálat hord. Magyarázatul Milton e verse van idézve:

„Egy ünnepélyes visió dolgokat mond nekünk, milyeneket semmi testi fül nem hallhat.“

Másik mű a Reményt ábrázolja, egy fájdalom s örömteljes tekintetű szép nőben, ki leirhatatlan vágygyal néz fel a távol mennybe, mert a művész itt nem földi, de a vallásos remény gondolatát akarta megtestesíteni.

Harmadiknak czime ez: „Önismeret.“ E mű egy szelid görög ifjat állit előnkbe, szemközt egy tar homloku, homéri szakállas, redős togába öltözött. öreggel, ki baljával az ifju jobbját fogja, jobbával a mögletben (Hintergrund) látszó bölcs mellszobrára komoly ünnepiességgel mutat, mely mint oltár áll ott, ez aláíratl: ΘΑΛΗΣ. (Thales) és fölötte a falon e felirat olvasható:

„ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ.“

(Ismerd tenmagadat), figyelmeztetvén az ifjat a delphii oraculum e legfőbb parancsára, melynek szerzője a bölcs Thales volt. A művész magyarázatul még e szép mondatot idézte:

„Legnagyobb tudomány bölcsnek lenni, és az a legbölcsebb, ki legjobb.“

Ki nem mondhatom mi ellenállhatlan varázsszal vonzottak magukhoz e remek apróságok (mellettök talán ezerek fognak észrevétlenül elhaladni), melyekben oly szép a gondolat, s mely gondolatoknak megfelelő alakját a művész oly szerencsésen eltalálta. Pedig én a domborműveket nem igen kedvellem, igen a szobrokat, ezeket elébe teszem a képeknek. De a mit sem festészetben, sem szobrászatban nem szeretek, az mű, szép és érdekes alap-gondolat nélkül; ez bizony ruha, ember nélkül, vagy csak viaszbab, öltöztetve fényes ruhába. Ilyenekre mondhatná aztán Phoedrus rókJája: „O quanta species, sed cerebrum non habet.“

De térjünk vissza a keleti dóm alá, s induljunk végig menni, sőt mondhatnók az út hosszúságát tekintve, végig utazni az épület nagy hajóján, mely a nyugoti dóm alá vezetend.

Lemenve a lépcsőzeten, elsőben is jobbra s balra, két óriás nagyságu, 20—25 lábnyi magas candelabrum ragad csodálkozásra. Ez gyermekkar vastagságu kőszőrült kristály-prismák ből a legtökéletesebb művészettel van gazdagon, de mégis egyszerűen alkotva. Soha ily nagyot és szépet nem láttam, sőt ilyent képzelni sem tudtam. Ezerféle szint játszanak ezer darabjai, s midőn a nap fénye e két kristály-oszlopra süt, azt vélnéd, egy lángba borult szivárvány áll és ég előtted.

Leérve az emelvényről, útunk mindkét oldalon az ipar és művészet remekei közt vezet el. Itt egy fekete nagy márvány-oroszlán, ezüst színű gránit obelisz, tengerparti világtoronynak forgó kristály kosára, roppant telescopok; ott a kóhi-noori 102½ karatos, odább Déli csillag nevű 125 karatos gyémánt; az Viktoria királyné tulajdona, s értéke 12.000,000 e. forint, ez Coster amsterdami kereskedő által van kiállítva, s értéke

10.000,000 e. forint, nem is említve a legtisztább briliántokból s a legnagyobb fehér és fekete gyöngyökből készült több diadémokat, melyeknek egynek ára 250,000 e. forint; amott viszont veres, zöld, tarka finom márványokból metszett épületeszlopok és vázák, oly nagyok, hogy némelyikbe félhordó bor elfér. Olasz- és Oroszországból küldött mosaik-asztalok, szekrények, butorok, s a némelyikén drágakövekből csinált szőlők, cseresznyék, számóczák inkább megtéveszthetnék a nyalánk madarakat, mint megtévesztették őket hajdan Apelles festett gyümölcsei. Közbe-közbe a hajóban veres kelmével behúzott padok ötével, tízével kínálkoznak pihenéssel a kifáradtaknak. Két oldalt néma sorban mintegy öröktül állanak a fehér carrarai márványból faragott vagy becses bronzból öntött gyönyörű szobrok, művei Európa minden nemzetbeli művészeinek. Már kezdik elhelyezni az illatos citrom s narancsfákat, és a virágzó bokrok kis erdejét is, s azon kedves csalódásunk, hogy nem egy bazárban, hanem szabadban vagy hangversenyben vagyunk, teljessé lesz, midőn innen a megkonditott harang csengő szólása, onnan a zongorák, accordionok, orgonák, sőt néha réztrombiták távolról, tehát kellemesen, lágyan érkező hangjai ütik meg fülünket.

Számitva a keleti dómtól, felét az épületnek mind földszint, mind a karzatokon, Anglia és gyarmatai foglalják el. Utánna, jobb oldalon jönnek Törökország, Dél-Amerika, Oroszország, Svécia és Norvégia, Németalföld, Dánia, Belgium. — Baloldalon vannak: Olasz-, Spanyolország, Portugallia és csak aztán Francziaország, — úgy látszik, mint földiratilag tengerszoros választja el ettől Angliát, úgy ez még itt e palotában is válaszfalat állított közte és maga közt. Hiában, az angol vigyázó mindenben, követi a biblia tanácsát, melyet hiszen

örökké olvas: légy szelíd mint a galamb, és okos, mint a kigyó.

A nyugati dómot s az itteni átmetszetet a német vámszövetség és Ausztria foglalják el, amaz nyugat felé nézve, a bal, emez a jobb oldalt. E dóm alatt áll a megnyitáskor az üres trón, most csak Viktoria s Albert márvány-mellszobrai állanak ott, méltó rokon-szenvet gerjesztve a nézőkben, s mögöttök két hosszú lobogó nyulik le csaknem a földig, diszesítve Anglia czimerével.

Az itteni emelvényen porosz és osztrák küldemények vannak kiállítva. A porosz ezüstműveket, például azon paizst, melyet a korona-örökösnek nőstülésekor a rajnai tartományok, és azon két roppant candelabrumot s óriás billikomot, miket neki ugyanazon alkalommal Berlin lakosai adának, művészeti szempontból nézve, az összes kiállításban egy nemzet ezüstműve sem haladja felül, sőt talán utól sem éri. Itt vannak fölállítva a berlini királyi porcellángyár pompás darabjai, melyek méltán csodálatnak.

E kitűnő középpontra Ausztria nem tőn oly szerencsés választást. A különben igen csinos, sőt ékes három pavillon egyikében üveg, másikában bronztárgyak vannak, harmadikában szarvasok, zergék, dämवादak stb. szarvaiból elmésen összeállított vadászházi butorzat van. Pedig a kissé tovább, de már nem az emelvényen levő császári porcellánok, s a csehországi üveggyártmányok igen csodálatnak, és méltán, mint némely valóban finom ízléssel rajzolt gyémánt ékszerek is, és több jeles márványszobrok, melyeket számos nézők se-regelnek körül.

Ugy hogy, ha áll az is, miként a vámszövetség s Ausztria kiállítása az angolokéval és francziákéval nem

mérkőzhetik, de annyi szintén világos, hogy utánok, egészben véve, ama két álladalom kiállítása leszen igazságosan sorozható.

A magyar osztálynak már is kitünőleg sok látogatója van. Gyapjunk, buzánk, repczénk s egyéb termékünk igen látszik a hallgatag, de szemes angolokat érdekelni. Boraink csak tegnap óta kezdenek látni napvilágot, most állitgatják ki nagyon is szerény modorban, és felette magas polczokra, — némelynek nevét sem lehet látszó nélkül elolvasni, ott ül, mint a színházi kakas-ülők szegény birtokosa, csakhogy boraink nem látni, de láttatni kívánnának. Így valjon teendenek-e hatást? nem tudom, de azt tudom, hogy összegyűjtve, együtt kiállitva, ha nem pazar fénynyel is, de némi csinnal készült állványon, boraink így tömegben a piaczot meghódították volna. Ha nem mindenben jó is a centralisatio, de jó csatákban, és itt igen czélszerű lett volna, mert hisz ez is csata, a béke csatája. Én mindig azt ohajtam, hogy mi, mint hódító Vilmos, jöjjünk Albion partjaira, — de kell hogy fegyvertünk legyen a jó és sok bor, s a beveendő erősség semmi egyéb, mint az angol piacz.

A nyugati átmetszethez ott, hol az osztrák kiállítás végződik, van ragasztva az éjszaki oldalon egy igen hosszú és ideiglenes széles színpület, melyben vannak kiállitva Európa minden országainak gőzgépei, és mik ez osztályhoz tartoznak. Most még csak hat gőzkatlan hozza őket mozgásba, de ez elégtelennek találtatván, még négy építtetik. Látni e csodálatos szerkezetű számtalan gépet magában mozogni, forogni, jönni, és ismét visszafutni, ingani, záródni, felnyilni, bizonyos tompa moraj titokteljes kíséretében: egy idegennek ez valami ijesztő, mintha alvilágban volna, hol rossz lelkek

rejtekekben úzik a munkát. Csak akkor derültünk fel, ha az eredményt szemléljük. Itt ezer meg ezer orsó pereg, egy pók ügyességével eresztve a legfinomabb fonálszálat, ott egy végben 100 rőf hosszú papir gyártatik, egy más gép fát tetszés szerint görbit és laposit, némely oly ügyesen farag, mint bármely vésnök vagy szobrász; ez perczenként egy nagy, kétoldalu aczéltrezelőt készít el stb.

Ez osztályban már többször megfordula a japáni követség, mely ez évben Páris és London napicsodája. Sovány, alacsony, bajusz és szakáltalan barna emberkéek ezek. Czipőt és térdig érő nadrágot viselnek. Kabátjuk selyemből van, hasonló az a lengyel zsidókéhoz. Ezalatt szörnyen vastagra tekert shal-övet hordanak, úgy, hogy mint terhes asszonyok néznek ki, s bele két hosszú kard van szúrva, melyeknek markolatai csaknem állaikat érintik. Finom gyékényből font kalapjuk kerek s lapos, mintegy cseréptál vagy kosáralja, s az a fejökre tett párnácskán nyugszik, és az egésztest némi kantár csatolja a fejhez. Így járnak öök e palotában hihetetlen hidegvérrel, s jupiteri nyugalommal, legkisebb tudomást sem véve az öket bámuló ezerekről. Minduntalan néznek, vizsgálódnak, kérdezősködnék, s a követségi titkár a hallottakat hiven jegyezgeti utikönyvébe. Valóban érdekes lenne olvasni a tudósítást, melyet ő felségének a japáni császárnak egykor e bölcs férfiak — nem kétlem — benyújtani fognak.

A keleti átmetszetnek szinte éjszaki végén hasonló ideiglenes szinépület van. Itt az angol kövek, márványok, gránitok, kőszemek, érczek, chemiai készítmények, állat- s növényországi tárgyak szolgáljanak azok élelemre, italra vagy fényüzési czélokra — vannak kiállítva, és ezeken felül mindazon százféle gépek, eszközök,

melyek a házi életben, gazdaságban, kertészetben, gyárakban, s az ugynevezett polgári mérnökség különböző ágazataiban szoktak alkalmaztatni.

A milyen szerény ez osztály czime és helyisége, tartalma ép oly rendkívül érdekes és tanulságos. A gazda itt mindent feltalál, mire ugy házában, mint mezei munkáiban, s az ólban állatai körül szüksége van. Így a serfőző és szeszgyáros, és a borkereskedő is, ki ha tetszik, egyszerre öt csapon át huzathatja le borát. Van itt vető-, arató- s cséplőgép, van más, mely mos, kenyeret süt, gyümölcsöt sajtol, sert húst, marhának ételt vagdal, vizet huz fel, s azt forró gőzzé változtatván, pár percz alatt a burgonyát s egyebet jól megfőzi.

De nemcsak sok tanulságos, de igen-igen sok szép látni való van itt. A kristályosított czukrok és savak egész hegyei, sokféle színtűek; a legszebb színporok mindenféle árnyazatai; illatszerek a földgömb legszagosabb virágaiból s gyökereiből készítve. — Hova nem jut el hajóin az angol? Mi van a világon, mit ő magáénak nem mondhat? Egy chemikus a mérég minden ismeretes nemeit tálalta fel, egy üvegcsé belőle elég lenne a palota minden látogatóit megölni. „Apage satanas!” mondtam magamban, és tova sieték a plutoi lakomától. Hiszen, mi tudjuk, meghalni nem oly nehéz, sőt néha szívesen várt vendég a halál, de nem így, hanem ha vele használhatunk hazánknek vagy az emberiségnek. Odább angol gránitból s márványból mosaikféle pompás vázák, sírkövek, gyertyatartók és butordarabok vannak. Ezeken kívül az üveg s kertiházak gyönyörű mintái; egy közülök oly nagy, mint egy kastély, s oly csinos, szép, mint kényelmes, egészen készen van, csak meg kell venni, szétszedetni elvitetni, s egy parkban ujra felállítani; — mind ez két nap alatt megtörténhetik.

E szerint futólag végig járván az egész palotát, melynek karzata mindig azon nemzet kiállításának van átadva, mely nemzeté a földszinti tér, most még csak a szépművészeti kiállításról pár szót.

Kivéve a palota éjszaki oldalát, a többi három oldal emelete szakadatlan folyamatban képezi azon gallériát, mely a képeknek, rajzoknak, s illetőleg a szobroknak van szánva. E hosszú, széles, magas galléria, fölülről nyeri az igen jól kiszámított világot. Állva a déli homlokzat közepére, a balra eső gallériát az angol olaj- s vízfestmények foglalják el egészen, a jobbra esőt Franciaországon kívül Dánia, Russzia, Svécia és Norvégia, Belgium, Hispania, Itália, Helvétia, a vámszövetség és végre Ausztria. E képcsarnoknak tömérdek látogatója van naponként, mint hullám megy hullám után, — de ép azért most távozzunk el innen, s hagyjuk e remekek szemléljét későbbre.

De végül azt kérdheti tőlem az olvasó: jól van, látjuk a roppant palotát, melyben a mindenhatónak asztala mindenki számára meg van terítve, hogy azon honának termékét, s eszének műveit közszemléletre kitegye, de ha mindenek meg valának hiva, kik jelentek meg, és mit állithattak ki?

Erre felelni csak egy mód van, t. i. az illető országok s tárgyak neveit elősorolni, bár száraz ez, de olyan ékesszólás rejlik benne, milyen van a nagy számokban.

Megjelentek a kiállításra: Nagy-Brittania s Írland, és e birodalom valamennyi gyarmatai: déli és nyugati Ausztrália, Bahamas, Jóreményfok, Ceylon, India, Jamaica, Móricz, Natal, Uj-Brunswick, Uj-Foundland, Ujdéli-Wales, Uj-Seeland, Uj-Scotia, Queensland, Szt. Vincze, Tasmánia, Trinidád, Vanconver, Canada.

Idegen országok közül megjelentek, betűrendben : Afrika (közép és nyugati), Ausztria, Belgium, Brasilia, China, Costa Rica, Dánia, Észak-Amerika, Franciaország és gyarmatai, Görögország, Hollandia, Hayti, Helvétia, Japán, Jóniai szigetek, Madagaskár, Magyarország, Norvégia, Német szövetség, Oroszország, Peru, Portugallia, Róma, Siám, Spanyolország, Svécia, Uruguay.

A kiállított tárgyak névsora következő:

I. Osztály. 1. Bányászat, kőművelés, ércöntés, mineralogiai tárgyak. 2. Chemiai és gyógyszerészi készítmények. 3. A tápla minden nemei, beleértve a borokat is. 4. Állati és növényi tárgyak, melyeket az ipar felhasznál.

II. Osztály. 5. Vasút, beleértve a mozdonyt és kocsikat. 6. Kocsik, melyek nem vasuton használatnak. 7. Gyárakban használt mindenféle gépek és eszközök. 8. Általában mindenféle gépek. 9. Gazdasági gépek és szerszámok. 10. Minden eszköz, melyet a polgári mérnökség s építészet alkalmazni szokott. 11. Katonai mérnökség, öltözet, vágó- és lőfegyverek. 12. Hajóépítészet minden járulékaival. 13. Fizikai és astronomiai eszközök, s azok használatára szükséges segéd-készletek. 14. Photographiai gépek s képek. 15. Órák s óragyári szerszámok. 16. Zeneszerek. 17. Sebészeti szerszámok és kellékek.

III. Osztály. 18. Gyapot. 19. Kender és len. 20. Selyem és bársony. 21. Gyapju és mindenféle vegyített szövet. 22. Szőnyegek. 23. Szótt, font, kirakott és nemez-(filz-) szövetek, bemutatva mint a festés és szárítás példányai. 24. Himzés és csipkék. 25. Szőrök, prémek, tollak és hajak. 26. Bőr, ideértve a nyereggyártást. 27. A ruházat czikkei. 28. Papir, nyomdászat és könyvkötés. 29. Nevelési munkák és eszközök. 30. Butorok, szőnyegészet, falpapir és papirfa (Papiermâché). 31. Vas és ezzel rokon. 32. Aczel- és késfélék gyártása. 33. Nemes és utánzott

érczekből, drága vagy hamis kövekből készített dolgok. 34. Üveg. 35. Kőedény és porcellán. 36. Gyártmányok, melyek a fölebbiekben nem foglaltatnak.

IV. Osztály. 37. Építészet. 38. Olaj- s vízfestvények és rajzok. 39. Szobrászat. Minták. Intagliók. 40. A metszés minden nemei.

Ime ilyen a kensingtoni palota, kívül nagyszerű, belől pompás, dús, mondhatni mostan a világ kincstára; ime ezek a benne megjelent vendégek, t. i. a földgömb minden művelt nemzetei; és benne láthatni mindent, mit a föld bár hol terem, s az emberi ész bárhol előállit, a kis varrótűtől kezdve Armstrong 200 fontos golyót vető álgyjújáig, a sercsaptól kezdve a legnagyobb és legmesterségesebb gőzgépig, és a kőszéntől kezdve fel a 12.000,000 e. forintra becsült kóhi-noori gyémántig.

E palotába és e csodadolgok szemlélésére hívom fel hazámfiat ujlag. Emlékezem, nálunk valaha híres volt e mondás: „tengerre magyar!“ Én jobbnak tartom ezt kiáltani: „Londonba magyar!“ Amaz álmok országába vitt, — itten a szabadság classikus földén annak lényegével ismerkedünk meg.

IV.

London, május 19—24. 1862.

Utolsó levelemben közlött statistikai adatokhoz még egyet kell adnom, t. i. a kiállítóok számát. Ezek száma összesen 25,000, melyből Nagy-Britanniára 5000, gyarmataira 2000, az idegen országokra mintegy 18 ezer esik.

Ebben azonban nem foglaltatnak benn a műcsarnokba küldött tárgyak; van pedig kiállítva angol kép, szobor, rajz, metszvény: 3305, vámszövetségbeli 541, francia 455, olasz 390, római 217, belgiumi 173, osztrák 149, hollandi 127, orosz 125, helvét 119, dán 116, svéd és norvég 113, spanyol és portugál 47, új görög iskola 35, braziliai 10, éjszakamerikai 13, török 5.

Ez utóbbi számok magassága s leszállása csaknem teljesen hű kifejezése az illető népek műveltségi fokozatának. Culturájoknak ez thermometere. Nincs művészet, csak erkölcsileg s szellemileg fejlődött népeknél; az ennek bájos virága, mint a szabadság s anyagi jólét annak áldott gyümölcse.

A látogatók számából észrevenni, hogy az 5 shillinges napok elmúltak, s a félkoronások e héten bekövetkeztek. Mult héten alig emelkedett a látogatók száma egyszerre 15 ezerre, e héten mindig haladta azt, 23-kán volt 23,345, 24-dikén 18,571.

Szó van a kiállítást nyitva tartani este is, gázvilágítás mellett. Ez mindenesetre egészen új eszme, s bizonyosan tündéri látvány lenne éjjel annyi ezer embert látni sétálva e kincshalmaz közt, elvegyülve a némán álló márványszobrokkal, járkálva a roppant gránit-oroszlánok mellett, melyek aludni látszanának, gyönyörködve a kristály prismákból alkotott candelabrumok, csillárok, tükrök visszaverődő fényében, és hallgatva a harangok méla kongását, s a zongorákon és orgonákon játszott darabok zengését. De ez még csak terv. Igaz, a palota most is meg van világítva éjjel, de csak biztosság kedvéért, — benne csupán a rendőrök, e becsületes és kedvelt nép (épen nem olyan mint más országbeli rendőrség) járnak fel s alá, ép annyi számmal mint nappal; —

hiában érdemel is őrten egy házacska, melyben ezer millió forintnál többre becsült áru van lerakva.

Érdekes látni azt a tömérdek népet, mely hemzsege, de e roppant téren mégis kényelmesen megy és jár, nézdelve e csodás dolgok végtelen sorát. De bizony csak leggondosabb vizsgálók az angolok. Mint szorgalmas méhek leszállanak a virágokra: úgy tanulmányozzák ők a kiállított tárgyakat, ki-ki azt, mi őt mint gazdát, kereskedőt, gyárnokot, művészt illeti; ez a buzákat, repczéket hasonlítgatja össze, az a gyapjút tapingatja, harmadik a borokról tudakozódik, ez a gépek szerkezetét tanulmányozza, más a szöveteket, bőröket, tüvegeket, ércgyártmányokat vizsgálja, az osztogatni szokott nyomtatott czédulákat gondosan gyűjtögeti, és ha a kiállító szíves neki felvilágosításokat adni, azokat nagy kíváncsian, sőt hálával hallgatja.

Hiszen csak így használva fel, felel meg a kiállítás nagy és komoly rendeltetésének. Ha ezereknek ez nem egyéb is, mint egy nagy pompájú látvány, egy felséges időtöltés, kiknek pusztán szemeik élveznek, sok más ezer itt azért néz, hogy tanuljon, s hogy annak, mit tanult, mint kereskedő, gazda, gyárnok, gépész, vállalatában hasznát vegye. Célja az ilyen világkiállításnak: megismertetni a távol tartományok természeti gazdagságait, hogy a figyelem rájuk fordítatván, ekkép még jobban kifejlesztessenek. Bővebb s mélyebb áttekintése a különféle éghajlatoknak, a föld termékenységének, s annyi különböző fajok és nemzetek produkáló erejének lehetetlen, hogy ne tegye a kereskedést biztosabbá, a gyáros munkáját gyümölcsözőbbé, s míg az ilyen szabatosb, részletesb ismeretek egy részről felfedezik a természet eddig rejtve volt avagy fel nem használt kincseit, más részről, az összehasonlítás által minden nép jobban belátja, hol fekszik honának valódi természeti felsőbbisége más országok felett.

Ez az, mit én a népek „önismeretének“ nevezek. Mely népnek s országnak ez hiányzik, az ép úgy nem fog boldogulni terveiben, mint azon ember nem, ki saját erejét s képességét vagy nem ismeri, vagy túlbecsüli.

Szóval, ez általános kiállítások különös célja a földgömb kimerithetlen kincseit kifejleszteni, mi ellenmondás bennök van, azokat egy harmoniává vonni össze, s a természet végtelen különféleségeinek kölcsönös kiegyenlitése által egységre törekedni. Hisz egész e századig a föld nagy része terra incognita volt, sőt még jelenleg is csak tökéletlenül ismerjük azt. A távolság ugyan mintegy megszűnt, mióta gőz és vasut dolgozik, melyek munkás, tehát gazdag nemzeteknek gyorsan elszállítanak mindent, mi eddig nem ismert anyagi kéjelmeikre s értelmi szükségükre megkívántatik. De ez nem elég. Azokat nem elszórva, de együtt s egyszerre látni, vizsgálni, összehasonlítani, megítélni csak az 1851- és 1855-ki kiállításokon lehetett, s azok a nemzeteknek kimondhatlan nagy tanulságul szolgáltak. Ilyen oktatás, t. i. példák és példányok által, a polytechnikumi egyetemnek legmagasabb neme, mint viszont maga a kiállítás nem egyéb, mint a népek oecumenicum conciliuma, mint nem egyedül Hellasz, de a világ népeinek olympi gyülekezete, hol a nemzetek az elsőségért az ipar, ész és szépművészet remekeivel vetélkednek. S ha valamely nemzet tanult ebből, az angol az, mely sokat tanult és sokat haladt 1851 és 1855 óta. Belátta, hogy neki sem monopoliuma a lángész, a feltalálás, a gyártás titka, sőt hogy vannak a tudománynak ágai, melyekben mások által megelőztetett, vannak a művészetnek követelései, melyeknek hiánya gyártmányaikban igen érezhető. E szükség érzetében ala-

pittattak Angliában 1851 óta több, e hiányok pótlására számított intézetek: geologiai muzeum, bányászati iskola, szépművészeti és rajz-muzeum stb. melyeknek jó befo-lyását, különösen forma s izlés tekintetében, Anglia újabb gyönyörű gyártmányai fennen hirdetik.

Mondanom sem kell, mikép a kiállítások eszméjét e szempontból tekinti Angliában az általános vélemény. Azonban itt a szabad gondolat, szó és sajtó e honában, hol még a bírói ítéleteket is megróvják a lapok, bár a bíró nagyobb tekintéllyel sehol e föld hátán nem bír, mondom, itt sok ugynevezett bölcs és theolog élesen sőt gúnyosan bírálgatja a kiállítást.

Mi ez egyéb, mondják, mint az anyagi haladásnak, a vagyonnak, az utilitarismus elvének emelt templom, ama május 1-i megnyitási bucsújárásnál vajon nem magasb, tiszteletesb ideal vezeti-e a mohamedánokat, kik csordaként mennek szinte bucsúra Mekkába? mi mindez egyéb, mint imádása a gépi tökélynek, az ipar átalteremtett physikai új kényelmeknek, mely új tant az e század kezdete óta hatalomra vergődött gyárosi és kereskedői kar képviseli? vajon a sokaság, örülvén az ipar, művészet, gépi találékonyság valóban meglepő diadalai-nak, nem feledi-e el, hogy mindezeknél az embernek magasb, nemesebb vágyai vannak, s kell hogy legyenek, hogy gépet adni gondolat helyett annyi, mint követ adni kenyér helyett, hogy az igazság tartósb a gőznél, hogy a szabadság több boldogságot szerez, mint a tele-graph, hogy a hit jobb és nemesebb életet biztosít nekünk mint a világ minden mechanikai haladása?

Mindezen s több efféle állításokban több elmésség mint igazság van. Ha az 1851-ki kiállítás nem lőn is, mint némely entusiasták akkor jóslák, egy milleniumnak kezdetévé, egy új örökös béke-időszaknak templomává, az bizonyos, hogy

a nemzetek ilyen nagyszerű találkozásai megannyi lépések, egymással tartósabb békében élni. E kiállításoknak nagy alapeszméje, mely az egészen átsugárzik: az összes emberi nem összetartozósága és solidaritása, mint azt a palotában olvasható feliratok oly helyesen s oly alkalomszerűleg kifejezik: „Minden éghajlatnak szüksége van arra, mit a másik terem,” és „Nemzetek váltva, most tanulnak, majd tanítanak.” stb.

Aztán itt mi lepi meg főleg a csak kissé gondolkodó nézőt? Az anyag, azon szép alak, mely annak adatott, azon mesterséges szerkezet, melylyel az csodadolgokat végez? Korántsem, hanem meglep bennünket az ész, a szellem, mely azon szép alakot, s azon mesterséges szerkezetet teremtette. E palotának tartalma épen legnagyobb bizonyossága a szellem uralmának az anyag felett, mely úgy annak, mint életünknek pusztá, de szükséges eszközüül szolgál. Kik ezt netalán elfelejtenék, azokat akarja az angol a párkányzatokra nagy betűkkel írott bibliai s vallásos mondatokkal emlékeztetni: „Istené a föld, és annak minden teljessége.” „A bölcsék és műveik Isten kezében vannak.” „Isten alátekintte a földre, és betöltte azt javaival.” stb.

Igy tévé az angol Plutusz e házat egyszersmind Isten házává. E vallásos mondatok úgy lebegnek itt, mint hajdan az isteni szellem lebeg vala a vizek színén. Bármilyen ideáltalan s vallástalan legyen a néző, e mondatokat lelki megelégedéssel olvassa itt, mint vigasztaló jeleit annak, hogy a józan iparnak is sejtelme van egy magasbról, hogy az anyagi haladás csak előkészítője egy jobb időnek. S ne örvendjen-e alélek, ha látja a szellem győzelmét az anyag felett? És ez itt összegyűjtött remekék mik egyebek, mint az ész, a szellem hatalmának diadal- emlékei?

Vajon akkor volt-e boldogabb, önállóbb, szabadabb az emberiség, midőn az anyagnak rabja volt,

vagy most, midőn azon teljesen uralkodik? Nem dagasztja-e keblünket méltó büszkeség érzete, látva e palotában, hogy már száz nép halad a minket magasabb értelemben emancipáló munka útján, és a kiállított művek szépsége és tökélye nem bizonyítja-e, hogy előállításuk nem csupán physikai durva erő, de a teremtető ész műve?

Egy futó tekintet végig a világtörténefen, láttatja velünk, hogy a hellenismus, romanismus, keresztyénség, izlam, reformatió, Amerika felfedezése, mint megannyi roppant catastrophák által tömérdek falak romboltattak le azok közül, melyek népeket népektől elszigeteltek; de még e mai napiglan is sok ilyen nemzeti, vallásos, politikai falak fenállanak: mindezeket apródonként ledöntögetni, s így az összes emberiséget a szegénység, tudatlanság, s ennek folytában mindenféle előítéletek nyűgeiből erkölcsileg s anyagilag emancipálni, egy részt iparbeli fejlődésünknek van fentartva a gondviselés által. Ez lesz azután az emberi nem egyetemi emancipatiója. Urává lévén az anyagnak, ura lesz sorsának. Mint földi lényt kell, hogy földi érdekeink is vezessenek, neveljenek, tanítsanak; a jól felfogott érdek, mint erkölcsi becsessel is bíró, nemcsak szükséges, de legbiztosb kalauz is a nagy humanistikus cél felé.

Ép oly szabadon s kiméletlenül bírálgatják az angol lapok a palota alakját s ennek belső elrendezését. Egy hetilap felemlíti a szent historiából azon eseményt, midőn a második zsidó templom építésekor a vének közül sokan sirának, kik a Salamon-féle templom régi dicsőségét látták s ehhez hasonlították az ujat. Egy más, a szépség hiányának okát Anglia azon praedestinált végzetében keresi, miszerint neki rendeltetése szép épületekkel nem birni.

Hogy az 1851-ki kristály-palota, mely vas-szerkezeten nyugvó, üvegből épített, s egymásra rakott három

terrasseből áll, igen-igen kedves vala a szemnek, s gondolatban új, kivitelben szokatlan volt, az igaz. Hatása csaknem varázsszerű volt, melyet másodszor alig lehet a világgal éreztetni. Fénye egy üvegépületnek, mely akkor egészen új volt, a benne felnyúló, élő, terepélyes fák, a csodálatos és sokféle kincs, akkor először összegyűjtve a világ minden részeiből, azon gondolat, hogy Angliában ilyen tündéri palota létezhetik, mindez azon kiállításnak egy kimondhatatlan bájt kölcsönöze, melyhez hasonlóval utána több egy sem birhat. Már magában nagy előny elsőnek lenni, ha lehet jobb a második gondolat, a második kísérlet ritkán oly szerencsés.

Hogy bírálataikban a francziák még tovább mennek, az természetes, hiszen szépet ők egész Londonban nem találnak, kivéve a parkok tölgyfáit s pázsitát, melyek hogy itt is oly szép zöldek, és nem kékek, azon már még sem csodálkoznak.

Nem sorolhatni e palotát az ismert stylok egyik osztályába sem, ez világos. De nem volt-e a különféle koroknak, nemzeteknek, vallásoknak saját építészetök? Avagy nem az volna inkább feltűnő, sőt nevetséges, ha e palota oly templomoknak alakját viselné, melyekben Athéne Pallászt, Róma Jupitert, Egyiptom Ibist, India Budhát s Visnut, Arábia Mohamedet imádta? Korunk új, a régiektől egészen különböző kor, jellemző typusa az ipar tulnyomósága, melynek kielégítendő kívánatai vannak, építészeti tekintetben is. Ez új architecturát keresni s feltalálni kell, mi nem egy tized feladata. Ez irányban egy kísérlet e palota, melynek, ha a kérdést meg nem oldta is, azon tagadhatlan érdeme van, hogy nem utánczolt, nem követte a régi ismert stylokat, hanem újat próbált teremteni. Vegyitéke az egy tárnak, bazárnak, fedett piacznak, katonai laktanyának, mind e

prosaí elemeket ama nagyszerű s magasan lebegő két dómmal, úgy szólván poetisálni akarván. Hanem a mit tőle igazságosan megtagadni nem lehet, az, hogy bár kívülről még ékek nélküli meztelen, de az egész valóban eredeti és valóban nagyszerű.

Tehát megengedhető, hogy az 1862-ki kiállítás, mint dolog, az 1851-kinél alább áll, de annak bizonyosan fölötte áll azon dolgokban, melyek benne vannak. Ámbár viszont meg kell jegyezni, mikép az 1851-kinek belseje szabadabb, nyitabb, következőleg kellemesb áttekintést engede a legelő szemnek. Oka ennek az, mivel akkor még a francziák sem állitgatták tele az épületet apró boltokkal, mint azt tévék az 1855-ki párisi kiállításban, s mely rossz példát most minden nemzetek kiállítói, magok az angolok is követtek. E szerencsétlen franczia eszme az egy nagy bazárból ezer meg ezer kis faboltocskát csinált, s ha a karzatról tekintünk alá, csak a boltok oldalait s deszkafüdeleit látjuk; a kirakatból alig valamit. Sőt lent járva is fáradtságos a megnézelés, a franczia s több más osztály hasonló egy labirinthoz, melyben könnyű eltévedni s a végtelen csavargásban sokszor a legérdekesebb tárgyakat mellőzzük el akaratlanul. E számtalan pavillonok közül igen sok nagyon szép, gazdag, magában egy-egy remekmű, némelyik 3000—5000 forintba került, de míg ezek szükség nélkül tetemesen növelték a kiállítók költségeit, más részről a palota nagyszerű átalános perspektívájának végtelenül ártanak.

Minden tárgyhöz közel oda kell menni, hogy azt láthassuk; az egész így ama sokféle ragyogványnak s kincsnek inkább egy zavaros észlelését adja, a nagy egésznek tiszta és szabatos felfogása helyett. Ha a kiállítás bir is valami keleti pazar pompa, valami ezer-

egy-éjszakai fejedelmi palota regényes fényével, mint egészben hiányzik az egyszerűség, mely a művészi izlésnek és szépnak épen legmagasbja.

Valóban kár, hogy a francia „reglementirozásnak“ az angolok némileg feláldozták az angol izlést, mely mindenben irtózik a korlátoktól, s a szabadságot és nagyszerűséget kedveli.

E boltocskákat s pavillonokat trophaeumoknak nevezik. Ezekkel még az épület hajójának, s a két kisebb hajónak (vagy átmetszetnek) szép tekintetét is megrontották. • Itt canadai fákból rakott obeliszk a tetőzetig nyulik, ott egy colossalis vaskapu van széltében felállítva, amott szálfákra rakott harangok lógnak, odább gyertyából s szappanból rakott pyamis emelkedik ötven láb magasnyira, mellette 3 garasos gyermekjátékokkal egész torony van építve, tul Nicholay (magyar eredetű gazdag) szűcsnek kitömött oroszlánai, tigrisei és prém-bőrei háznagyságban emelkednek, azután világító toronyok, óriás telescopok, roppant orgonák, cyclopsi idomugránit-oszlopok stb. Szóval a szem még e téres és magas hajóban sem szállonghatott szabadon, légi utjában most egy, majd más trophaeum meggátolta. E rendezési hiba világos, szembeszökő, sőt tapintható volt, a lapok nem is késtek ellene erélyesen, néha gúnyosan felszólalni. Különösen elménczkedtek azon főhelyen álló magas trophaeumon, mely hitvány gyermekjátékokból, bábukból, kelepekből, dobokból stb. volt csinosan összeállítva. Mi egyéb így, mondák, e kiállítás, mint egy bolti kirakat, egy neme a hirdetésnek, s ilyen hitványságok szemlélésére hívták össze a föld népeit? A felszólalásnak lett is sikere, itt a nép szava valóban Isten szava, és most a hajó ép oly tágas és szép látvány mint a milyen nem szép és tultömött volt egy hét előtt.

De még most is sok helyet foglalnak el a pusztá kereskedők, kikre nézve e kiállítás pusztán alkalom a nyilványnak magukat bemutatni.

Én, megvallom, ily kiállításba, melynek célja nem ámitni, csak a gazdát, iparost és művészt bocsátanám, t. i. azt, ki termeszt, gyárt és teremt. Kik ezeket csak eladják, azoknak itt nincs helyök, ők a másokét tehát ugyanazon tárgy duplicatumát, triplicatumát mutatják be, mi felesleges.

Mi a kiállítás rendszerét illeti, az részint topographiai, részint tudományos. Azaz, topographiai, a mennyiben minden ország külön, de együtt állítja ki tárgyait; tudományos aztán, a mennyiben az így kiállított tárgyak szakszerűleg vannak elosztályozva. De nekem úgy látszik, e tudományos elvnek alkalmazását tovább kellene vinni, azaz a különféle tartományok homogén küldeményeit egymás mellett kellene felállítani. Csak így könnyű s lehetséges a közönségnek az összehasonlítás, csak így ítélhetni biztosan a köztük levő különbség felett. Egymás mellé kellene sorolni minden ország vasát, minden ország selymét, üvegét, búzáját, butorait, zene-szereit, szobrai stb., emberi szempontból ez testvériesb jellemű társulás, tudományos és tanulási szempontból logikaibb és gyakorlatibb mód lenne. „Világkiállítási“ nagy nevének és komoly céljának csak így fogna igazán megfelelni.

Itt most némi sensatiót csinálnak a francia lapokban megjelent londoni levelezések. Azok ép oly nagy tudatlanságot mint sok irigységet és határozott rossz akaratot árulnak el. Az angolok némelyikét egyszerű tudomásul veszik, némelyiknél hallgatva de finomul mosolyognak, de vannak miket válasz nélkül hagyniok nem lehet. Így például a Journal des Débats és a Con-

stitutionnel levelezői melegen s ömlengve dicsérik X. porcellán, M. üveg, T. butorgyáros gyönyörű izlésben készült műveit, az olvasó már azt hinné: ime francia is bir angol iránt lenni igazságos, hanem ekkor pattan az ostor, mindenik panegyris azzal záratván be: „az igaz, a rajzokat hozzá egy francia „Monsieur Levaux“ (a nevet plane kiírják), a mintákat hozzájuk „Mill“ (hatot nevez) készíték.“ Ennyi szemtelenség az angolok hideg türelmének is sok volt, s eddigelé mintegy tiz kiállító gyáros, többek közt: Daniell D. C. — C. J. Hancock, — Wright et Mansfield, — Rose et C. nyilváníták, mikép kiállított műveik mind eszmében, mind kivitelben angol, honi munkások érdeme, sőt gyáraikban nincs egy francia sem. Ha ez nem egyenes meghazudtolás, nem tudom mi.

De mindez nem használ oly íróknak, kik nem tudnak elpirulni,

Bámulatos az a felületesség és szeleburdiság, melylyel a francia levelezők nagy része ir és ítél az itteni dolgokról. A Siècle lapé egy dómot látott csak, a másikat nem vette észre; bizony pedig olyan nagy, mint a párisi Pantheoné és Invalidusoké együtt, melyet, gondolom, észrevett. A „Presse“ naivul azt mondja: e kiállítási eszmét az angolok a champs elyséestől kölcsönözték, — szegény elfelejté, hogy az 1851-diki londoni kiállítás az 1855-diki párisit megelőzte — kivéve, ha a francziák megfordítva számitanak. Egy más ujongva hirdet, hogy az angolok szinte elfogadják a francia csinosulást, mert ime Londonban is divatba jött a „demi-monde“, mintha dicsőség volna francia kiviteli árunak ismerni el a bűnt s romlottságot. Szintén a „Siècle“ felkiált: Londonban nincs nép: az csak Párisban van, és okául azt adja, mivel az angol munkás nép „blouset“ (föl-ing) nem hord,

tehát ebből az következik, hogy csak az a nép, mely francia „blouse“-ben jár. Valóban *difficile est satyram non scribere*. Még az itt-ott látható bajuszt is francia divatnak mondják, pedig jól emlékezem, hogy még 1838-ban is Párisban bajuszos ember oly ritka volt, mint fehér holló. Erre már, ha van benne érdem, mi magyarok s törökök több igénykét tarthatnánk, hanem részemről ez egész roppant dicsőséget szívesen átengedem Texier urnak s 50,000 olvasójának.

De e meggondolatlan, könnyelmű, badar beszéd bizonyos Assolant (egy angol lap tévedésből Insolentnek írja) cikkében hág tetőpontra. Ezen író, mint tudom egy híres parlamenti tagtól, kihez ajánlva volt, angolul semmit nem ért, most volt először Londonban, és csak négy napig, — de hihetőleg 11-kor kelt fel. Szerinte: „az angolok teljességgel nem értenek a szervezéshez és igazgatáshoz. Mindenik tesz mit akar, él a hogy tud, dolgozik nagy erővel, de igen kis sikerrel. Londont távolról sem lehet Párishoz vagy New-Yorkhoz hasonlítani. Londont fővárosnak sem érdemes nevezni. Ez egy szörnyeteg quodlibete népes városoknak, összeviassa hányva. Borzasztó nagy, de épen ez főhibája. Egy csoda nagy fő, egy kis testen, melyet az lenyom. Minden eszme, minden érzelem, minden vagyon, e központon van összevonva, az ország többi része pusztaság. Innen a tartományok lankadása, a kézhiány azokban, az erélytelenség az elmékben, egykedvűség, sőt undor a közdolgoztól, és a nemzetnek lépcsőnkénti stülyesztése a szolgaságba!?! Ez valóban szakasztott olyan, mint ki a fényes napot feketének festi. Az angol brutalis; az angol munkás a francziánál száz fokkal áll alább. Ez érzi, hogy ő is ember, bár szegény, de büszke, nem alázza le magát, hiszen jól tudja, hogy nagyapja az első

reszpublika katonája volt, ő mint hódító járta be Európa fővárosait, apja Auszterlitznál csatázott; . . . . és így megy ez tovább szakadatlanul. Néha komolynak látszik a hang, néha a caricaturával s pasquillal határos, stylben ügyes, fordulatokban eleven, de állításaiban oly szembeszökőleg hamis és szemtelen, hogy komoly olvasó alig képes tisztába jönni magával, mi ez: egy tréfás elmefuttatás, vagy egy angol nevet s nagyságot gyűlölő, annak dicsőségére féltékeny, s ez indulat által megvakított francia elme tűzokádása?

És miért mondom én mindezt el? Hogy láttassam a gondolkodókkal, mi hangon köszönti egymást e két nagy nép az ugynevezett béke-templomnak nevezett kiállítás küszöbén. Képzeltetjük, mi erős lábon áll az entente cordiale, s a béke, legalább a francziák részéről, kiknek legolvasottabb lapjai így mernek szólani. Ha a francia közönség ily fulánkos, mondhatni gyűlöletet lehelő czikkeket szívesen olvas, pedig úgy látszik, neki olyan étket tálalnak, milyent kedvel, akkor bizony a 300,000 angol önkénytes mozgalmának nagy alapja van. A vulkán csendes, de ki nem aludt.

Alig emelkedik a francia sajtóban egy-két méltányos hang. Ezek közül kitűnőleg találóan jellemzi az angolokat Scherer, — ugyanaz különben, ki egy év előtt irányunkban igen igazságtalan volt, — nem is bocsátom meg neki, — mondván: a magyar ügyben sem a szabadság, sem a nemzetiség, sem a demokratia elve nincs érdekelve. Boldog Isten, hát mi ügy az akkor, ha nem mindezeknek szent ügye?

Ő sokkal méltányosabban Angliáról a többek közt így szól: Anglia a szabadság classikus földje, tehát ezért egy szent föld, mely felé több száműzött fordul hálával; (hozzátésem: úgy koronás, mint koronátlan száműzött).

Nem akarok politikai institutióiról szólni, de a polgári szabadságról, a tiszteletről mindenki joga iránt, a tehetés korlátlanúságáról, a térről, mely minden egyéni munkás-ságnak nyitva áll, a törvények enyhességéről, a szabályok kevés számáról. Máshol a szabályok a regula; máshol csak azt szabad tenni, mi eltöltve nincs; de Angliában a szabadság mindenben megvan. Máshol a polgári élet mintegy hálóban mozog, láthatlan, de tekervényes; de Angliában minden ember szól, tanít, nyomtat, gyűlésezik, egyesül, épít, utazik, kereskedik, vállalkozik, hajtára ennek csak ott van, hol más polgár joga kezdődik. Ám találja bárki éghajlatát szomorúnak, városait rútaknak, lakosait mogorváknak, intézményeit gothikusoknak; de van egy dolog, mit nem lehet tagadni, és ez az, hogy Angolországban lélegzhetik szabadon az ember, ki a szabadságot szereti. Francia- és Angolország a világ oktatására nyitva levő két nagy iskola. Abban több gond fordittatik a kiállító dolog tökélyére, ebben több fordittatik a kiállító ember jólétére s boldogságára. Abban a tudományosan intézett cselekvés több szabadsággal hat és egyenlőbb eredményt teremt. Angliában a hatalom nincs úgy központosítva, de erélyesebb is, és étellel teljesebb. Mi a francziáknál nagy, az a dolog; mi az angoloknál nagy, az az ember. Franciaországban az álladalom minden, a polgár kevés. Angliában az eset éppen az ellenkező.

V.

London, május 25—31. 1862.

Sokáig haboztam, vajon a kiállított szépművészeti tárgyakról szóljak-e? Tudom ugyan, mikép vannak ná-

lunk is műkedvelők, főleg azok közt, kik utaztak, de azoknak száma nagy nem lehet, mivel, hol nincs nemzeti művészet, természetes hogy iránta érzék sem fejlődhetik ki. Igaz, Pesten is vannak műkiállítások, egyike valék azok alapítóinak, s emlékezem, akkor mi gúnyral mosolyogtak rajta többen, mondván: hogyan jut eszünkbe képeket állítani ki, midőn pár festőnk alig van? De erre mi azt feleltük: ép ezen kiállítások fognak nekünk festőket nevelni, azoknak látása felköltvén az addig öntudatlanul szendergő genieket.

És imé tizenöt év alatt nem egy talentom merült fel, mely fényes reményekre jogosít. Csak aztán ne kiáltsuk ki őket mindjárt mestereknek. A kezdő még nem művész, a tanítvány még nem mester. *Ars longa, vita brevis*, ezt ne felejtsük el. Idő előtti tömjénezés elbizottságot szül a művészen, és ez megöli. Így öltük meg Ferenczyt, mivel Canovának neveztük. Így kapták fel némelyek a mesét, hogy Párisban egy élő tehetséges festőnk Napoleon által udvari történet-festőnek nevezteték, mi pedig nem történt, a harminczkét ok azon egyikénél fogva is, mivel, ha van Angliában udvari költő, Franciaországban sem ez, sem udvari festő nincs.

Nem kétlem, lesz magyar festészet is, mint van magyar költészet, de az még most nincs. Előbb tanulni kell, azután teremteni. Tanulásra e londoni kiállítás a legkedvezőbb alkalom. Miért? Mivel ha a párisi 1855-ki kiállításban a francia jeles iskola ragyogóbban vala is képviselve, mint van itt, de a kiállítás teljesebb, a meny nyiben a franczián kívül a belga, olasz, német, osztrák, hollandi, svéd, norvég, helvét, orosz iskola válogatottabban s gazdagabban van itt összegyűjtve.

De e kiállítás rendkívül fontos és érdekes, mert az angol festészettel itt lehet megismerkedni. Erre az párat-

lan alkalom. Azért páratlan, mivel Olasz-, Német-, Spanyol-, Franciaországban s Belgiumban a nagy művészek remekeit nyilvános képcsarnokokban könnyű s kényelmes meglátni; de az angol iskola itt mostan összegyűjtött legjobb művei dús magánosok tulajdona, melyeket egyeseknél darabonként felkeresni, kérdem, ki lenne képes? Ki nem fáradna bele annyi vár s kastély ajtaján bekopogtatni? Pedig a szárazföldi képcsarnokokban, még a legteljesebbekben is, ezeket hiában keresnők.

Utóbbi levelemben tevém azon megjegyzést, hogy a kiállítás elrendezésénél a geographiai elv helyett a tudományost kellett volna követni. Ennek előnyében részesíti némileg a képcsarnok a nézőt. Ki nem mondhatom, mi nagy és sajátságos élvezet nyújtott nekem keresztül mennem az egymásra következő angol, francia, német, svéd, norvég, hollandi, belga, olasz, spanyol képcsarnokokban. Mindenik más világ, de mindenik érdekes. Az illető haza, éghajlat, s nemzet jellegét, színét, szellemét, izlését s irányát mindenik képgyűjtemény magán viseli. Mintha valóban ezen országokban s azoknak népei közt utazgatnánk, szinte érezzük Florencz illatos melegét, Norvégiának havas hegyeiről hidegen fú a szél felénk, a spanyol gitárnak hallani véljük tánczra ingerlő hangjait, s a tűzszemű és alabástrom fogu kaczer tánczosnénak kinyújtott kezét csaknem elfogadjuk; sajnáljuk, hogy a német család oly kedélyes házi ünnepében részt nem vehettünk, oh mi boldog arcok, mi örömben uszó gyermekek; — a francia gyönyörtű csatarajzok harcra tüzelnek, hiszen ha szép meghalni pusztá dicsőségért, — elvért s hazáért meghalni még szebb, sőt csak egyedül ez szép.

Itt mintegy 6000 darab mű, (kép, rajz, szobor, metszvény) van összegyűjtve, egy roppant csarnokban,

mely szakadatlan folyamatban az egész palota első emeletének három, t. i. déli, keleti s nyugoti oldalát elfoglalja. Középpontja a déli oldal középtornya. Bemenve az épületbe, kelet felé van az angol, nyugotra az idegen kiállítás. Közepén a termeknek (melyek közül a nagyobbaknak hossza 325 láb, 50 láb széles, 43 láb magas), két sorban kisebb-nagyobb márványszobrok vannak felállítva, a falakon a képek függenek. Vörös posztóval behuzott padok sűrűen kínálóznak azoknak, kik ülve kényelmesebben s hosszabban akarnak nézni egyes képeket. A világosság fölülről a boltozaton jön be, 29 láb s két hüvelyk szélességben, és oly szerencsésen kiszámított mennyiségben és alakban, hogy a fény rezgése elkerültetvén, nincs kép, melyet tökéletesen nem lehetne látni. Nehezebb problema, sem mint gondolnók, s hozzáértők állítják, mikép itt van az először megfejtve. Hanem a szemlélőnek ki kell tudni választani a nézpontot, mely a kép alacsonyabb s magasabb helyzete szerint változik. Képet nézni, ez a *conditio sine qua non*; magamon tapasztalám, mint lőn gyönyörű, s mint veszte bájából valamely kép a nézpont különfélesége szerint. Némelyik hibás távolságból nézve, egészen érthetatlenné vált.

A képcsarnok felét, a délkeleti oldalra esőt, egészen az angol kiállítás foglalja el, a délnyugotit elfoglalják az idegen nemzetek művei. Arra nézve, mi korbeli művészek darabjai állittassanak ki, minden országnak teljes szabadság engedtetett; a francziák például a megholt művészek műveinek 20, az élőkének 10 évi határt szabtak, ennél régibb mű ki nem állittathatott. Az angolok maguknak egy századot adtak, t. i. a képek egész 1762-től fogva kiállithatók. Oka ennek, mivel ez időszakra beleesik a régi angol iskola, mely született mond-

hatni apa, meghalt gyermek nélkül, egy rövid korocska látta annak bölcsejét és apotheosisát.

E régi angol iskola teremtfői, folytatfői és bevégzfői Hogarth (1697—1764), Reynolds (1723—1792), Gainsborough (1727—1788) és Wilson (1713—1782).

Hogarth a festészetben az, mi Shakespeare a poesisben, eldöd és utöd nélkül, eredeti és teremtfő, mint az volt Athenben Phidias, Florenczben Giotto vagy Dante. Ő nem követett semmi stylt, ő kritikusokra nem hallgatott, ment utján szabadon, mint megy a vész.

Más művészek, mint a görögök, rómaiak, az olaszok s spanyolok, ezek közül Tintoretto, Mich. Angelo, P. Veronese, Velasquez a művészetet egyedül az alak és szín művészi szépségében s harmoniájában keresték, s tárgyaikat vették a pogány mythologia hidegen hagyó világából. Hogarth tárgyul az emberi élet valódi, szívet s lelket melegen érdeklő eseményeit választá, és pedig az életet egészen mind szép, mind rút oldalaival, annak nemes lelkesedését, álnokságát, könnyeit, dévajságát, divatait, nevetséges jeleneteit, a bűn diadalát, és annak bűnhödését. Mint Fiedling novelláiban a jellemeket leirta, úgy azokat Hogarth lefestette; ő nem egyéb, mint egy philosoph, ki irás helyett ecsetel, egy költő, a Shakespeare óriás fajából, ki a helyett, hogy drámát írna három-öt felvonásban, a történetet ugyanannyi képben festi le. Ilyen a „Lator élet-lépcsői“ nyolcz képben (1. Örökség. 2. Reggeli fogadás (levee). 3. Dorbézolás. 4. Elfogadás. 5. Házasság. 6. Játékház. 7. Tömlöcz. 8. Örültek háza). Ilyen a „Divatos házasság“, hat képben. (1. Házassági szerződés. 2. Jelenet mi hamar a házasság után. 3. Látogatás a kuruzslónál. 4. A grófnő öltöző-szobája. 5. Párbaj, s a gróf halála. 6. A grófné halála) stb.

Művészi szempontból, t. i. a rajzbeli correctnességet s szinharmoniót s ennek a helyzettel s jellemmeli összehangzását tekintve, ezt tartják Hogarth legjobb képének. De érdekesb, mulattatóbb, satyrikusabb elég más van. A „Társalkodás“ című két darab utánózhatalanul ábrázolja egy csevegő kör különféle arczkifejezésű személyeit. A régi szállásából, egy városból kihúzódo s Finchlengbe költözendő katonaság, a komikus jelenetnek non plus ultrája. Kesergő asszonyok kísérik ki a legénységet. Egyet egy ifju gyanús termetű nő fog karon, míg ugyanazt magához egy másik is rántogatja. A dobostól a korcsmárosné veszekedve kéri a sör árát, de a dobos komolyan veri dobját és megy, mint kinek nincs ideje fizetni. Jobbra-balra bucsuzó katonák, kik alig tudnak a zokogó asszonyok karjai közül kimenekülni. A St. James parkbeli séta az akkori szokást, divatot, tükörben mutatja a nézőnek. Ez egyszersmind egy tájkép. Számtalan népség özönli el a parkot. Ezek köszönnek egymásnak, azok társalognak, látni kaczer nőket is, férjeket, kik unatkozva vezetik nejeiket, a gyermekek ártatlan játékaikat űzik, minden akkori Európában divatos öltözet látható, — két veresbe öltözött, öves, kardos és kucsmás, szóval Mária Terézia korbeli szabású valódi magyar is van, s úgy látszik nekem, Urambátyámék egy szobaleány-féle leány felé kacsingatnak, ki épen harisnyája szalagját kötözteti. Megjegyzem, ez, t. i. a harisnya-kötöztetés olyan jelenet, mely Hogarth igen sok képében előfordul, tehát Urambátyámék semmi illetlenséget nem követnek el.

Nem kevésbbé érdekes egy csűrben a függöny mögött készülő színésztársaság csoportozata. Mig a tető hasadékan az eget látni, lenn mindenféle tárgyak leirhatlan zavarban hevernek; diszitményi ajtók, oszlopok, serpe-

nyőök, mikben főznek, zászlók, apollói lant, lovagi sisak, palaczkok, tálak. Egy szárnyas Cupido lajtorján mász le vizes harisnyát szárítgatásra kitenni. Egy marquisenének öltözött nő fagygyú gyertyával simogatja szép haját. A tündér-istenné épen pálinkát iszik, egy macska a királyság emblemaival űzi játékát, s a vörös köpenybe öltözött parókás majom kíváncsian nézi a griff-féle szörnyetegnek álорczázott anyját, ki rivó gyermekét kanállal éteti.

Komolyabb jelentésű s magasb horderejű a „Választás” című négy kép. (Választási lakoma, Szavazatok vásárlása, Szavazási nap, Győzelem.) Hogarth itt nem a választási szabadságot, hanem a visszaélést akarta ostorozni. E képben ő a nevetségést vitte a gúnyig, a gúnyt a caricaturáig, ezt az undorító borzasztóig. Kár hogy a korteskedésnek, „a fokosnak — különben még is kedves emlékezetű — fénykorában” nálunk is nem támadt egy magyar Hogarth, dicsőíteni a jót, megbélyegezni a rosztat, — fájdalom — örökre elmúlt azon kor, belőle nem maradt vásznon egy képünk sem.

Kiállítvá Hogarthtól 30 kép és 5 arczkép van, és ez utóbbi úgy rajzban, mint coloritban mind kitűnő és tökéletes, kivált Coram hajókapitányé, e derék emberbaráté, ki egy kórházat alapítván, maga elszegényedett, — és főleg Hogarth nejéé, kit ő ellopott, s életirója helyesli; mivel e nő reá nézve valóságos áldás és kincs volt. Ez utóbbi oly valami kedves, mintha ismerősünk volna, annyira hordja arczán jellemét, hogy szíve fenekéig látunk, és friss az egész mű, mintha csak a mult évben festetett volna.

Hogarth nem csak Anglia, de a világ festői között is páratlanul áll, mint így áll Shakespeare a drámairók között. Mi a philosophok közt a moralista, a költők közt

a didaktikus, vagy inkább satyraköltő, az ő a festők sorában; feddve tanít, oktatta neveltet, s a bűnt nem csak meztelen, de rút, sőt néha undorító alakban is mutatja fel. Gondolata a milyen mély és józan, kivitele ennek oly élethű s kidolgozott. A testi ember neki semmi, minden az erkölcsi ember. Láttatni a szenvedélyeket, kitüntetni a nevetségést, végig hurczolni a bűnt a romlottság minden lépcsőin, ez czélja e moralista képirónak, — igen, ha valahol itt van e régi, ha úgy tetszik táblabírói magyar kifejezésnek értelme. Jó kép csak az, mely valamely eszmét mintegy leír. És ezen képeiben minden legkisebb részlet szándékos, meggondolt, jelentékeny, úgy hogy a legmellékesebb tárgyak az egésznek oly szükséges részei, mint szükségesek az embernek, hogy emberi alak legyen, tagjai. Például a „Divatos házasság“ első képében, hol a koldussá lett, de még mindig gögös lord Squanderfield a gazdag „alderman“-nal alkuszik leányaért, a falon függő kép a Vöröstengerbe fuló Pharaót ábrázolja, az ablakon egy épülő-félben levő kastélyt látni, mely már rom, egyrészt az ügyvéd átnyújtja neki a kiváltott betáblázási kötvényt, míg ő az aldermannak nemzetségfáját mutatja, mely egyenesen Hódító Vilmos hasából nő ki, podágrás lábai egy czimeres zsámolyon nyugosznak, koronás karszékéhez czimeres mankók vannak támasztva stb., szóval képeiben minden legkisebb tárgy a jelenetnek összevágó tolmácsolója.

Ezekből aztán érthető, képei miért nem kellemesek a pusztá szemnek, bár különben mind rajzában correct, mind coloritjában művészi. Mert ő nem a szépet, ő a szenvedélynek, gyöngeségnek, bűnnek alakját kereste, s adta azt, mint találta, sőt igaz, satyrikus hajlamánál fogva, néha azt túlozta is a torzig. A szereplők arczkifejezésében s mimikájában nincs párja, mint nincs a

humorban, komikus gúnyban, és a gúnyos élczben. Ezért róla csaknem mondhatni, hogy rajzot, szint, ő csak graphikus eszköznek nézett, inkább el vala foglalva az eszmével, melyet kifejezni akart, semhogy a szépet, kellemest vagy tetszőst kereste volna. Mindig a valót adta, de a meztelen valót, ennek poesisa nélkül, mi művészi szempontból tekintve, kétségkívül hiány és fogyatkozás.

Egészen ellenkező az eset Gainsborough és Reynolds-al, kik Hogarth ifjabb kortársai voltak. E két nagy művész csupán a szépnek, a kellemnek áldozott, s mi a színezést, a fény és homály felosztását, a vonal kecseljességét és az egyéni jellem kifejezését illeti, — az angol festők közül senki nem érte őket utól, az idegenek közül is kevesen. Arczképeik az olasz Gior-gionere és Titiánra, a spanyol Velasquezre, a flamandi Rubensre és Van Dyckre emlékeztetnek, de nem utánzóiknak, hanem rokonaiknak mondathatnak. Van azonban rajzaikban valami pongyolaság, bevégzetlenség, ruházat, tájkép, s egyéb mellékesek inkább odavetve, mint kidolgozva vannak. És ez áll még színezeteikről is, nem csak az elevenség hiányzik bennök, de a gondos elsimítás; — hanem az igaz, nézve némi távolságból, az egész kimondhatlan bájban tűnik fel. Ebben mester volt kivált Gainsborough, ide oda mint egy véletlenül hullni látszott festék csöppei és rántásai közlről nézve chaost mutatnak fel, de mindez kellő távolságban mintegy varázsütésre jelentővé átváltozik. Maga Reynolds is, ki egy-szersmind nagy kritikus volt, csodálta e modort. Mi ebben történetesnek, hanyagságnak látszott, a genie titka vala. Ritkán találni képeiben teljesen kidolgozott részt. Gyorsan fest, mintha csak vázolna, de azért az magán viseli egy bevégzett festmény minden igazságát s teljes-

ségét. Csak néznünk kell azt bizonyos távolságból, s minden tökéletesen bevégzettnek látszik.

Gainsborough szerencsés életet élt, mely szerelemben, boldogságban s zenében folyt le, mit a festészetnél is jobban kedvelt. E költői élet kisugárzik műveiből is. Mi ő volt mint ember, azon jellemmel bírnak festményei is. Arczképei mind, a gondolatnak s érzésnek élő, megragadó, de egyszersmind oly kedvesen kedélyes arcok. Nincs a földhátán oly szép fiatal pár, képben, mint „W. Hallet és neje“, sem oly két tipikus fő, mint „Sheridán és Tickell asszony“, két híres énekesné, tehát bálványai a festőnek, egyik mosolyog, mint a vidám jelen, másik visszanez, mint a borongó emlékezet. Ép ily kecseljes „Nancy Parson“, korának leghiresebb negédes hölgye. Az ugynevezett „Kék gyermek“-et (Blue boy), így nevezik, mivel egészen kékbe vannak öltözve, mit sokan festői lehetetlenségnek tartottak, ezt naponként csoportosan bámulják a nézők, ez az angol képkiallítás koronája, erőt és modellirozást tekintve Van Dyck legjobb képeihez sorolható.

De Gainsborough ép oly nagy a tájkép festésben. Most is utolérhetetlen: a „Leányka eteti a kis malaczokat“, és a „Leány korsóval vállán“, ki egyik kezével a korsót tartja, másikkal kis kutyáját szeretve öleli magához, és így megy a forrásra, a mögletben ingó fákról fuvó szél hajfűrtjeivel játszadozik, szeliden lengetve kis szoknyáját. Ép ilyen szép az inni hajtott marhákat ábrázoló kép, mutatva a fellegek és sárgulni kezdő falevelek által, hogy az egy angolországi meleg ős napjának leghivebb képe. Azonban tájképeinek gyöngye a „Kunyhó előtt“, hol egy anya három gyermekével áll sűrű fák közé rejtett házikója előtt, a leáldozó nap sugárától megvilágítva, — alkalmasint férje hazatértét lesi.

Reynolds amannak kortársa s barátja volt, s nem egymás fölébe, de egymás mellé sorozhatók. E két nagy művész sokban hasonlít egymáshoz. Mindkettő festi a Devonshirei herczegnét egyenlő nagyságban, s első tekintetre a kettő egy kéz művének tetszik, csak gondosabb vizsgálat után tűnik ki a kettő közti különbség. Reynolds szabatosb rajzoló, Gainsborough hanyagabb, de csaknem találóbb, az mellékleteket: mint fákat, öltönyt, rendesen részletesben kidolgoz, ez csak annyira, a mennyi a kellő hatásra szükséges, de az arczbeli kifejezésben venni legjobban észre a két művész közti különbséget. Reynolds képén a lépcsőkön leinduló herczegné egy nagy világi hölgy, tele vidámságával az életnek, csak azt várjuk, hogy megszólaljon; Gainsborough képén a herczegné egy ép oly jól talált, de költői alak, leirhatlan bájával a szendességnek. Éppen ebben elérhetlen ő: költőileg kifejezni az ifju nők méla vágyát, s az ifju leányok kimondhatatlan ábrándjait. Ő képeibe tud valami olyan mignoni varázst lehellni, mely e között és a szemlélő között egy vonzó titokteljes rokonszenvet költ.

Reynolds mindenesetre fejedelme az angol arczkép-festőknek. Nemcsak tudott lenni eredeti, hanem tudott maradni nemzeti is, az angol nővilági szépséget s keletet senki nem fogta fel oly jól, és senki nem adta jobban. Ő volt az akkori aristokratiai magas köröknek festője, de a divatnak a művészet kíváncsalmait nem áldozta fel, hű maradt nagy példányaihoz, Tintorettohoz, Rembrandthoz, Van Dyckhez. „Robinson“, „Georgina Spencer“, „Marlboroughné“, arczképei megannyi remek. Egyik legsikerültebb „Siddons asszony“ arczképe, ábrázoló a tragoedia komoly fenségeseen szép muzsáját. Szokott ecsetét, melylyel különben oly igen lágy és édesen

szende tónusban festett, félretéve, itt a meleg lelkesedést sötétén lángoló színnel fejezi ki, benne minden vonás erőt és tüzet lehell, e felséges képet Rembrandt alájegyezhetné. Van tőle igen sok gyönyörű gyermek-arckép is, miben ő páratlan volt, és annyira ki tudta találni, melyik arcz mi érzésnek és eszmének felel meg, hogy e képei ezek után „ártatlanságnak“ s „egyszerűségnek“ stb. neveztetnek.

Röviden összevonva, azt lehet e két nagy mesterről mondani: Gainsborough eszmében gazdagabb, Reynolds formákban, annak színezete tisztább, ezé ragyogóbb. Amannak képeit a kelő nap világítja meg, ezét a lenyugvó. Amannak coloritja igazabb, ecsetje könnyű, mint a nap fénye, — a képbeni alaknak jellemével teljesen harmonizáló, — az ő lánykái s gyermekei legközelebb állanak a természethez. Ellenben Reynolds képeiben jobban kitűnik a művészi törekvés, gond és csin, habár mindeniknek kitünőleg hatalmában áll a szépség, kellem, kecs, mi elbájól, mint az soha nem állt sem előttök, sem utánok hatalmában egy angol festőnek sem. Reynoldsban nagyobb a művész, ki tanult, Gainsboroughban a költő, ki festett.

E kornak negyedik nagy mestere Wilson, tájképfestő. Hogarth volt közöttük a legeredetibb, Wilson legkevésbé az. Több historiai tájképet fényes és költői modorban feste. Poussin, Claude, Salvator modorában, de kár, hogy azokat mythologiai s idylli alakokkal népesíté meg, mi azokat jellemökből kivetközteté. Szerencsétlen gondolat élőket s holtakat összekeverni, a keresztény világot a bálványok nem érdeklik többé.

Sokkal érdekesebbek Crom, Morland, Constable, Collins, Stanfield, Wilson T. tájképei, melyek nem csinálva, de adva vannak hűen a természet

után. Egy tájképhez mi szükség van Hellász és Itália régi alakjaira? Nincs Angliában és Scotia magas hegyei között elég dús erdő, elég regényes tóvidék, elég felséges heglánczolat, s azok nem mintái-e a legbájosb tájképeknek? Hiszen ime a kiállításban van rá elég példa, hogy egy egyszerű lapályos vidék nedves rétje, egy patak, mely rajta átcsergedez, egy csoport fa, mely alatt áll egy piros házikó, körítve eleven sövénytől, s itt egy szürke ló, ott néhány juh, mely legelész, mind ez elég a legkecsesb tájképet előállítani. És ezt teszik most az angol festők: angol tájakat, angol mezei életet festenek nagy szerencsével. Glover képe „Durham“, és Hoflandé „Richmond halma“ színezést, világítást, perspectivát tekintve, valóságos gyönyörei a szemnek; amabban a felkelő nap rezgő fényét látjuk, a mint az a fák sűrű leveleit átsugározza, ebben félmértföldnyi erdős lapályon keresztül nézünk egy pillanattal, átlátva azon mindent, a gulyát mely legel, az embert, ki árnyékban ül, a hajót, mely messze csendesen uszik a folyam tükrén.

Miben az angolok még kitűnők, a tájképeken kívül, az a házi élet jeleneteinek festése. Sőt ezt angol modornak mondhatni. Ha Hogarth műveiben az erkölcs s a gúny tulnyomó: e képekben a köznapi élet mint egy kitárt beszély jelenik meg, tele annak minden comicumával, humorával és sentimentalismusával. E képek oly szépek, mint mulattatók. Muldready egyik jelese e modornak, mesterei Bird, a „Szombat éjszakával“, és Wilkie a „Bevételi nap“-pal és a „Szembekötődsi“-vel. Mi mély s belső ismerete revelálja magát ezekben a családi életnek. A hasonló körben mozgó hollandi festőkhöz hasonlítható coloritjának finomságában, de izlésben, nemes-ségben azokat haladja. Az utánozhatatlan ügyességgel kidolgozott házi butorok és eszközök közül, a legkecstel-

jesebb angol nők típusai pillantanak felénk. Minden ily kép egy regényből egy jelenet, adva emberismerettel, adva azon finom humorral, melyet francia művészeknél hiába keresünk.

Hasonló házi, de magasabb, ismertebb, históriai eseményeket hoz előnkbe Leslie, p. o. „Sancho Panza a herczegnőnél“. „Don Quixotéból, midőn a herczeg káplánja az ebédet haragosan odahagyja.“ „Egy májusi nap Erzsébet királynő korából.“ Ezekben oly jóízű s kedves a humor, oly eltalált minden szereplőnek jelleme, oly sokféle, változatos és mindig tipikus arcczal találkozunk bennök, hogy akaratlanul is a híres Addison szellemére gondolunk. Az ilyen képek házainkban valóban egy könyvet, sőt egy színpadot pótolnak, bennök a szem nem kevesebb táplálékot lel, mint a lélek, mely elmélkedni, gondolkozni és ábrándozni szeret.

De „hora ruit“, a posta indul, hallom zengeni sipját, azaz tévedek, hajdan vala az így, — a gőzös kéményének zugását hallom, tehát vége a levélnek következni fog.

VI.

London, junius 1—7. 1862.

Ugy látszik, nem valósul azoknak aggodalmok, kik azt hívék, hogy e kiállítás, mint üzlet az 1851-ki mögött maradand. Mit egyik előbbi levelemben jóslék, beteljesedett; mióta junius 1-től kezdve, az egy shillinges napok elkezdődtek, a látogatók száma 25,000—50,000 között forog, ennyi 1851 első hetében nem volt, sőt a tegnapi napon, bár az 2½ shillinges nap volt, a bevétel 30,000 forintra hágott.

És e nagy tolakodás természetes. Ennyi pénzért reggeli 10-től esti hétig, hol látni a világon ennyi hasznost, tanulságost, érdekest, szépet, felségest? Ez a világ vására. Ez egy panoráma, mely a földgömb összes termékét s kincseit caleidoscopi változattal s ragyogással hozza szemünk elébe. Sőt több, egy kellemteljes séta. Ha kifáradtál, leülsz a veres posztóval bevont padok egyikére, egy illatos narancsfa árnyékában, s előtted van egy-egy kiállítvány, melyben magában órákig gyönyörködhetel, p. o. Osler szekrénykéje bámulatos fényű tüveg-vásákkal, csillárral s néhány 300—1400 oldalra metszett prisma-gömbbel, melyekből hullámozva ömlik ki a szivárvány színes tüze, úgy hogy nézni őket valóban szebb, mint nézni a kohi-noort. És mióta a zongorák és orgonák összehangolva vannak, s nyomtatott czédulák hirdetik, melyik osztályban s mely órában ki fog rajtok játszani; e palota nem egyéb, mint tereme tiz hangversenynek, — egy-egy jeles művészt állva vagy ülve sok ezeren hallgatnak, a trillák játéka messziről úgy hallatszik, mint az erdők madarainak zengése; midőn dörgő orgonán Händel felséges hymnusait játszsza, egyházban vélnéd magad, és csatamezőn, ha Sax-féle trombitákon harsogó indulót fúnak.

Néhány nap óta a keleti dőmban büszkén emelkedik az ugynevezett arany-obeliszk, mely pontosan mutatja a Victoria (neve előbb Auszália Felix volt) gyarmatból tiz év alatt 1851—1861-ig kihordott tiszta aranynak tömegét. Súlya 261.162,432 uncia, vagy 16,017 mázsa és 30 font, értéke 1046.497,280 ezüst forint. Oldalába vannak rakva utánzásban a legnagyobb termék aranydarabok. Ugyanezen gyarmatból, melynek népessége 1836-ban csak 177, 1851-ben 77,345, 1861-ben már 540,321 volt, s melynek 55.571,810 acerenyi (= 86,831 □

mértföld) területéből csak 419,592 van művelés alatt, szinte tíz év folytában kivitetett 227.504,610 font gyapju, és hajóépítésre való fa 38.111,169 font, s ezeknek és a bőröknek becsára: 169.530,020 ezüst forint. Nemde e nép, t. i. az angol, melynek ily dús emlői vannak, lehet aztán gazdag? De nem saját érdeme-e, hogy e gyarmatokat felfedezte, elfoglalta és a mi több, okosan és erőlyesen hasznokat veszi. Ime Anglia e tartományban, melyet alig lak fél millió ember, tehát annyi, mennyi Bihar meg yét lakja, utakra, hidakra, középületekre és munkákra 86.643,730 ezüst forintot adott ki. Hiában csak az angol érti, mint birtokos földeiből, mint státusférfit országáiból, kitartó munka és okos beruházás által a lehető legnagyobb hasznót huzni, ő sokat költ, de költsége productív, elhintett magvak, melyek ujakat teremnek, — mig Európa legtöbb álladalmainak emberi munka- és pénzerejét meddő hadseregek emésztik föl.

De most térjünk vissza a képcsarnokba. Napokig, hetekig, havakig lehet e pár ezer képben gyönyörködni, találva mindig valami újat, szépet, mit előbb észre nem vevénk, és én több napokat tölték el nézelésökben, de miután azok leírására kötetek kívántatnának, s az iparcikkek mind hátra vannak, pedig ez a fő, e második levelem szűk körébe igyekezem összevonni, mit e képekről elmondani akarok.

Históriai képekben jelest, kitűnőt az angolok nem mutathatnak fel, mint vallásiakban sem. Oka az-e, mivel Angliában az állam ily drága képekre nem költ, mint Franciaországban költ a kormány, Bavariában költe Lajos király, s mint költenek más fejedelmek, vallási képeknek pedig ily protestáns országban nincs mezejök; annyi igaz, miként nagy művészeik e térre nem léptek, és a kik ráléptek, jeleset nem teremtettek.

Azonban a régiek közül West, Barry, Northcote, Harlow, Fuselli, Copie, Hilton, Haydon, nincsenek érdem nélkül, Etty-t pedig, ki mythologiai és bibliai tárgyakat dolgozott fel, sokan csudálják. Ez utóbbi képek Judith és Holofernes történetéből három jelenetet ábrázolnak. Az alakok óriásiak, a colorit meleg, barna, sötét, azonban eleven, de eltérve az egyes rajzbeli hibáktól, miket különben művész az egésznek jól számított hatása által a nézővel könnyen elfelejtet, azt kell mondanunk, hogy e roppant képek bizony csak nagy mértékben láttatnak velünk kis művészetet. Bennök a forma nem tiszta, és nem nemes, a redőzet eltanult és conventionnel, a férfiak tagjai nagyok de erőtlenek, Judithban nincs bája sem a nőnek, sem a bosszú angyalának; szóval ezek Rubens colossalis alakjai, azok megható benyomása nélkül. Pedig Etty itt épen a meztelen modellek mintáit akarta adni, oly tanulmány, melyet az angolok meglehetősen elhanyagolnak; anatómiai tekintetben az alakok tökéletesek lehetnek, de bizony nem szépek, s még kevésbbé vonzók.

Sokkal sikerültebb Martin Balthazar lakomája, de kivált Danby „Átmenete a Verestengeren“. Mi nagyszerű gondolat egy szabaduló, egy menekvő népet partra állítani, mely nép előtt vész által ostorzott, éig csapkodó tenger hullámai zárják el az egyetlen utat. Epedve s aggódva néznek a sok ezerek oda tul az ígért földére, azonközben hogy Mózes egy orom élén állva parancsolja a tengernek, hogy váljék ketté, folyvást bömbölnek tajtékzó habjai . . . . Merengve a kép előtt, kérdém magamtól: és melyik a mi Vöröstengerünk, de nem az, mely némely embereink képzeletében él, hanem a valódi, mely a mi szabadságunk utjában áll? És

hol van a Mózes, mely azon minket átvezetend? Hol van? Hol van?

E két kép metszve is van, s kétségkívül sokan ismerik olvasóim közül. És metszésben csaknem szebbek. Mi ennek az oka? Mivel kép, melyben nagy az eszme és gondolat, s a forma jó; mit a mű színben elveszt, azt bőven visszanyeri az alakok tisztább visszaadása által. Gondolat tekintetében a képeknek tűzpróbája a metszés, mint nagyobb költeményeknek a prósai fordítás. Ezen okból helyeselé Göthe, Homér stb. prósábani fordítását, s emlékezem, hogy midőn Toldy és Bajza a Kritikai Lapokban Kazinczyt megtámadták Pyrker „Szent hajdan gyöngyei“ prósábani fordításáért, Göthe e szempontjából védelmezém én Kazinczyt a felső-magyarországi Minervában, mint 18 éves jogtanuló. Ez volt első kinyomatott cikkem. Ime hol kell emlékeznem ifjúságom örökre eltűnt napjaira!

Nem terjeszkedem itt ki azon festőkre, kik mind olaj- mind vízfestésben városokat, paloták s egyházak belsejét választák képeik tárgyaul; legjelesebbek Constable, Bonington, Roberts, Prout, Mackenzie stb., kikhez foghatót a francia iskola alig bir fölmutatni.

Áttérek a szép művészet azon nemére, melyben az angolokkal a németek és scandinávok, nem ugyan számot, de ügyességet tekintve, még vetélkedhetnek, de a francziák bizonyosan nem; értem a házi élet- s a tájképfestészetet. Hogarth ugyan iskolát nem alapított, mivel ő feltűnt és eltűnt mint meteor, de az említett két nem elsőbbjét méltán tőle lehet származtatni. Az angolok sajtósa hajlamának s tiszteletének az individualismus elve iránt kelle előbb-utóbb nyilatkozni a művészetben is, mint az politikai minden institutióikban revelálja ma-

gát. És ez legelsőben Hogarth lángeszében nyilatkozott. De ő tulnyomólag moralista és satyrikus volt. Hasonló a középkori azon fanatikus szerzeteshez, ki cathedrájába lépve, összegyűlt hiveinek személyenként hányja kiméletlentül szemükre bűneiket; hasonló azon vakmerő Diogeneshez, ki minden elmenőnek elébe tűkröt tartva kiáltja: „nézd te gőgös, mi rút vagy“, hasonló Aristophaneshez, ki, „ridendo castigabat mores“, s az athénei pártokat, fejeiket és hibáikat nyilvános szinpadra hurczolta. Az angol újabb festők Hogarthénál tágasabb tért, szelidebb, költőibb, s változatosb tárgyakat választottak, t. i. a házi élet mindenféle, majd érzékeny, majd komoly jeleneteit. Hiszen a magányélet mind kunyhókban, mind palotákban elég érdekes eseményeket nyújt mint a költőknek, úgy a festőknek. Miként az époszt irodalomban a regény váltja fel, úgy kelle divatba jönni festészetben a mythologiai darabok ellenére s a históriaiak mellett az ugynevezett csendéleti festészetnek. Nem érdekelnek többé minket Gessner-féle idyllek, sem Claude és Poussin classikus tájképei, korunk és életünk elég nagyszertű dráma, abban találni száz meg száz víg és szomorú eseményeket, melyeket a művész csak lessen el, s adván azokat psychologice igazán, rajzban tisztán, szinben melegen, hatásuk bizonyos.

Már emlitém Bird, Mulready, Wilkie, Leslie neveiket, még Maclisét adom hozzájok és Martinauét, ki „Utolsó nap a régi házban“ című képében egy családot ábrázol, mely a nyílt ablakon át látható szép új házba fog költözni. Az öreg apa s öreg anya könnyes szemekkel néznek magok elébe, nekik fáj elhagyni a vén házat, a boldog múlt e szentélyét, ellenben két fíjok mosolygó örvendezéssel kocczant borral tölt poharat, — ők még nem emlékeznek, — ők csak re-

ménylenek. Hughes „Vesztegetett árak“ című képe egy boltot mutat, hol a kereskedő kezében egy szép inget tartván, élesen vizsgálódó szemmel néz az előtte lesütött szemmel álló s gyászba öltözött nőre, ki mellett sápadt lánykája félve s anyja ruháját fogva áll. Ugy látszik a kereskedő az olcsó árra észrevételt tőn, mivel a távolabb álló legény, ki egy cifra urihölgyet szolgál, ezzel együtt kíváncsian oda pillantanak. Megható, bár nem nagy művészi beccsel kidolgozott jelenet egy szegény család életéből, hol a nő, hogy beteg férjének orvoságot vehessen, fehérneműit vesztegetett áron eladogatni kénytelen.

Ez alkalommal lehetetlen ki nem fejeznem azon óhajomat, bárcsak művészeink is, kik többnyire még ifjak, a hazai s házi élet mozzanatait választanák ecseteik tárgyául. Most, fájdalom, a legtöbb Páris felé tekint, hol a történelmi festészet túlnyomólag uralkodik. Minden országban a művészet csak azon feltétel alatt virágozhatik, mivel csak akkor fog pártoltatni, ha az nemzeti tyussal bir. Így volt nemzeti sőt vallásos a görög, így volt ez mindkettő az olasz Leonardo da Vinci, Raphael és M. Angelo századában. De pusztát festeni ágasos kuttal és csordával, néhány sátor mellé ingetlen cigányrajkókat rajzolni, vagy egy vásárt tele tömni sovány gebék seregével, ez még nem meríti ki a magyar életét, — mélyebben és magasabban kell keresniök hazai életünk költői és festői sajátságait és kellemeit. Művész bizonyosan nem lehet, ki nem rajzol tökéletesen, s nem szinel igazán, és ki fényt és árnyékot oly olvadólag nem vegyít és osztályoz, mint maga a természet; de mind ez mit sem ér, ha a képben nincs érzés, mely legyen kelleme, ha nincs benne az élet ize, sava, humora, ha nincs benne gondolat, mely legyen tiszta és mély. Ha van

iskola, hol ezt látni és eltanulni lehet, az angol az. Hogarth óta nem csak formával, de velővel is bír, amabban t. i. a formában főlebb áll a francia iskola, de ebben, t. i. érzésben, életben, eszmében az angol áll magasabban. És ez az, mire nekünk nagy, igen nagy szükségünk van.

A festészet másik neme, melyben az angolok főleg kitűnnek, a tájképfestés, véve a természetet, akár viszonyban az emberi tevékenységgel, akár pusztán a maga szelid vagy vad nagyságában. E tájképek s ama háziéletet ábrázolók divatból kiszoríták a történelmiakat. Oka az is, mivel ezek igen nagyok és drágák lévén, e két tekintetnél fogva ritka magánosnak van módjában lakát ilyenekkel felékesíteni. De különben is az utazgatás e korában a természet szeretete növekedett az emberek keblében, s mindenki óhajtja birni képét azon tájnak, melyben egykor gyönyörködött. De nem képeit azon csinált tájaknak, melyeket a Claudeok, Poussin-ok a mythologia holt isteneivel, pásztoraival s nympháival megnépesítettek, hanem mindenik tájat a mint azt maga a természet megalkotá, mely magát soha nem ismétli, tehát kifogyhatatlanul változatos. Ez éppen az angol iskola érdeme, hogy nem követvén a francia parókás iskolát, egyenesen ment a romlatlan anyatermészethez.

Constable, bár rajzaiban hiányos, kivitelben habozó, több angol vidéket teljes erővel, frissességben, és nemes egyszerűséggel adott. Creswick kissé egyhangu ugyan, de művei kellemesek és költőiek. Linell a nagy lapályok láthatárán nyugvó nap dicsőségét festé, vagy a fellegeket, melyek átgyulva hömpölyögnek rengetegek fölött. Hook az atlanti tenger azúrját és smaragdzöldjét, vagy délnyugati Anglia szikláit s mezőit adja, és nemcsak azt, mit mindenki könnyen láthat, hanem be-

hatva lakóinak titkos életébe, adja ennek költői és festői oldalát. Lewis Görögországból, Egyiptomból, Syriából vette természet után festett tájképeit, Stanfield a tenger haragját ábrázolja, hajótörést szenvedőkkel.

Ward mint állat-festő páratlan, őt D. Potter mellé helyezik, mint Landseert is, kinek itt látható, mondhatni állat-világi drámáit senki sem közelíti meg. Egyik a „Csata éjjel“, hol két szarvas küzd, — a harmadik — mint egy lefegyverzett katona — már visszavonul; másik a „Veszteség reggel“, itt mindkettő halva hever; harmadik a „A sanctuarium“ (t. i. a szarvasoké), mely egy hegy koszoruzta nagy tavat ábrázol, innenső partján a szarvasok serege szaglálva rohan odább. Rajzolója feddhetlen, színelésében van valami szokatlan, de ha meggondoljuk, hogy ő reghajnalt, éjt és holdvilágos tájékat mutat, ez oly csodálatos de kedves vidék, éj, ég és világ, mint csodálatos de magikus az, mely Ossian költeményéből felénk pillant. Szóval Landseer nem pusztán állatokat fest mesterileg, ő az állat-élet jeleneteit drámai s regényi alakban ismerteti meg velünk.

És végül Turnert említem, de ezzel őszintén megvallom, meg vagyok akadva. Ezt sokan az égig emelik. Hallam, a híres író, ezt mondja róla: Shakespeare neve irodalmunkban legnagyobb, — legnagyobb az valamennyi irodalomban. Ugyanezt lehet nagyítás nélkül Turnerről állítani. Ő a legnagyobb tájkép-festő, ő valamennyi tájkép-festők között a legnagyobb . . ő Shakespeare egy más művészeti birodalomnak.

Nekem szokásom, midőn először megyek egy műcsarnokba, nem nézni a neveket, csak a tárgyakat, részint hogy elfogultság nélkül ítéljek, részint hogy felfogásomat próbára tegyem. Kétszer néztem át az angol képkiallítást, a nélkül, hogy Turner kilencz olajképe meg-

ragadott volna. Utóbb hosszabb vizsgálat alá vevém, s a „Dunstanborough várát“, a „Norci halászörseget“, s kivált a „Malom és zsilip“-et valóban jelesnek találtam. Egyszerűbbet s igénytelenebbet képzelni sem lehet, mint milyen ezeknek színezete, az egész szürke és sötétzöld. Minden részlet a hatás harmonikus egységére van számítva. Az elsőben tenger, felhők és omladék mind ugyanazon világ és szél befolyása alatt állanak. Az utolsóban a száraz malom kevésbbé fontos mint az esti ég, mely a vidéket megvilágítja, a zsilip alig tűnik úgy fel, mint a lovacska, mely nyílásánál egy bokor leveleit faldossa. Az esti rózsafény és annak pihenő csendje önti el varázsát az egészen. Ugy hogy e képeknél elevenen érzem, mit Constable, ki jeles író is volt s a tájkép-festészetről egy kittünő munkát írt, aphorismaként monda: „az ég forrása a világnak a természetben, és az uralkodik mindenben“, mint Turner egyik imádjójának azon állítása is eszembe juttat: „csak az ő tájképei adják vissza azt, mi első és utolsó kelléke minden jó tájképnek, t. i. a léget, a tért és a világot.“

Hanem az „Egyiptomi hetedik csapás“-ban nem birtam semmi borzasztót, meghiúsítót felfedezni, mint „Schaffhausen“-ban a híres vizesésre nem voltam képes ráismerni. Végre találék egy nézpontot, honnan a mereven szikla s az omló víz tömegét tisztán kivehetni, a formák tehát mesterileg vannak vonalozva, de a szürke, halvány színezet egészen hiányos, a szikla inkább egy ködmint bérczfal, a vízben, szint tekintve, nincs mozgás, sem élet, sem elelenség.

A vízfestési művekről röviden szólok, bár ezek száma 624, míg az olejfestményeké 790. A vízfestés a freskoknál bizonyosan használtatott már Egyiptomban, Assyriában, Hellaszban, Olaszországban, utóbb feledé-

kenységbe mene, csak a nagy Dürer látszék érezni annak nagy fontosságát. Most is, azt mondhatni, a festészet e neme csupán Angliában műveltetik. Kezdetben az egész nem volt egyéb, mint egy barna vagy kék szürke rajz, itt-ott tollal kiegészítve, némi szint csak az ég, viz s előtér kapott. Később Girtintől kezdve, minden résznek, bár igen szelid, csupán indikáló modorban, megadák a természeti tónusokat, de ma már sokan az olajfestészet hatására positiv színekkel törekednek.

Cozens († 1704) és Girtin († 1802) után jön Cotman, Cristall, Liverseege és Stothard. Itt, ugy látszik, vetélytárs nélkül elsőnek Turner van elismerve. Utána Prout, Varley, Robson, Copley, s főleg Fielding, D. Cox, Hunt, azután Lewis, Roberts, Dewint, Hugh, Newton, Warren és Tidey soroltnak.

E vízfestmények közt sok jó, jeles és kedves kép van; sok mely utcát, palota- s egyházbelsőt, sok mely arczképet, gyümölcsöt, virágot ábrázol; omladékok, várak, kikötők, allegorikus alakok, Ossián, Shakespeare, Gray, Thompson költeményeiből, és főleg tájképek a természet minden változásaival, midőn a fölkelő nap végig lövelli sugárait a vidéken, midőn csendes holdvilágnál ragyog a tó, midőn téli hó fedi a hegyek lánczolatát, vagy egy patak zöld erdők közt tekeregve fut el egy hid alatt, s a pár arasznyi képen még mértföldnyi távolságban is látjuk ragyogni fénylő fonalát. Néha a részletek is nagy szorgalommal vannak kidolgozva, s a colorit oly vastag, mint az olajfestményé, de többször az egész a papirra csak oda van fuvalva, és ezek a legszebbek; néhány odavetett ecsetvonás, és némi halvány szineléske öblös völgyeket, messze terjedő hegyhajlásokat, egy folyam útját hosszú lapályon, erdőket,

melyek a hegyek oldalait boritják, a legmeglepőbben visszaad. Mint curiosumot említem „Attila berohanását Italiába“ Vachertől; a vidék tágas, regényes, de a mint kivehettem, Attila, ki egy hegy élén áll, és négy kísértő, sisakkal fejkön s togával vállakon, inkább római mint hun vitézek. Még csak Warren egy gyönyörteljes képecskéjét nevezem, czime „Evelyn erdeje“, mely mindössze is egy két fasor között vezető ut végét adja, egy betéve levő rácskapuval. Az ut egy part szélén van, s a jobbra eső fason túl már a gyöp domborát látjuk hajolni a völgy felé. Tehát a tárgy magában semmi, de a magas, azonban ritka ágazatu fákat, a hajlott utat a reá-hullt falevelekkel, a lejtős puha sima gyepezetet, mi varázsszerű és elbájoló világítással illuminálta a művész, mi kedvesen váltogatja fel egymást fény és árnyék; és az uton végig tekintve, a kapun tuli erdőben, alig egy négyszög hűvelyknyi résen egy erdő tisztását látjuk napfénytől megvilágítva, melyen egy egész juh-nyáj legel. Boldog ember kié e kép, én e kis gyöngyszemet inkább választanám, mint sok híres historiai képet.

Itt ismét hazai művészeinkhez fordulok, kik a francia iskolát követve, mellőzik a háziéletből meritett tárgyakat, a tájképeket is, az aquarellt pedig aligha le nem nézik. Pedig ime itt a bizonyosság, hogy művészi geniusnak ez is nagy tért nyit. Gainsborough, Turner, Stothard, Prout, Constable olajfestésben is elismert mesterek, azonban aquarellben dolgozni nem tarták méltóságuk alattinak. Kivánatos volna ez, művészi szemponton kívül egy más gyakorlati tekintetnél fogva. Aquarell könnyebb lévén az olajfestésnél, többen adnák magukat a művészetre. Más részről árak tetemesen kisebb lévén, keletők biztosabb lenne. Egy részről ekkép a nemzetben terjedne a kedv, vágy a képek iránt, más részről művé-

szeink fáradságaiknak méltó jutalmát nyernék. Historiai képek még a gazdag Angliában is nehezen adhatók el, volt idő, midőn csak arczképeknek volt kelete. Hogarth képei mellett éhen halhatott volna, pusztán metszéseiből élt; Gainsborough, egyik legjelesebb művész, szerényen 60 fontot kívánt; Wilkie sokáig csak tengette életét; Wilson a híres művész „Ceyx és Alcione” képét egy stylton sajtért és fél hordó sörért birta eladni.

A francia képcsarnok csak 294 darabból áll. Kevés ha vesszük, hogy ez iskola művészekben most leg-gazdagabb Európában, de elég arra, hogy a francia festészet minden nemből méltólag legyen képviselve.

XIV. Lajos korában a francia festészet üres és életlen pompából állott. Később élt Watteau és Creuse (1684—1805), de az elsőnek udvarias, a másodiknak érzelmős kelleme csak az akkori divatot tükrözte vissza, s ez mondhatni csak a párisi fényűzés művészete volt, mely az összes nemzeti tömegre nem vala hatással, és így iskolát sem alapított. Ekkor jött Dávid (1748—1825), ki görög és római jeleneteket plastikai merevséggel festvén, művei tetszésnek a forradalom alatt, midőn ez a M á r s n a k s E l y z e u m n a k nevezett mezőkön konsulokat választott, s a régi classikus világot mimelte; de mint Rómában, itt is a consulokra a császárság kora következett, s Dávid képei kétképen váltak csaknem comicus anachronismusokká.

Azonban maradandó érdeme van egyben, t. i. tiszta formák s tökéletes modellismus által példányul szolgált az ifju nemzedéknek. Sőt irányt ada a francia iskolának, mely az angoltól három főpontban különbözik, t. i. amabban a tárgyak többnyire historiaiak; a rajz corretebb, és a coloritban halványabb s kevésbé változatos. Általában véve az ó-történet eseményeiből kevés az, mi

sikeresen adható, hacsak napjaink stylusában nem dolgoztatik fel, mint tőnek a római és görög történettel Corneille és Racine; de ekkor viszont mulékony lesz az általok felgerjesztett lelkesedés, mivel mit a tömeg nem ért, az által nem is ihlettetik, hiában mindig a jelenkor az igazi tere s hona a historiai művészetnek is. Ezt látszék érezni már Gros, még inkább Guérin és Gericault (1791—1824), kik a francia festészetet szerencsésen is kiszabadíták Dávid hideg classicismusának pólyáiból.

E pillanattól kezdve kiki szabadon választá styljét és tárgyait; házi élet, tájkép, regényes és képzeleti dolgok egykép foglalkodtatták a művészek ecseteit, szóval a művészet lőn az, mi kell hogy legyen, ha élni akar, t. i. a folyó század életének s irányának hiányosabb vagy teljesebb, de hű kifejezése.

Ha az angolokról hosszabban szólék, oka, mivel képeik kevésbbé ismeretesek nálunk a szárazon, a francia képeket illetőleg rövidebb lehetek, mai világban ki nem járt Párisban? azután az ide küldött művekből sok az ottani nyilvános muzeumokból van átvéve.

Fő disze a francia kiállításnak, mely az egészet úgy tartja fel, mint az acropolisi Erechtheum templomot fentartja egy Caryatid, Ingres-nek „Forrás“ czimű képe, alig pár hónapja, hogy bevége. Ez egy tetőtől talpig meztelen ifju leányzó, lankadt világos kék szemmel, szőke omló hajjal, melyet koszoruz folyóka virág és lomb, s állván egy fönn zöld növénytől befutott sziklához, két kezével bal vállán felfordított hetruriai cserép-korsót tart, melyből a víz szeliden ömlik a lenn látszó kék tócskába, ebben lány gyűrűzetet idézve elő. Ugyan e tócska, gyöngéd lábszáraiból, néhány hüvelyknyit kecseljesen visszatükröz. Le a kalappal, uraim, e

82 éves művész előtt, kit e napokban a császár nagy joggal senatorrá nevezett. E leányzó a formai szépségnek non plus ultrája. Egészen meztelen, és szentté teszi azon bájos szüzi szemérem, mely úgy ömlik rajta végig, mint tavaszi harmat a reggeli virágon. Színe testének átlátszó, hasonló azon rózsához, mely sem nem fehér, sem nem piros, hanem a kettőnek bájos harmoniája. Azonban nagy engedelem-kéréssel, szabad-e egy megjegyzést tenni? E leányzó mondhatatlan szende tekintetének daczára nem kérdehetnők-e mégis: egy élő nymphea e leány, avagy annak hű szobra, talán festett szobra, mint lent a kiállításban van Gibsonnak egy valóban gyönyörű színezett Vénusa? Az bizonyos, hogy e „Forrás“ nem holt, de valóban inkább álmodni, szenderegni, magasztaltságban (Verklärung) lenni, sem mint élni látszik.

Nincs Európában művész, ki Ingres-hez meztelen forma-tökélyben hasonlítható legyen. Örök disze leend a franczia iskolának. Én csak azt sajnálom, hogy e genius szobrászatra is nem adta magát, meg vagyok győződve, Phidiást és Polyclit-ot láttunk volna benne újra születni.

Mellé teszem J. H. Flandrin képét. „Egy alak, tanulmány.“ Egy magános szikla-ormon, közvetlen a kéklő tenger csendes színe felett ül egy fekete göndörhaju ifju, s felhuzott térdeit két karjával kulcsolván körül, arczával, melyet tehát nem látni, azokra borul. A test színe déli nap barnította tónusu. De kivált a forma, modellirozás, harmonia az egészben oly szép, milyen alaku embert csak Isten teremthet akkor, midőn remekelni akar. És az a szigeti magány, a barnán kéklő tengernek e titokteljes csendessége s pusztasága! minderre a művész alig gondolt, de mi végtelen tért nyitott velök a néző vágyódó merengéseinek. Tőle van Napoleon herczeg gyönyörű arczképe is, akarom mon-

dani a festés gyönyörű, és dicsérik szinte tőle a császár legujabb arczképét, de ez még nem érkezett meg.

Itt több igen jeles arczképet látni, mi természetes, mivel kell hogy minden jeles historiai festő mester legyen az arczképzésben. Többnyire katonai főtisztek arczképei, néhány színésznőé, e két neme az embereknek nagy szerepet játszik a francia történetben; sőt Delaroche-től itt van E. Pereire-é is, egy valóságos spanyol zsidó és cigány kép, visszataszító, — ugyanaz, ki vasutainkat megvette.

De ne hagyjuk említetlenül Winterhaltert, kitől az angol osztályban van a porosz korona-herczeg és neje, Viktoria kecses leánya, a francia osztályban van Eugenia császárné, űlve egy karszékben, fekete selyembe öltözve, válláról leejtve egy kék bársony köpeny kiprémezve hermelinnel, homloka felett sima aranyból készült diadém, közepén roppant saphirral fejének bubjánál kezdődik egy túll-féle shál, mely mintegy sűrű köd tekerődik körül hatyú-nyakán, és elvész, hol? ki tudja? Jobb keze a karszék egyik támláján nyugszik, baljával a másikra könyökölvén, ujjai a legkecsesebb attitűdében emelik kedves arczának könnyű terhét. Ah, ez a Winterhaller, hogy is mondjam . . . . nagy kópé. Lehet nem nagy művész a szó magasb értelmében, de bizony nagy bűbajos. Asszony-képekből azt csinál mit akar. Csodálom, hogy minden fejedelemsnők s gazdag hölgyek térden állva hozzá nem járnak búcsúban, — egyébiránt közel van hozzá hogy minden udvarnál nőket csak ő fessen. Mi a császárnét illeti, hisz ő szép s kellemes, de mit nem csinált belőle ez az ezermester, ki tud lenni egyszerre hű és hízegő. Ha Napoleon lehetne hűtelen, ez arczkép a legbiztosabb talizmán, valahányszor meg fogja látni, szerelme ujra fellángol.

Ha nincs is itt eléggé képviselve Horace Vernet, a tábori élet és csaták e nagymestere, s ha az itteni csataképeket a Versaillesben láthatókhoz hasonlítani nem lehet is, de van néhány igen jeles Yvontól, Vernet-től, Pils-től, Rigo-tól, Barrias-tól, és ez elég a francia iskola elsőségét mások, különösen az angol felett kimutatni. Ez a francziák specialitása. Csatakat ők nem csak tudnak megnyerni, de azt lefesteni is mesterileg tudják.

Tengeri képek kisebb számmal vannak, egy a nagynevű Isabey-től, „Ruyter és De Wytt hajóra szállása“, és a még nagyobb nevű Gudin-tól „Victoria királynő megérkezése Cherbourgban“. Ez utóbbi, szint s a feldolgozott tárgyak tömegét tekintve, ragyogó mű, de mi a tenger elevenségét illeti, hullámai oly monoton s uniformis rendben mozognak, mintha a párisi rendőri prefectus parancsához tartanak magukat. Lehető.

Tájkép-festők közül legkitünőbbek Daubigny, Cabat, Journemine, Dauzats, Rosseau, Langue, Desjobert, Loubon, Busson.

Még csak Scheffer Aryt hozom fel, kitől — fájdalom — itt csak egy kép van „Szent Ágoston és Szent Monica“. Egymással kezet fogva ez anya és fiu, mi különböző, de mi kibeszélhetetlen kegyeletű áhítattal néznek az égbe. Sokáig szemlélve őket, megszentelődik a néző. Scheffer a francia festők költője és mély gondolkodója. Minden képe az áhihat, a szerelem, a szenvedés könyvéből egy-egy fejezet. Ki nem ismeri gyönyörű képeit: „Mignon és a hárfás“ és „Mignon sajnálja hazáját“? Mindig vágytam szobámban birni ez utóbbit, hacsak metszvényben is. Ő mint született hollandi, s mint letelepedett francia egyesíti a két iskola előnyeit: rajzai correctek, formái tiszták, s képeiben

mindig van egy költői, vallásos vagy philosophiai gondolat.

Kik állatokat akarnak festeni, mintául Rosa Bonheur kisasszonyt és Troyont válasszák. Amattól csak egy van itt: „Szántás Nevers vidékén“. Egy női ecsetben mi roppant erő, mi világos kivitel, mi harmonikus egész! Két eke hat-hat izmos ökörrel hasogatja az agyagos föld mély barázdáit. És e föld aztán igazi föld, és e marhák élő ökrök. — Azonban bár mi remek e mű, Troyonét „Ökrök, menve szántani“, csaknem fölébe helyezem. Egy magas, épen nem szép vidéken, hol a hasadozott föld itt csupasz, ott sovány növényzettel fedett, szemközt jön, eke nélkül, mert az künn a mezőn van, négy nagy ökör igával nyakán, és ezeket más kettő követi; balra tőlök a béres fasarúban czammog ostorral kezében. Kora reggel van, az ég még szürkés, aligha tiszta nap leend, s az idő őszi hűvös, mivel az ökrök párái vékony ködként jönnek ki orraikból. Ez több mint valóság, ez a költői valóság; nem hiszem hogy valaha művész így tudta volna vászonra varázsolni egy szürke hideg őszi reggelnek sajátságos képét, s egy prósaí bérest és izmos ökröket ily hű és mégis poétai világban tudott volna feltüntetni.

Tehát a francziák megelégedhetnek a dicsőséggel, mi rájuk méltán háramlik. Azonban ők magukat nem dicsérhetik a nélkül, hogy mást ne bántanának. Egy különben eléggé mérsékelt franczia criticus, irván e képcsarnokokról, mondá: az angol képkiállításból menni a francziába, ép oly érzés, mint meleg házból menni a szabad friss levegőre. Természetes ez a francziánál, ki nemzeti művészetének szemléléséhez szokott; szokásnak, hiában, művészi érzetünk is alá van vetve; de nem mondhat-e hasonlót az angol, és ilyesmi bizonyít valamit?

Hiszen ez természetes következménye azon ténynek, mi-kép minden nemzet művészete, ha t. i. az valóban nem-zeti, s e szerint van valami becse, kell hogy származzék azon nemzet szelleméből, és annak jellemével harmoniá-ban legyen.

Ilyesmit állithatna az angol is, ki az elevenebb, ra-gyogóbb, positivabb, merészebb színekhez szokván, a francziákét lankadtnak és halványnak találja. És nem ok nélkül. Ingres több képei, Scheffer-éi általában, Geromé (p. az érdekes „Ave, Caesar Imperator, morituri te salutant“), Glaizé (a híres „Pillory“ vagy bitófa, hol a világ jóltevői, Jézus Krisztus, Socrates, Columbus stb. kikötve vannak a háládatlan emberiség által). Gleyre-é, (a különben ideális jellegű „Eltűnt illúziók“) mind oly halvány, kréta, félszínek. Ez a franczia divat, ezt ők finomnak, „distinguée“-nek tartják, és a teljest, eleven, ra-gyogót, póriasnak. Pedig aligha ők ép úgy nem hibáznak, mint hibáznak az angolok, kik a természetlenségig, a bi-zalmatlanságig felkenik, vagy helytelen vagy kiáltó szí-neiket.

Mit mondjunk például az aquarellistákról, kik néha hegyeket, fákat, sárgának, vizeket kéknek, bérczeket violaszíntűnek festenek? Ott van a nagy Turner „Heidel-berg“-je, a híres vár, s alatta a város, körülte a hegy mind arany-sárga, és ilyen több más város, park, völgy. Avagy oly ámitólag, szolgálilag utánozzák a tárgyakat, nézve legközelebb is, hogy az megdőbbsen, az igaz, de vége a költői s művészi illúciónak is. Ilyen Brown „Angol őszi délutánja“, hol a ház födelén a cserép-zsin-dely csaknem tapintható; ilyen Millais „Almafa virág-zása“, azt hinné az ember, a fák domborúk és kelmé-ből csinált virágok vannak rájuk ragasztva; ilyen Bret-től „Aosza völgye“, hol minden kertet, s a kertekben

minden ágyat és ebben minden növényt látunk, de ebben a szolgálai mímeléshez még a színek bizarrsága is járul.

En végig gondolva a két iskolán, azt hiszem, mindenik tanulhat a másiktól. A francziák jobban értik az akadémiai studiumot, formáik s modellirozásaik tisztábbak, correctebbek, szóval tökéletesebbek. Továbbá ügyesebbek a csoportozásban vagy tömbezésben, ebben sok másodrendű francia művész erősb mint sok angol, ki az elsőik közé tartozik. Innen magyarázható a francia iskola historiai és csata-képekben miért haladja tul megmérhetlenül az angol iskolát; azért mivel azokhoz kell a figurák festésének tudása, és a szép tömbezés, mikben a francziák erősek.

Az angol iskola viszont színekben elevenebb és ragyogóbb, bár néha tulozva az. Aztán az angol alakokban úgy mint tájképekben érzés, eszme, gondolat van; ez azokban ritkán hiányzik, mint a francziában rendszeren. Az angol képnek lelke van, mely gondolkodik; arcza mely szól vagy szólni akar. Ott van például a francia Plassau szép „Reggeli imája“. Ebben egy leányka van hálósobájában, fehér inge legördült hó vállairól, úgy látszik ezt láttatni volt a művész fő gondolata, — nem az, hogy a leányka Isten előtt van, ennek benne nyoma sincs. És hasonlitsuk ehez Hunt aquarelljeit „Áhitat“, „Imádkozó fiu“, „Imádkozó leányka“, és fogunk látni valóban imádkozó gyermekeket. Ép ez a valami az, mi az angol tájkép-festészetet a francziától, amannak előnyére, megkülönbözteti. Az angol festi a természetet magáért, mysteriumainak kifogyhatatlan változatosságában, a mint az nappal, este vagy éjjel, mivelve vagy vadon nyilatkozik; a francia festi azt főkép viszonyban az emberrel, és ha Claude és Poussin conventionalismusá-

tól eltért is, még nem adta teljesen át magát a szabad természet szerelmének, mely azt önmagáért kedveli.

Szóval a francia iskolában a forma, a rationalismus és conventionalismus uralkodik, s annak az birja mind fény- mind árnyoldalait; az angolban pedig uralkodik a rajongó phantasia, az individualis ösztön, s Hogarth óta az ész, gondolat; e felfogás szerint a festészetnek nem végcélja az elvont szép és a pusztá forma, hanem abban mindig valami eszmének, érzésnek s gondolatnak hordozóját is keresik.

VII.

London, junius 8—14. 1862.

Jövök gyorsan mint Merkur, ki félig lábhegyen jár félig szárnyakon lebeg, s jó hirt hozok, ha nem mindennek is, de a magyar borászoknak, hanem ez csak hír, s azt is csak sugva mondom. A magyar kiállítás közel esik a nyugati dómhoz, s ez roppant öbölt képezvén, a visszhang benne csak úgy zeng bong, mint a méh zeneg szálldosva egy óriás harangvirág kelyhében. E visszhang terjeszt olyan szokat, mintha a magyar borászok a kittüntetésben bőven részesítették, sőt ha jól figyel az ember, némely neveket is megkülönböztethet, a hegyaljai, a ménesi, a szegszárdi társulatokét, amott Vay Miklós, Vitéz prépost, Lónyay Gábor, Szirmay Ödön, Andrássy György, itt Hollakyné, Bosnyák, Pásztory, Institoris neveit; Budáról dr. Sauerét; Egerből Jóóét és Feketéét; Pestről Molnár és Török, Jálics; Veszprémből Raynolder,

Zichy Ferraris; Zalából Festetics Tasziló, Bogyai; Aradról Kornis; Pécsről Littke és több más nevek hangzanak.

Mondom ez mind hir, jó hir, de mindegy, példabe-szédünk szerint: nem zörög a bokor, ha nem fú a szél, és én is teljes erőmből segíték zörgetni a bokrot. Különben mit csinálnának a lapok, ha híreket nem terjesztenének? azok valóságos hirharangok. Sőt gyakran vész-, lárma-harangok, — tüzet kongatnak, hol annak hire sincs, estét hirdetnek, midőn még nincs alkony, reggelt mielőtt hajnalodnék, sokszor az álmos egyházi a toronyból lesve a főispáni banderiumot, — vagy épen a francia olasz sereget, meglóditja a legöregebbikét, csak úgy bög bele, és csak utóbb veszi észre, hogy nem látott semmit, csak képzelte vagy álmodta azt.

Midőn aztán makranczai pipájából füstölve a toronyablakon egész nap hiában nézett volna kifelé az ürbe, a pap felkiált hozzá: Debreczeni Mihály uram, soha se várja tovább, nem jönnek biz azok, lássunk saját dolgunk után, mert különben Isten úgy segítjen, tönkre jutunk.

Mit mondjak a borkóstolásról? Legjobb arról nem szólni, legalább most nem. És a kiállításról? Az oly magasan áll, mint amaz izletes szőlő, melyet róka koma elérni nem tudott. Avagy azt akarnók mi is hogy borainkat az angol ne is lássa, vagy csak messziről? Alig hiszem. Sőt bár szabad volna mind felbontanunk, s koszorushalmaink arany- és rubin-nedvét szűz tisztaságban vele megizleltetnünk, hogy lássa, mi a tiszta, természetes, pálinkázatlan bor, t. i. azoké, kik azt észszertüleg kezelni értik, kiknek száma, fájdalom, vajmi nem nagy.

De mindegy, bár itt ott, egyben másban hiba történt, annyi bizonyos, hogy a magyar borok nagy ha-

tást csináltak, várakozáson túl nagyot. Tény, s örvendetes tény, miként az angol közönség figyelme most reá határozottan fixirozva van. Mindnyájan megtevők a magunkét. Kiknek régibb ismeretségünk van a hirlapírók közt, ezeket közremunkálásra felkértük. Kedvező eredmény az is, hogy a bortermő országokba a kormány által kiküldöttek most tévén meg jelentéseiket, miket a parlament kinyomatott, ezekben Magyarország bortügyéről kettő ír, s hogy Dunlop a magáéban rólam hosszan s gyakran emlékezik, az nekem — miért átallnám kimondani? — kedves elégtétel volt, miután voltak nálunk, kik áldozattal s kemény munkával járó pályatörésem kis vagy nagy, de tisztán hazafiui becsét el nem ismerni, ezzel nem szoktam gondolni, de elferdíteni kísérték meg. Kik itt vannak, borkereskedők, szakemberek, azok öntapasztalásuk után tehetnek élő bizonytságot arról, hogy még most is mi herculeusi munka új czikkkel a megrögzött divaton és előítéleten áttörni.

Ugyanazok, kik az otthoni politikai rohamnak engedve, a kiállításban részt venni nem akarának és kiknek én ellenkező értelemben számtalan buzdító levelet írek, most láthatják, mikép igazam volt, mondván: hogy nyers termékeink megismertetésére ez alkalmat javunkra Isten maga küldé. Boraink, buzánk s egyéb magvaink, gyapjunk, dohányunk körül naponként seregestől hemzseg az angol s a nem angol, a hirdetések ezekenként kapkodják, tudakozódó leveleket irogatnak hozzánk, szóval bennünket most és mintegy felfedeztek, de rajtunk a sor, hogy a belőle keletkezendő üzletben becsületesek, pontosak, tevékenyek s okosak legyünk. Nincs nehezebb mint az angol bizalmát megnyerni, de ha megnyerted, mint kösziklára, bátran épít-

hetsz. A milyen conserváló politikai intézvényeiben, ép olyan ragaszkodó magán viszonyaiban és szokásaiban is ahhoz, mit egyszer megszokott.

Termék-kiállításunk, különösen a bor, mi roppant hatást nem fogott volna tenni, kivált akkor, ha mint tanácslám, az nagy tömegben, egy országos név alatt, egyetlen egy csoportozatban állittatott volna ki?! Most azoknak kiállítása, tömegét tekintve, töredékes, külsejét nézve kissé alakatlan, elhelyezésében nincs kellő rend, sem hatásra számított harmonia; de Isten van velünk, s úgy látszik Bacchus, a szőlőnedv ivó pártfogása alatt állunk mert,

„Mint a szép hűves patakra
A szarvas kívánczik“,

ugy jövőget az angol világ palaczkjainkban gyönyörködni, — fájdalom, hogy ezen gaz ficzkók, t. i. a palaczkok, kezdik már a hévben dugóikat kitologatni.

Külsejére nézve csak három önálló állvány van: Gan-é, elég csinos, a Jálicsé még szebb, kristály-üvegből csinált három négy hordócska borral; de legszebb Littkéé (Pécsről). Ez egy masszív tölgyfából ékesen kifaragott kerék asztal, állva művészi disztiményű izmos talapzaton; a veres bársonnyal lejtősen kibélelt asztalban mélyedések vannak a palaczkok számára, mely körül antik alaku négy vása áll, beléjük virágot vagy palaczkokat helyezni. Közepéből az asztalnak két ölelkező angyal emelkedik, — bár én megvallom, természetesnek találtam volna, ha oda a művész (mert az egész művészi darab) a szőlőgerézdől koszoruzott Bacchust hordón ülve helyezi vala, — mely két angyal felett van hullámozó szalag, a kiállító s Pécs városa nevével. Sokan megróvták a német felírást. — Ugy tudom, e hibát, mert az, a

művész követte el, különben bár tíz nyelven iratott volna oda, hogy e szép állványon kiállított borok Hunnia termékei.

De most elég erről ennyi, hagyjuk itt Bacchus és Silén gerézsdes lugasát, és menjünk a képcsarnokba, áldozni a múzsák oltárán.

Anglia és Franciaország után Belgium van legteljesebben képviselve, a mennyiben Franciaország művészekben oly gazdag, hogy annak magának egy palota kellett volna, tehát a kapott tér szűk arra, hogy ezen, mint hiú páva, teljes pompáját kiterjeszthesse; ellenben a kis, de mindenben magas rangra emelkedett Belgium a nyert téren is felmutathatja legjelesebbjeit minden nemből.

Belgium többé nem jár Rembrandt, Rubens, Van Dyck nyomán, e század kezdete óta Dávid styljét fogadta el, és annak befolyása határozottan uralkodóvá leve a flamandi modor felett. És e szerint a mint Dávid stylje magában Franciaországban módosítást szenvedett, a régi classicismus hidegségét melegebb élet váltván fel, ennek hatását a belga iskola is megérezte. Wappers volt az, ki 1830-ban új festészetet kezdte, mint a nemzet maga is ugyanazon évben új politikai korszakba lépett. Őt követte Leys, mindketten történeti ugyan, de nemzeti érdektű tárgyakat dolgozván fel.

Utánok jövének Kevser és Gallait, az első inkább drámai jeleneteket választott, az utóbbi olyanokat, melyekben gondolat érzéssel párosul. Szóval: a belga iskola a francziának édes leánya, — egyik csarnokból a másikba lépven, színben, modorban, tonusban, ecsetelésben meglepő a hasonlatosság. A belgáknál is legtöbb a historiai kép, ők is kedvelik ama frivol tárgyakat (Stevensztől), melyek egy ledér kaczérnak életéből a Dumas-

féle „*Dame aux Camelas*“ módjára komoly drámát akarnak csinálni; tájkép és állatfestésre kevesben adják magokat.

Gallait kilencz nagy képével ragyog itt. „*Vég-tisztelete Egmont és Hornnak*“ és „*Egmont utolsó per-czei*“, ezeket ki nem ismeri? Ezek legrégibb művei, de a legjobbak is. Oly merészen vannak gondolva, mint gyönyörtien kivíve, rajzban tiszták, felosztásban s arány-ban helyesek, színben melegen elevenek. Minden sze-mélynek érthetőleg markirozott jelleme van. Fő a cso-portban a vereshajú Alba herczeg, arcza hideg, mint hideg a bőre a kigyónak. Még a két kiterített halott sem visszataszító, nem úgy mint egy más képben, hol „*Crazy Johanna*“ királyi férjének holt tetemére borúl. Ez a hollandi királynő sajátja, alig hiszem, hogy benne gyönyörködhetnék. „*V. Károly lemondása*“ az egész ki-állításban a legnagyobb kép, száz személynél több lehet benne, s különös, nő szép egy sincs, ez pusztán véletlen volna? Az egészen rajta van ugyan Gallait mesteri ecsete, de bizony nagyon akadémikus mű, ez udvari, szertartásos jelenet feszes, hideg, unalmas, kimondhatat-lanul. Ez egy tableau szinpadi értelemben, merev, holt, nem egy étellel hullámozó esemény. Annyi ember van itt összehozva, de valami episodnak, humornak, mely-lyel Shakespeare legmagasabb tragédiáinak is ízt, savat, mozgást, életet adott, még csak nyoma sincs. — Mintha bizony bármi királyi czeremonia ment volna emberi gyar-lóságok humoros vegyítékeitől. „*Delila*“-ja, ki ágya szélén pongyolán ül, lábai előtt aranyak, árulása díjai hevernek, mig künn a philisteusok Sámson-t hurczolják elfogva, e nő-alak rajzban és coloritban mesteri, mit még emel a belopódzó világ bájfénye, arczában őrütséggel határos kétségbeesés fejezi ki magát, hanem kérdem, ki érez

valami rokonszenvet Delila iránt? Én nekem úgy tetszik, a történelmi festőknek gondosan kellene tárgyaikat megválasztaniok. Ideál festményben az ember a mű tökélyét nézi, s ez elég, történelmi nem elég, kell, hogy a tárgy a nézőt érdekelje is, még pedig a művész a fel fogásra nézve összhangzásban legyen a nézővel, a gonoszt ne fesse jónak, se szépnek, különben alak s gondolat, eszköz és cél, a néző aesthetikai s erkölcsi érzéke közt örökös ellenmondás leend, mi a célzott hatást megrontja.

Architecturái képekben a pálma Bossuet „Cordova“-ját, „Sevilláját“, Jakob „Velenczejét“, Stroobant „Prágáját“ és Van Moer Velenczéből vett udvarait, piaczeit, kápolnáit illeti. Állat-festésben Verboekhoven minden mást felülhalad; „Hollandi bikája“ és „Hollandi legelő állatokkal“, a híres Potter P. művei mellett is helyet foglalhat, s mi több, a vizenyős legelő oly hiven van adva, hogy szinte érezzük annak nedvét felénk lengeni. Tájképre nézve kitűnnek Roffiaen, „Egy reggel a Hintertó partjain“, melyben a víz színe talán túl kék, de a völgyek homályai, a hegyek hullámszínei, s kivált a magas tetőket megaranyozó bájos hajnalfény valóban lélekemelő; azután Dillens „Nyár Zelandban“, Jakob „Bemenetel Velenczébe“, Lamornière „Nyári látvány Antwerp mellett“. És igen érdekes, inkább mint ötlet, sem mint mű: Shampheleer „Vasárnap reggele egy faluban“, hol egy dombon álló s kőfaltól kerített templomkát fák árnyékában látni; az isteni tisztelet végződén, a hívek ünnepileg öltözve, párosával mennek egy érett búza között vezető ösvényen, némelyeknek csak fejeik látszanak ki a kalásztengerből. Kedves tekintet az egész, valóban hű kedélyes képét adja egy falusi vasárnapnak. Portaels, kit személyesen is ismerek,

egyéb jeles művek között egy „Magyarországi cigány-nőt“ is ad, vörös kendővel fején, sárgával nyakán, bőre fényesen barna, foga fehér, szeme bogár, s kezében egy füstölő pipát tart. Oly szép mint typikus alak, telivér mint a legjobb arab paripa, mondhatni ideálja a fajnak.

De csaknem leginkább csodáltatik a tömeg által Slingeneyer „Martyrja Diocletianus idejében“. Ezért a kritika e képet már meg is támadta, a nélkül, hogy érdemét tagadni merné. Egy egészen ifju keresztény egy rekeszben szalmán heverve s fakeresztjét tartva kezében, oly mélyen s hitén alapuló oly biztos nyugalommal alszik, hogy nem tud sem arról semmit, hogy egy szkláv a már nézőkkel megtelt amphitheatrumra nyíló kaput csikorgó sarkain feltárja, sem a szomszéd vasrácsoson körmét s dühösen lihegő orrát s agyarát kinyújtó tigris ordításait nem hallja, mely vadállattal a szinkörben néhány percz múlva küzdenie kell, a vadabb emberek gyönyörködtetése végett. Sem rajz, sem colorit, sem perspectiv ellen nem lehet kifogást tenni, az correct, ez lágy s meleg, emez tökéletes, de a sokaság leginkább csodálja azon fénysugárt, mely a felnyílt kapu részén át a meztelen ifju ágyékára esik, és égő vonalként futván odább, homlokán múlik el. Nagy hiba, ha kritikusok egy ily localis hatásért egy művet elítélnék, hiszen az egész festészet nagy titka a fény és árny alkalmazásában áll, csak az a kérdés: itt az árny, ott a fény helyén van-e? Itt a fény a szkláv tettének eredménye, physikailag, — de annak a martyron erkölcsi értelme is van, nem más az, mint a szentek glóriája.

Mondám fölebb, a belga iskola két fő coryphaeusa Gallait és Leys, amaz a franczia családfának egy hatalmas ága, ez a flamandi, vagy inkább a Holbein- s Crnach-féle ó-német iskola feltámasztója. Mit akar, s mes-

terileg tud festeni, az a lélek, gondolat, jellem. Emlékezem, pár év előtt Párisban több képei valának kiállítva, s azok közt egy predikátor, ki a vallás-üldözés szomorú korában egy asztalos műhelyében titokban összegyűlt hívőinek oktatást tartott. Van abban gyermek, s öreg, ifju s férfiú, leány s asszony, és mindenik physionomia mi lélektanilag hű, mi mélyen igaz, s mi igazán mély. Ezenfelül a személyek még a szemnek is kedvesek. Ezt az itteniekről alig lehetne mondani. Már a színek sötétten feketék, kiáltó vörösek, halványan sárgák, zöldek, összerakva minden harmonia nélkül. Köztök egy kellemes nő nincs, az ifjak mind öregén néznek ki, s valamennyi azt a Luther-féle nyers és darabos typust hordja magán, mintha az egész világ a reformator családjához tartoznék. Már hajdan, midőn Holbein festményeit láttam, kérdezém én magamtól: csak ugyan ilyenek voltak akkor a németek, vagy általában az emberek? Mindenkinek az a szerzetes, mogorva, darabos arcvonása volt. De hiszen Leys, bár azon kort, de új minták után festi, hol veszi e mintákat? Ez bizony egy bizarr modor, rokon Hogarthéval, de kinél mint satyrikus és humoristánál ez helyén volt; ime Leyse képei felett függ Pauwels „Arterveldi özvegye“, ez Leyse modorában van festve szinte, de színezete szelidebb s összhangzóbb, az alakok kellemesebbek, ebben már van kecses hölgy, gyöngé ifju, izmos férfiú, roskadt öreg, mindamellett, hogy a lélekállapot kifejezésében oly jeles Pauwels, mint Leyse valóban nagy.

Átmenvén a német iskolára, állithatni, hogy az angol iskolának alapja a természet, — hajolva a realismus felé, a francziáé a forma, — el-eltévedve a conventionalismusba, a németé az idealismus, mely egyrészt a mesés-kor legendáiban, másrészt a vallás magasztos visioiban

mereng. Ha máshol divat uralkodik a művészetben, Németországban a fölött a theoria, metaphysika, vallás és ősnémet mythologia uralkodik. A múlt században ott a francziákat utánózták, nem voltak eredeti s nemzeti festők, de lángeszű költők s bölcseik, mint Lessing, Göthe, Herder, Schiller, Richter, a művészet theoriáját megalapították. Ennek elvei szerint, de csak midőn a francia berontások a nemzeti szellemet felébreszték, támadt a valódi német iskola, melynek fejei Overbeck, Steinle, Deger, kiknek örökös themája a középkori vallás, — és Cornelius, Schnorr, Kaulbach, kik tárgyaikat az ó, a mesés idők, és a középkor évkönyveiben keresték. — Ujabb időben támadt a düsseldorfi iskola, melyben némelyek, mint Schadow, Bendeman, Hildebrandt az élet apró eseményeit festék, mások, mint Lessing, Achenbach, Koch, tájképekkel foglalkoztak.

Ezek, t. i. Cornelius és társai, Overbeck és barátai, tehát a német iskola athlétái, itt nincsenek képviselve, azok nagyszerű fresco-festményei Németország palotáinak s egyházainak falain láthatók, ezeknek műveit szinte csak ott, vagy Rómában szemlélhetni.

De a német vámszövetségi képcsarnok becsre nézve így is mindjárt az angol s francia után együtt jön a belgával. Piloty nagy képe „Nero Rómát nézi felgyújtatása után“ (gr. Pálffy János tulajdona) bámulatik. Ha az eszme merész, csaknem vakmerő, a kivitel úgy egészben, mint részletekben sikerültnek mondható. Lictoroktól vezetve s udvaroncoktól kísérve az izmos, de puha Nero fehér togában s rózsakoszorúval fején halad az üszkös romok között, lenézőleg s gúnnyal tekintve egy karóhoz kötött s tűzben elveszett keresztény családra, — a karóra e parancs van tűzve: „Edictum in Christianos.“ A távolban még lángok lobognak, nők látszanak kiter-

jesztett karokkal, és Nerohoz közel két ártatlan gyermek áll, megijedve tekintvén rája.

Ennél még jelesb Menzel képe „Nagy Fridrik meglepetése Hochkirchnél, october 14. 1758.“ Ez a leg-remekebb éji darab, melyet valaha láttam. Fridrik ismert historiai botjával kezében már lóháton ül, dombon áll ő, mely alatt egy mély, út van, honnan tisztok és katonák fedetlen fővel össze-vissza kapaszkodnak a partra, több már ló is, az egész vidék sötét, a füstködben sok puskát csak gyúló végéről ismerni fel; mindennek: Fridriknek, segédeinek, a lovaknak, az oldalt látszó házaknak, a csatázó katonáknak silhouettejeit csupán és egyedül a csata tüze adja meg, s bár az éj sötét, a puska füstköde sűrű, az egész jelenet kísértetes, nincs egy puska, nincs egy kar, nincs egy fő, nincs egy mozdulat, melyet e zavarban meg nem lehetne különböztetni. Közelről nézve egy valóságos chaosz, nyolcz lépésnyiről mindent látsz és értesz, az éj s füst mit eltakar, azt a tűz vörös világából egy fénysugárka mind revelálja. Le a kalappal uraim, e mű előtt.

Igen szép Richter G. képe is: „Jairus leányának feltámasztása.“ Benne a személyek csoportozata szerencsés és egyszerű, mindenik mozdulata nemes és jellemzetes, azt fejezi ki, mit ki kell fejeznie, a rajz biztos és bátor, a redőzet művészi rajzban, harmonikus színben. Atyja kíváncsi éberséggel, csodálkozással, anyja olvadó érzékeny szerelemmel függ az ágyban fekvő s épen szemeit felnyitó leánykán, kinek fejét, keleti modorban, kék szegélytű fehér patyolat-kendő keríti körül. E leányzó ében szemöldével, lankadtan fekvő karjaival, megfogyott, de nem teljtelen arczával, ébredő s csodálkozó szemeivel szép, mint szép a sápadt hold, mint szép egy nyugvó szobor, benne egyesül a halál túlvilági s angyal égi szép-

sége. Az egészben csak Jézus képe nem sikerült, — egy deli ifju ő itt, ki egy kissé szerepel. — Jézust festeni, ez a festők Scylla-Charybdise, engem alig elégitett ki valaha egy is, és csaknem hiszem, testben őt festeni lehetetlen.

Házi s társaséletet ábrázoló képek között becses a híres Knausé „Temetés erdőben“, ámbár különös, hogy a 12 éves éneklő gyermekek majdnem oly magasak, mint az asszonyok és férfiak; Beckeré „Kérelem a velencei dogéhoz“, mi kibeszélhetlen nemes büszkeséggel nyújt át egy szép nő pecsétetes levelet a dogénak, aligha férje a sóhajok hidja melletti börtönben nem fogoly. Előtte kis gyermeke áll, oly szép mint anyja, bámulva tekintve föl az őszszakálú dogéra. Ennél bevégzettebb darab egy sincs. Grundé „Egy falusi plebános születés-napja“, kedves és tetszetős tárgy, tele kedélylyel és jóízű humorral. A házajtóból kilépő pap jószívű mosolylyal fogad egy rakás gyermeket, egyik kosár tojást, más kalácsot, harmadik kappant, némelyik írott üdvözlét hoz, egy picziny pedig nagy bokrétát tartva kezében, — alig bírja — épen ügyetlen bókját csinálja. A gazdasszony az ajtó mellől finom mosolylyal nézi az egészet, — képzelem, örül a sok ajándéknak, melylyel konyhája egy óra el lesz látva. Nem kevésbbé kedves Boser műve: „A szegények perselye“, mely egy templom tornáczában van, s a körül három gyermek mondhatlanul gyönyörű s lélektanilag igaz mind. A fiu, legidősb, gondosan teszi a perselybe garasát, a legkisebb tán 4 éves, naivul mosolyogva nefelejts szemével, egyik kezében könyvet, másokban bokrétát tartva, mint automat áll ott, várva, hogy mondják: menj és akkor menni fog; a középső leány, 8—10 éves, tarsolyában pénzét oly kecses fejmozdulattal s oly eszes öntudattal s bizonyos negédes-

séggel keresi, miként sajnálja a néző, hogy e bájos gyermek nem él, — hanem csak egy kép. Még Lewin játéktermét „Vörös és fekete“, emlitem meg, hol a játzók zajos élete sok comicummal és sok humorral van kivive. Egy falusi fiatal embert, méla kétségbeeséssel szemében, két gyermekétől kísért bájos neje hív esdekelve el onnan, megható jelenet; másik oldalon egy kancsal lelkű, kancsal szemű agglegény, egy zöld szemernyős kopasz öreggel meghitten beszél, e két alak, hihetőleg démonjai e tisztátalan helynek, oly megdöbbenőleg igaz, hogy kell, mikép mindkettőnek eredetije meglegyen tán Homburgban, tán Wiesbadenben.

A tájképek közt legkitűnőbb Achenbach Oswaldé, Duntzeé, Flammé, Gudeé, Herzogé, Jabiné, Langeé „Kilátás a König-tóra“, „Kilátás a Berchtesgadera“; — de mindezeknek koronája Achenbach András „Tengeri darabja“. Ez ábrázolja hiven a hullámok és szelek haragos összetűközéseit. Egy hajó egészen orrán áll, matrózai ide-oda kapaszkodnak, sirályok röpködnek a csapongó habok felett, jobbra egy fagerendáktól körülvelt tornyos faház áll, mely a tajtékozó hullámok szörnyü ereje alatt csaknem ropog és recseg. A hullámoknak látni horpadásait, a viznek friss lehelletét érezzük, (nem úgy mint Turner hires Schaffhauseni cataractájánál), a felfercsenő tajték harmatot látszik hinteni a kép körül, s a haboknak még az a szivárványos phosphori tüze is meg van, melyet csak azok ismerünk, kik tengeren utazánk. Soha sem feledem el azon éjemet, midőn egyszer Delphosból, a régi oraculum helyéről, Peloponnesba, és máskor Corinthból Salamis mellett, hol hajdan Themistokles megsemmisité Xerxes hajóhadát, Athenba egy vitorlás sajkan utazám. Holdvilág volt, s azon évszakban valánk, midőn a tenger bővelkedik phosphori

tűzzel. Midőn néha a hajósok evezőiket használták, az ezekről lecsurgó viz hasonlított gyöngy, opál, gyémánt-halmazhoz, játszva a szivárvány minden színeit. Midőn az evezők nyugodtak, egy vastag bottal én kevergettem a tenger hullámain, és mintha egy mindenféle drágakövek csillogó poraiból csinált cataracta omlott volna előttem. Ki ezt nem látta, annak róla képzelete sem lehet. Achenbach, úgy látszik, ismeri ezt; tengere tele e szivárvány-tűzzel, hajjai tánczolnak, tajtékai forrnak és buzognak, szóval: vize él, mint mondják a keletiek.

A német kiállítással az ausztriai távolról sem mérkőzhetik. Nincs ebben egy mű sem, mely az általam megnevezettekkel felérne. Quadal „II. József császár szemléje“ Kruger „Berlini szemléje“ mellett minden tekintetben homályban marad. Rahl „Női arczképe“ erőteljes s gyakorlott ecsetre mutat, mint nagy képe is „Keresztyének üldözése a katakombákban“, kivált a szereplők jellemzését nézve, de coloritjában nincs élet, rajza sok helyen hiányos, csoportozata nem szabatos művészileg, az egész egy törekvő, egy tapogatozó talentum erős nyomait viseli magán. Amerling „Madonna és gyermeke“ nincs báj nélkül, mely a régi olasz iskola Máriáira kedvesen emlékeztet, de csaknem igen házias az egész, a szentség ihlete hiányzik belőle. Eybl két genreképét sokan méltányolják. Czermákéit nem tudtam megtalálni, de Párisból ismertem, hol dicséretesen feltűntek, s meg is jutalmaztattak. Nekem legjobban tetszik Waldmülleré: „A mesterinas felvétele“, oly hiven, igazán jellemez minden személyt, mintha csak az egészszet egy ablakon át látnók. A mestert, ki ajkon fogja a fiut, s oly becsületes mosolygó arczczal néz szeme közé, az anyát, ki a bizonyítványt tartja kezében, kíváncsian függve a mesteren, a házi két gyermeket, kik az új vendégnek

sajátságosan örvendenek, hátul az ajtóban többen állongnak a háziak közül, főleg érdekes a bodnárlegény tekintete, — ilyen tipikus képeket másolni lehet az életből, kigondolni lehetetlen. Talán nyerne a kép, ha kevésbé hű volna? Meglehet: igen, meglehet: nem. Annyi azonban igaz, hogy a művésznak feladata még a legprósaiabb jelenetet is némileg poetisálni, így lesz s csak így lehet minden dolog méltó tárgya a művészetnek. Ez ne stülyedjen le soha, mindig emelkedjék s emelje magával a választott dolgot.

Találkozni itt több magyar művésszel és magyar tárgygyal is. Isten hozta őket a múzsák templomába. Nagy ideje, hogy abban elvégre mi is megjelentünk legyen. Ha vannak nagy költőink, lehetetlen, hogy egykor nagy festőink is ne legyenek. Ha az athenei kopár szikla-ormon a remek-műveknek, szobroknak, templomoknak egy városa épülhetett, miért ne épülhetne aféle a mi kies hármass hegyünk zöldelő tetején? Csak aztán tanuljunk, — de ne utánozzunk, nézzük meg mi szép, mi jó van az angol, francia, olasz, német iskolában, hanem válván művészekké, maradjunk nemzeti, formában cosmopolita a művészet, de tárgyában helybeli s nemzeti kell hogy legyen; tekintsünk végig a világ nemzeteinek történetén, s látni fogjuk, hogy iskolává fejlődött művészetet csak azon nemzetek alapítottak, melyek nemzeti saját típusaikat hiven megőrizték.

Thán „Angelica és Medorája“ e szempontból kiindulva, tévutnak eredménye. De még inkább azért, mivel rég kiestek, és méltán kiestek a divatból Cupidokkal s Mercurokkal népesített tájképek. Kiket érdekelnének most eféle holt alakok? Még a francia kertekből is számúzik őket. „Férfi és nő arczképe“, mint tanulmány, gondolom nem másolat, sokkal kielégítőbb. Lotzé

„A pusztán“, és Thorené „Lovak“ (bár az ökrök benne a fők), a magyar hazai életből vevék, s ha amannak ménese elég jó, ennek ökrei kitünőek rajzban, színben és típusban. De hol van a Petőfy által oly szépen megénekelte sík alföld délibábos s titokteljes távola? Se hire se hamva! Sőt mind az öt itt lévő magyar tájképe tele felhővel, vizei zavarosak, atmosphaerája mogorva, szomorú mint egy temető őszkor. Alföldünk e sajátságos báját nem oly könnyű lesz visszaadni. Költőink sem érezték azt Petőfi előtt, én magam sem éreztem, sőt mindig vágytam oda, hol hegy, szirt, erdő, völgy és tó volt. Mit Petőfi felfedezett s megénekelte, azt most lefesteni művészeinken a sor.

Székelty „II. Lajos tetemének feltalálása“ rajzban jeles, rubákban a kort hiven jellemző, de élet hiányzik az egészből, coloritja igen sovány, különösen igen gyöngye az égezet, és minden mi a tájképhez tartozik. Szint s perspectivát illetőleg sokkal nagyobb műérzékre mutat Ligetié: „Saharára kilátás Kairó mellől.“ A tűzmeleg, a forró, a vörös fényköd meglepőleg jellemzi az egyiptomi éghajlatot, s a messze távolságot az itt-ott feltűnő pálmafák ámitólag jelölik ki. Raffalte „Vásár Magyarországon“, Pettenkoferé „Fürdő czigányok“, „Jelenet a magyar czigányok életéből“, ugyesen vannak dolgozva, de az istenért, a népelet képeinek tárgyánálunk mindig csak rongyos czigányok, sovány gebék, ponyva-sátrak, nagyszarvú ökrök s lobogos ingű csikósok leendenek? Ha mégis ezeket költőileg adnák, mint tudta adni Murillo az ingében férgeket kereső koldusgyermeket.

Nagyon kíváncsi valék Markó tájképeire, hogyan veszik azok magokat ki e ragyogó gyűjteményben, hol oly sok, a műhelyben remeknek hitt kép elvész, elhal.

Képe valóban egy-egy drágakő, minden fa, ág, levél, virág, fűszál, a leggondosabban s részletesebben ki van dolgozva, közléről gyönyörű, de ha távolról nézzük, mint kell egy vidéket nézni, veszt, sokat veszt mint egész, az ég s perspectiva által épen nem hat. És ez igen természetes. Ki csak egy fát s virágot akar festeni, ám fesse ki utolsó részletig, ezt nézni közléről kell, de kérdem, ki egy nagy vidéket akar szemlélni, akarhatja az látni annak minden bokrát, fáját, virágát? Ez lehetetlen. Egy táj a nézőre csak tömeges csoportozataival messziről hathat, tehát a művésznak csak e tömegek szélvonalait indikálva kell visszaadni, árnyat vetve a hajlásokba s völgyekbe, fényt a tetőkre, halavány ködöt a távolságba, és a mi fő: életet adni a légnek és az égnek, mert „az ég a természetben az élet és világosság kútfeje“. Ime, hogy más iskolákból példát ne hozzak fel, Markó 1111. szám alatti képétől balra, néhány lépésnyire van Haushoffer 1103. sz. a. „Reggel a Chiem-tón“ czimű képe. Öt lépésről nézd mindkettőt, és a Markóén, mely részletben remekül ki van dolgozva, mitsem látsz, s a Haushofferé, mely oda van hányva, egy gyönyörű, egy költői tóvidéket tár elődbe, melynek partjain merengeni oly kimondhatlanul kedves a szemnek.

Markó abban is hibázott, hogy nem természet után dolgozott, hanem tájképeit csinálta, összeszerkesztette, s minek mérkőzzék ember Istennel, ki terem? Elégedjünk meg, ha, miket ő kimerithetlen változatosságban teremtett, azokat mi hiven, de költőileg másolhatjuk. S ehhez Markónál még az is járul, hogy tájképeit mythologiai vagy bibliai alakokkal népesíti meg, régi francia modor, mely még egy Claude, Pouissin és egy Wilson tájképeit is élvezhetlenné teszi ma.

Holland 125 darab képet állított ki. Számra elég, de bennök Rembrandt, Van Dyck, Hobbema, Teniers, Micris, Potter, Rubens s hasonló nagy geniusok nyomaira teljességgel nem találunk. Történeti nagy képet egyet sem mutat fel, van sok genre-kép, de ezekben ritka akár az angolok jóízű humora, akár a németek kedélye, tengeri darabjai sem vetélkedhetnek más nemzetek műveivel, architecturái képekben néhány jeleset hozott, de véleményem szerint tájképei a legjobbak. — Burnieré „Hazamenőben“ egy paraszt leányt ábrázol, ki kötvén szorgalmasan, haza vezeti a pompás tehenet, egy gyönyörű erdőben ketten haladnak. Kugtenbroumeré „Erdei táj“ erdőt mutat, ámitó hűséggel, de mégis szépen vannak benne rajzolva s festve roppant ősfák, melyeknek kemény fehérlő, itt-ott mohos kérgeit akár tapintani lehet, egyiknek hús árnyékában egy vidám vadász-társaság tivornyáz. Stortenbekeré is „Tájkép marhákkal“ igen sikerült, mint Waldorpé is, „Harlem zsilipje Amsterdam mellett“, de főleg Weissenbruché „Tájék a Lech mellett“ és Mollingeré „Vidék eső után“ igazolják, mi kevéssel mi nagy hatást idézhet elő egy valódi művész. Amaz egy téglahidat oldalról mutat, oldalait zöld gyep fedi, túl a hidon egy háztetőre néhány fa borúl, s mellette egy vizcsatorna folydogál. Emez egy egyszerű lapály, balra csatorna látszik zsilippel, túl a nádasban marhák legelésznek, jobbra az előtérbeni úton lóháton ülve hajtja egy kocsis üresen visszatérő lovait, a vizen túl messze teheneket látni s ezeken is túl egy falucskát templomával. Mindez csaknem semmi, de a mezőnek az a frissége, az a kedves távolság, az a csendesen folyó víz, s különösen az a friss lég, mely eső-zápor után érezhető, és az az esteledő s mégis világos ég és fény, — valami kibeszélhetetlen kedves be-

nyomást tesz a nézőre. E képhez s a Markóéhoz, váltva, többször el-elmenék, s ekkor érzém valóban a két modor közt mi megmérhetetlen a különbség. E hollandi kép előtt állva, éreztem felém lehelleni magát a friss, az élő természetet.

Portugallia csak két képet állított ki, Spanyolország 27-et, de bizony Velasquezhez és Murillóhoz nem méltókat. Csak Gisberté „Padilla, Bravo és Maldonado kivégeztetése“, és Canoé „De Luna“, „II. János kedvenczének kivégeztetése“ bir valódi becszel, mind rajzot, mind szint, mind jellemét s csoportozatát a személyeknek tekintve. Padilla, ki a vérpadon állva, a már lefejezett Bravora tekint, egy szerencsés alak, komoly, de nyugodt, nem fél, de nem is daczos, ünnepies, bár egyszerű, mint ünnepies az ilyen végső nagy percz.

Többet s jobbat az olasz kiállításról sem mondhatok, bár a képek száma 83. Nehány palota s templom belseje művészileg igen jeles, mint Mussini „Marino Faleriója“ is. Caraletto „Velenczéje“ ezenfelül még érdekes, mely az ottan hajdan divatozott s nagy pompával megtartatni szokott sajka-versenyt chronikai hűséggel adja. Rappisardi „Göthe Margarethája“ csaknem botrányos, — megszoktuk Margarethot úgy ismerni, milyenek őt, a szende szőke leányt a németek és Ary Scheffer festették. Legszebb darab valamennyi közt Azeglio Massimo „II. Victor Amadeus Sziciliában“, azon férfiú műve, ki Cavour előtt miniszerelnök, utóbb Angliában követ volt. Mint tájkép ez gyönyörű minden részeiben. Modorára nézve közepet tart a részletes és pongyola kidolgozás közt. A szeliden kéklő tengeréből koszoruzó hegysor előbb zöld, aztán halvány kék, míg a legtávolabbi ormokat lágy violaszínű fénykőd lebegi körül.

Szép dolog, midőn valaki honának nemcsak egyik legnagyobb, mindenesetre legbecsületesebb, legőszintebben szóló státusférfia, de egyik legnagyobb festésze is. Annak rendesen koronája tövises, mint Jézusé, melynek könyei vannak, ezé lágy, rózsás, mely csak hajnali harmatot ismer.

VIII.

London, junius 20—28. 1862.

Ugy látszik, ha nem is gyöngé szavam, az idő megérteté hazánkfiával a kor, vagy inkább csak az év szavát: Londonba magyar. Jöttek s jönnek igen sokan, a régi emigratiohoz egy új járul, — csakhogy emez nem sokára újra fogja köszönthetni Hunnia zöldelő hármass halmait. Pedig hiában, így vagy úgy, az az a szent hely, hol a magyarnak élni vagy halni kell.

Természetesen mind magyar köntösben jár elég délczegeñ. Hanem, minthogy a mi honn mindennapi, itt az costume, földieink néha nagyon is megbámultatnak. Nem annyira zsinóros attila, sem a kucsma-kalap, mely oly széletlen s oly hegyes, hogy szinte tartok tőle, cylinder-kalappá növi ki magát, hanem az a hosszuszáru csizma, rajta fénylő, hol néma, hol pengő aczél-sarkantyúval. Ki stoikus nyugalommal és zavarthatlanul jár és kél a sokaságban, mint látjuk kelet turbános embereit, az szerencsés mint az erős hajó, a mely zajló hullámok közt feltartóztatlanul halad utján elő, de ki nézni, látni, szemlélni szeret, és nem nézetni, annak mégis eszébe juthat néha ama régi példabeszéd: „si fueris Romae, romano vivito more.“

Azonban csak jőjjenek bár ennél többen, bármi köntösben, — de mégis köntösben — annál jobb. Nem oly drága itt élni, mint sokan állítják. Londonban mindenféle erszényhez mért lak, éték, ital, vendéglő van; a vagyontalanabb naponként hálósobát 50 krért, ebédet szinte annyiért kaphat, ki dús: az száz forintot egy nap úgy elkölthet, hogy meg sem érzi, — legfeljebb erszénye érzi meg. De hiszen ez az erszény dolga, nem uráé. A mi földolog a pénzben, legyen az kevés vagy sok, az abból áll, hogy pengjen, az aztán mindegy, holdszintű ezüst-e vagy napsárga arany, mindkettőt szívesen elfogadják, az az egy, állithatom esküvel, kétséget sem szenved.

Egyébiránt kik pénzzel nem győzik, pótolják idővel. E tanácsom hasonlít ama spártai anyáéhoz, ki fiának, midőn ez kardja rövidségéről panaszkodnék, azt mondá: lépj egyet előre s hosszabb lesz. Hiszen Londonba csak bepillantani már magában sokat ér. E roppant városnak, e leirhatlan mozgásnak és tevékenységnek, e képzelhetetlen gazdagságnak s kincsnek, e felséges parkoknak, s oly eredeti mint nagyszerű épületeknek s városrészeknek puszta külső s futólagos ismerete fogékony lélekben oly eszméket költhet, melyek hazánk viszonyaiba áttűtetve, csodákat teremthetnének. Ha ritka is a Newtoni lángész, de a monda szerint nem egy kerti alma lehullása adá-e neki belátni a világ-rendszer mozgásának törvényeit? Ezzel tehát csak azt akarom mondani, mi kívánatos volna, hogy akadnának hazánkfiak közül többen, kik az angol politikai, házi, ipar-élet egyes ágait különös, egyenes és mélyebb tanulmányaik tárgyául választanák, s e szellemi hódítmányokat nálunk meghonosítják.

Ugyde erre munkán kívül idő kell, még pedig sok idő. Sőt kár, hogy két szem helyett hattal nem nézhettünk, hogy egy nap huszonnégy óra helyett negyvennyolcból, egy hét tizennégy napból nem áll, annyi most itt a látni, tanulni, élvezni való. Magára a kiállításra kevés a kitűzött hat hónap; ezenkívül megnyílt a Battersea-parki gazdasági s marha-kiállítás; egy hó óta, váltva pompáznak a kerti társaság udvarán a föld legszebb virágai; itt az ebek legnemesb és legritkább fajai mutattatnak, ott a lóversenyeket nézi százezer ember, a sydenhami kristály-palotában Händel egyházi műveit 5000-ből álló kar adja elő. Thalberg hangversenyét Joachim hazánkfiáé váltja fel, kit hozzáértők a világ legelső hegedűsének mondanak. Dickens, Anglia legelső regényírója felolvasásokat tart, és még hosszú sorát adhatnám elő az itt látható nevezetességeknek, fel egész a parlamentig, melyben a páratlan népszerűségű lord Palmerstonon kezdve esténként hallhatni Anglia leghiresebb státusférfiat, Gladstone-t, Albion legtudós s legművészebb szónokát ép úgy, mint a rohamban erős Brightot, a radikálok balra szeretett, jobbra gyűlölt fejét.

Ime én négy hét óta folyvást nézem és tanulmányozom a festvényeket, s bár a francia és belga iskola legtöbbjét már ismerém, csak most kezdem magam közöttük igazán otthonosan érezni. Most kellene csak róluk kezdeni írnom. Nem mintha véleményemet megváltoztatni okom volna, hanem sok elkerülé figyelmem, mi valóságos gyöngy, sok hidegen hagyja, mi igazán remek, sokat kell most szeretnem, mi kezdetben nem szólt szívemhez. Mind ennek több apróbb oka van. — Néha a világ vala kedvezőtlen, sokszor a sokaság akadályozza a kellő álláspontot elfoglaltom, pedig mint egy embert s vidéket, úgy annak ábráját is csak bizonyos

pontból lehet kellőleg felfogni. Aztán midőn annyi jeles és szép van együtt, mint napfényben kápráznak az ember szemei, s a lélek ép a nagy fény miatt elborúl. Sok képpel egy teremben úgy vagyunk, mint vagyunk sok ismeretlen emberrel, idő s figyelem kell hozzá, míg a zűrzavarban feltaláljuk magunkat, s külső és belső sympathiánk szerint kedvelteinket kiválaszthatjuk. Hozzájárul mindehhez a képek kölcsönös egymásrahatása, az alakra nagy, a színre ragyogó, elhomályosítván az alakra kicsinyt de jelest, a színre szerénységet de művészt, és hozzájárul azon különböző, néha ellenkező jelleg, mely a nemzeti iskolákat egymástól elválasztja. Ki soká mulat az angol teremben, annak a francia képek halványának tetszenek, ki ellenben ezek közt időz hoszsza, azt az angolok kiáltó coloritja döbbenti meg. Viszont a belga, spanyol, olasz teremben a forma igen tetszelgős, utána a német és skandináv nyersnek s közönségesnek látszik, de ha itt a személyek oly változatos, oly élethű, mint kedélyes physionomiáival megbarátkozánk, amazokat külsőleg ugyan szépeknek, de belsőleg üreseknek (ad notam: o quanta species!) fogjuk találni.

E szerint hát nemde újra kellene írnom, mit eddig írtam, miután csak most vagyok ismerőim közt? Isten mentsen; bizonyára az olvasók óvást tennének ellene, kiknek már is elég volt írni oly képekről, melyekben ők, fájdalom, nem gyönyörködhetnek. Legyenek aggodalom nélkül. Ez a képekről utolsó levelem, — hanem a szobrokról, de csak később, okvetlen kell szólnom.

Én a szobrászatot különösen kedvelem. Ha a Mindenható szokná megkérdezni az embereket, midőn őket teremti s égi adományaival ellátja, én így szoltam volna hozzá: ne tégy ügyvéddé, se bíróvá, kik irott jog alatt kénytelenek annyi igazságtalanságot elkövetni; se

politikai pályára ne léptess, hol gyávák a hősöknek, rövidlátók a bölcseknek, dicsvágyók a hazafiaknak szerepét játsszák, Aristidest számúzik, mivel igazságos, Cicerót mivel a respublicát megmenté, Cassandrát örültnek hirdetik, mivel igazat szól; add nekem birnom a zene harmoniájának kútforrását, ha ez nem lehet, szentelj fel költőnek, ha ez sem lehet, alkoss belőlem szobrászt, csak ez után kívántam volna, hogy belőlem festőt teremtsen.

De áttérek a képekre. Sor a dán iskolán van, mely 83 képet mutat be, közte nem kevés a silány, de vannak valóban jelesek is. Általános észrevételül mondhatni, mikép e dán iskola nem bir azon nemzeti jelleggel, melylyel bir a többi skandinávi. Nagyon is érzik rajta az idegen tanulmányok befolyása, gyakran választ külföldi tárgyat, pedig ebből azután hiányzik azon honi születési igazság, mi nélkül a művészet hasonló a csinált virághoz, mely szép, de illattalan. Kértem kit érdekelhet Abilgaard „Jelenete Terencznek Andréa vigjátékából“? Ilyesmit kétezer év előtt s Rómában kellett volna festeni. Hozzájárul, mikép a kivitel sem bevégezett, mint Kraft „Római carneválja“, mint Kükleré „Kis gyermek a kalaposnál“, mint Nonnenkamp „Francesco Riminije, és Paolo Malatestaja“ sem az, déli világ festve északi ecsettel. Jobban sikerült Marstrand „Don Quixotte első hazatérése“, a spanyol hő ég, a napperzselte föld, a spanyol szekér, ökör, — sok igazsággal, bár hanyag kézzel van adva, pompás Don Quixotte képe, ki az ernyő alól nagy bohó meglegegedéssel tekint körül, míg az öszvér hátán ülő kövér, de finomul mokány Sancho Panza két arra lovagló hidalgónak pajzán mosolylyal emel kalapot. Hanem ugyanezen festőnek képe „Jelenet Holberg egy comediájából“, förtelmes, egy betegágyból felkelt asszony szobája tele van szám-

talán nővel, — Hogárth-féle kép akart lenni, ezéből az, mi torzias ott is van, de az élez, gúny, comicum hiányzik. De legmegfoghatatlanabb, hogyan méltaték ideküldésre Sonneé „A közép-redoute bevétele a fredericiai csatában“. Egy rakás katona csúszik letiport búza közt a redoute felé, de a tömbezés oly ügyetlen, az arczok oly hasonlók s kifejezéstelenek, mozdulataik s állásaik oly kellemetlenek, erőtlének, sőt nevetségesek, hogy a képnél a nézőnek lehetetlen jóízűen nem mosolyognia.

Tájkép néhány jeles van. Skovgaardé „Tókép délután“, innenső szélét mutatja a tónak, melyre magas fák árnyékot vetnek, hol egy nő két tehenet itat, a tó túlsortján látszó fasort kedvesen világítja meg a nyárnap, így van a képnek világos és sötét része, mi annál kedvesebb, mivel természetes. Azután Kjerschott „Napsugrás“ című képe magasan van kiállítva, de meszsziről igen szép, egy közönséges hullámozó vidéket ábrázol, az azt fedő, mondhatnám erdő- s bokor-hajjal, melyen az est violakék köde gyönyörűen végig borúl. — Rumpé „Nyár, délelőtt“ felséges perspectivája által hat. Tengeri képek közt Sorensené „Kora reggel a Skáv-ból kifelé“ nevezetes. A sötétén zöld és horpadozó hullámok nagy tömege, melyek semmi egyenes világot nem kapnak s az égi fényt halványan adják vissza, feltűnő ellenmondást képeznek sápadt gyöngye világával az égnek, mely azt hajnal után borítja. De főleg a hullámok zajlásában, azok mozgásainak különféleségében, de mely mindig a szél irányában megy, a vizek súlyának hű kifejezésében fekszik e képnek főérdeme, és még abban, hogy a habok helybeli színe és annak visszatükrözött színe közt van mind különbség, mind harmonia. Elöl egy sajka vetődik ide-oda, távolabb egy orra hegyére állott hajót látni kapaszkodó matrózokkal, míg

messzebb egy világító torony ködoszlopként emelkedik. E képről valóban fuvall a tengeri lég, még pedig az éjszaki tengeré, egy hűs, friss, szellős reggelen.

Arczképekben ez iskola kevésbbé jeles. Magáé a királyé is holt, bár anyagi utánzásban hű, nagyon is hű, mint egy *photographia*. Thorwaldsen arczképe, szintén Gertnertől, sikerültebb. Midőn meglátám a nagy szobrász képét, megbillentém kalapomat s hamvaira áldást kívánék magamban. Kik igazán nagyok voltak a tudomány s művészet bármely ágában, ne feledjük őket köszönteni még képeikben is. Engem sokkal inkább meglepett, sőt utóbb elbájolt Jerichau asszonynak, kitől itt hatjeles kép van, „Tenger-leányok“ című képe. Ez phantastikus, csoda, de bájos alak. Egyik alaka azon legendáknak, melyekkel a tengerparti lakosok bővelkednek. Egy leány ez, szürkén szőke aranyhajjal, melynek víztől fénylő fürtei közé vizi növények keveredtek. A tengerben fekvő, lebegő állapotban két karjával egy kopár szirtre támaszkodik. Hullámszinű, de mégis nőileg szép s lágy teste kilátszik a vízből egész ágyékáig, hol az már kezd kissé fényesen pikkelyesedni, de itt testének többi része a vízben elvész, míg odább halfarka újra felmerül. Az athmosphéra, mely kissé merev, átlátszatlan, egy holdas vagy talán napos légkör, de olyan mogorva, szürke, milyen a grönlandi nap szokott lenni. Arcza igen szép, sötét, de nem komor, fájdalmas de nem szenvedő, szerelmi vágygyal teljes de szelid, egy szörnyeteg, de oly bájteljes, hogy csak most érzem Goethe „Halászának“ azon verseit, melyekben a vizi nemtőt az ifju félig önkényt, félig vonatva követé a hullámok honába.

„Sie sprach zu ihm, sie sang zu ihm;
Da war's um ihn geschehn;
Halb zog sie ihn, halb sank er hin,
Und ward nicht mehr gesehn!“

Szóval e képben egy költői phantastikus ideál van szerencsésen megtestesítve.

Az architecturái képek közül Hansen három képe Rosenberg s Fredericksborg paloták belsői mind remek, a szó legszorosabb értelmében. A márvány-padozat, az aranyozott faragványok, — a tömör tölglábakon álló fekete márvány-asztal, rajta a napfénynek félig eltörölt porával, a szőnyegek s a termekben levő személyek, mindezek oly részletesen s finom ecsettel kidolgozva, s a perspectivai csalódás bennök oly tökéletes, hogy ezekkel az összes kiállításban egy kép sem mérkőzhetik.

A háziéletből is mutat ez iskola néhány igen jeleset. Schiött „Nőkérése“ kedvesen és élethűen ábrázolja a kérő apát s a leány szüleit. De e képben fénypont az a szemérmes eladó leány, kit ifjabb leány-testvére gyermeki naivsággal vezet be a szobába, hol a család van, és hol a vőlegény kissé ügyetlenül áll. Exneré „Vasárnapi látogatás nagyapánál“, szerencsésen ábrázolja a becsületes öreg halászt, ki csevegve s örömmosolylyal megy az anyjától vezetett kis leányka elébe, ki kezében virágbokkrétát hoz és gyermekiesen vicsov. Mennél nehezebb feladat nevetést festeni, annál nagyobb érdem ennek sikerült megoldása; az öreg halász képe örömtől és boldogságtól szinte sugárzik. Ugyancsak Exnertől van „Vége egy éjjeli mulatságnak“. Ép oly kedélyes mint humortele darab a falusi életből. Egy kört képező ifju leánysereg még hevtülten tánczol, a két zenész közül az egyik szundikálva dolgozik, mellettök egy leány egy elszenderült legény nyakába pajzánul bort tölt, egy asztal mellett több személy üldögél, és valami páratlan az a szüzi szemérem, melylyel egy ifju leány egy legény pohárcocczantását tűri inkább, semmint fogadja. De ha-

tását a képnek megadja a tárt ajtón beköszöntő friss reggel, mely a társaságot szétoszlásra inti, mint intik a koszorúzott faabroncsból készült csillárban tövig égett s itt-ott már kialudt gyertyák. Jó napot fiuk, megvirradt, menjetek az ekéhez, ti pedig leányok az ólba fejni s etetni a teheneket. És itt mi is elbúcsuzunk a dán iskolától.

A dán festésnél eredetibb és sajátosabb is a más két skandinávi, t. i. a svéd és norvég, amaz 39, ez 53 darabból áll. Ha szükséges nevet adni valamely képcsarnoknak, e kettő a düsseldorfi iskolához tartozik. Egyébiránt feltűnőleg nemzeti mindkettő, a körülte levő háziéletet s a honi tájképeket festi. A legtöbbet ép oly meleg kedély jellemzi, mint meleg szín. Szemlélve e képeket, mintha valóban Svéd- és Norvégországban volnánk, véljük hallani a vizek esését, a havasok fuvalma hűsen leng felénk, a halász füstös kunyhójában érezzük magunkat, vagy, lebegünk a magas sziklák közé szorult regényes tó tévedező sajkáján. Mind e képek gazdag, eleven színekkel ragyognak, a nélkül, hogy kiáltók volnának; erőteljesek, de nem nyersekek; szóval, az északi erélyes emberfaj s durva éghajlat képét hiven ecsetelik, és a mi fő: művészileg és költőileg egyszerűs mind.

A svéd festők közül jelleges arcza a Höckert által kiállított „Rättvicki hajadon menve az egyházba“, és „Dalcarli asszony vive gyermeket keresztelni“, mindkettő fehérprémű ködmönben, rövid szoknyában, tarkán himzett köténnyel jár, fejét kontyalaku magas sipka ékesíti. Amaz bársonyba takart bibliáját, melyből egy virágbokor nyúlik ki, szemérmesen tartja kezében; emez egy fonott kézi kosárban puhán fektetett s vörös posztóval gondosan befedett csecsemőjét viszi az egyházba. A kis lény

oly szép pirosan pillog ki fejkötőjének bodrai közül. Sok kedélyes humor van Nordenbergében „A papi tized beszédese Scaniában“. Tiszteletes uram az ilyenkor szokásos ebédet megadván, míg neje a dívánon kávéat iszik s bizalmasan cseveg egy más nővel, ő maga dohányozva nézi mint jönnek be az ajtón a tizedelő, hozva nyúlat, tyúkot, borjút, őzet, bárányt, roppant sajtot, edényt tele vajjal; bizony patriarchalis élet, örül az is ki adja, az is ki kapja. Kitűnő jeles s localis typusánál fogva érdekes Höckert két más képe. „Egy laplandi vityillójának belseje“ és „Laplandi halász kunyhója“. Egyikben az izmos halász hálóját igazgatja, körölte hevernek mindenféle durva eszközei, a padlástalan tetőről kötelek függenek le, s azokon lóg a bepólyázott gyermek, kit ringat egy hosszú zöld kaftánba öltözött s vörös phrygiai sapkás, bőrszinére durva, de egészséges, gyönyörű menyecske. A másik egy egész társaságot mutat fel, részeül a tűz körül, egy a párolgó üstben fővő ételt kavarja. Mindkét mű ép oly festői, mint tele nemzeti s éghajlati jellemmel.

Larssoné „Vihar tengeren“, talán túl is utánozza az emelkedő s lesülő hullámokat; „Norvégi tájképe“ pedig egy valódi phantastikus kép, látva ezt, azt gondolnók, álmodunk. Valóban létezik e vidék, s ő így látta e sötét tavat meredek sziklaktól körülvéve, ama rohanó cataractával, előreszét a hámorokból kilobogó fény oly pokolilag világítja meg, míg a tó mögletére az ormok mögül a hold oly szelid, oly bájos fényt hint? Aligha nem igyekezett a művész mesterségesen öregbíteni a tájkép szörnyű rendkívüliségét; pedig legjobb adni a természetet úgy, a mint az van, de soha nem szolgailag, mindig költőileg.

Ilyen Bergh képe. „A vén malom“, mi vad északi vidék, oly hű, mintha a valódi svéd vidéket ablakon át néznők. És még inkább ilyen „Uri cantonbeli kilátás“. Ezt is sokszor összehasonlítam a mi jeles Markónkéival, melyektől csak pár lépés választja el. Ő ama régi, microscopi modorban kittűnő volt, de a modor volt elvében hibás. Ime e képben, mely két öbölre ágazó tavat ábrázol, miben itt-ott fákkal benőtt földnyelvek nyúlnak be, s mindenfelől itt kiszögelő, ott visszavonuló hegyek koszorujától vétérik körül, e képben mondom egy virág, egy fa, egy szirt, egy halom, egy hegy sincs részletesen kidolgozva, közlrol nézve mind ez alaktalan, de három lépésnyi távolságból egy nagy vidék, egy tág világ, egy boldog éden, a hajlások, völgyek árnyai, a magas vagy kiszögelő részek világa, a gyönyörűt perspectiv, a tükörszinű tó, a tiszta, nyílt lebegő ég elbájolja s magához vonja a nézőt. Az ilyen képben azután nincs botanikai hűséggel rajzolva sem fa, sem levél, sem virág, de maga a vidék költői, teljes hatásában.

A norvég kiállítás mint számban ugy becsben is haladja a svédet. Printzé „Madarak egy csomó zabkáláson“ érdekes példánya annak, ecsettel mi ámitólag lehet utánozni mindent a természetben. A zab szalmaszálakat szinte zörögni halljuk, s a rajta éhesen röpkedő verebek, fecskék stb. eleveneknek látszanak lenni. Ez utánzási művészethez tartozik Böe műve is „Tengeri madarak az éjfélnapfényénél“, melyeknek ránk nézve csodálatos és ragyogó színű csoportozatja egy sziklán van összegyűlekezve. Közlrol kell őket megnézni, hogy elhigyjük, mikép ezek nem valódi kitömött madarak.

Hanem több művészi becszel birnak a tájképek. Askevoldé „Őszi reggel egy norvég gazdaságban“; Bennetteré „Egy tengeröböl“; Eckersbergé „Kilátás

Sognefjordra“; főleg pedig a híres Gude tájképei, kitől itt hat tájkép van kiállítva. „Norvégi erdő“ czimű képe, mely gondolatban s ötletben oly gazdag, és „A christiániai völgy“, mely oly egyszerű, oly igénytelen, de mégis oly költői, semmi regényes nincs az egészben, hiven adja egy norvégi táj képét, hanem *minden* él benne; viz, föld, növény és ég. Az „Eső után“ ugyanazt tárgyalja, mit a hollandi Mollinger általam dicsért képe „Tájkép zápor után“. Az egy igen kicsiny kép, milyen parányi mértékben a híres francia Meissonnier szokott dolgozni. Látjuk e képnek hátulján elvonulni a terhes felleget, előrészen egy-egy házikó van jobbról és balról, mely között vezető uton még bőven folydogál az imént lehullt eső, és egy paraszt asszony nehezen halad a locspocsban. Parányi lapocska e kép, de tökéletes, minden vonásában a bevégzett művész ujjaira ismerünk, „ex unge leonem“.

Gude szokta festeni a tájképeket Tidemann alakjaihoz, mint hajdan Snyders festé Rubens alakjaihoz az állatokat. Tidemann hőse s fejedelme a scandináv iskolának. Itt tiz remek képe van, s úgy látszik, a világ régóta ismeri becsöket, mert egy közülök a svéd király, kettő a christiániai képcsarnok, egy Hamilton herczeg, egy Lansdonne marquis, egy lord Ellesmere, a többi más angol milliósok tulajdona. Mind e kép erőteljesen és lelkiismeretesen van festve, tárgya a nemzeti életből választva, a mindennapi élet érdekes körében mozog, s bizonyítja mindenik, mikép ő nemcsak nagy művész, de mély gondolkodó s ihletett költő is, kiadván hiven földi életünk hol szomorú, hol nyomorult, hol dévaj jeleneteit, el tudja lesni azt is, mi az emberi természetben isteni van. Tiz képe megannyi poëma. A localis szín benne mindig nemzeti, de a kedély, gondolat, érzemény, oly

általánosan humanus, hogy ellenállhatlanul hat mindenre, ki azt merengve szemléli.

Például mi egyszerűen szép, mi ünnepiesen vallásos „Vasárnap délutánja“. Egy falusi öreg ember asztal előtt ül, hátat fordítva az ablaknak, hogy több világa legyen olvasni a bibliát, melyet tisztes neje, kezeit összekulcsolva, komoly figyelemmel hallgat. Nem dús, de tiszta az egész szoba, minden rendre s megelégedésre mutat, képe ez egy falusi család házának, hol rend van, munkát kedvelik, s pihenő napon, mely az Ur napja is, az élv abból áll: a szent ígéket hallani. — Egy más „Lakodalom Hardungesben“, egy felséges tói tájkép (ez Gudétól), hol remegő sajkán trombita, dob, hegedűszó s pisztolylövöldözése közt vigan halad a hahotázó nép, versenyezve a zengő viszhanggal s búcsút integetve a parton maradt atyafiaknak. Sok humor van a „Kártyázó norvégi parasztok“-ban, hol egy apa fiával játszik, s vesz, míg a kisebbik örvend jókedvű apja szorongásainak.

De Tidemand többnyire az élet vallásos vagy érzékeny eseményeit ecseteli, csaknem sokszor is. Legtöbb képe egy-egy borongó elégia. Vallásos cselekedetet gyakran sző műveibe, ezzel mint a hit és remény sugarával mintegy felderíteni, vigasztalni akarja az általa előszere-ttel festett földi szenvedések szomorító hatását.

Szebb, sikerültebb képe nincs, mint a „Haugiánusok“ (ez egy vallásos felekezet neve), melyben egy még fiatal, kék, de méla szemű s gondolkodó fejű paraszt férfiú, széken állva, prédikál a szobabeli gyülekezetnek. E sok férfiúnak, nőnek, ifjunak, változatos s eltá-lált arczkifejezései mi mély lelkiismeretre mutatnak! Műveit ugyan általában jellemzi bizonyos vallásos, ünnepies, nemes komolyság, de ez észrevétel főleg illik e képére.

Nem kevésbé csodált képe „Az úrvacsora kiszolgáltatása egy kunyhóban betegeknek és nyomorékoknak“. Egy abroszszal terített asztalon két gyertya ég, mellette a pap a szent poharat emelve tartja, s körülte egy sereg szegény és beteg, egy öreg asszony, ki térdre esett, szép leánya támogatja, hátul egy agg beteg férfi, ágyában fekvé, mellette saroglyára rakott szalmán egy nyomorék ifju anyjától ápolva hever, s van több más alak, szép is, egészséges is, képezvén a csoportozat egy harmonikus s egyöntetű egészet, s valamennyi ünnepi, szent csendben, ártatlan kenetű áhítattal függ a papon s a kezében levő poháron, mely mintegy látható jelképe azon vallás igazságainak, mely vallásban hisz ez őstiszta hitű éjszaki nép.

Az „Isten hozzád“ egy ifju párt mutat, mely kénytelen elhagyni a szülői házat, talán kiköltözködik tengerentúlra. Menye érzékenyen búcsúzik anyósától, ki, nagyanyák szokása szerint, még nehezebben válik el kis unokájától, a nagyobbik gyermek gondatlanul van indulóban — ilyen a gyermek. Az ősz apa ágyban fekszik, s egyik kezével fiát tartva görcsösen, másikat áldásképp fejére teszi. De a fájdalom főkép a fiu arczán fejezi ki magát bámulatosan. Faszéken ül bár, azt hinné az ember, azon is összerogy. Nem csodálnám, ha e kép látásánál érzékeny sziv könyekre fakadna, magam is ilyesmit érzek, midőn e sorokat írom. Tide-mand képeiben az érzésnek és fájdalomnak oly mélysége rejlik, melynek lehetetlen ellentállni. Miért hat így? mivel mint költő érzi azt, mit mint művész fest.

De benne e kétféle lángész tetőpontját éri el a következő képben: „Halotti menet a Sognefjordi tón“. Igaz, ezen két genie dolgozott, a felséges tájkép Gude-tól van, az alakokat Tidemand teremtetete. Ez aztán

a valódi norvégi tájkép, tágas mint egy panoráma, festői és változatos mint egy ecsettel irt regény, az ég, lég, viz, borongó, mint illik a szomorú tárgyhoz, jobbról a part ormán néhány csinos házat látni, túl a vizen, de messze, egy falu látszik homályosan, mely mellett van bizonyosan a temető, hova a sajkára rakott koporsó el fog szállíttatni. Egy sajka az éneklőkkel már úszik a habokon, a koporsós csolnakba most lép az öreg két kis unokájától vezetve, az anyát a parton leány-gyermekei vigasztalják, a kísérek, némelyike evezővel vállán, hosszú sorban közelednek. Az egész vidéken valami elegiaszerű komoly ihlet leng, a látvány szomorú és ünnepies, nagy itt a bánat, de nemes és szép, olyan, milyen a romlatlan ősnép bánata szokott lenni, őszinte, leplezetlen, mély, természetes, mely túlzásokban semmi tekintetben nem nyilatkozik, szenved nagyon, — de békével.'

De elég róla ennyit leírni, ki győzne mindent elmondani? Tidemand valóban nagy művész. Rajzai correctek, tömbözései csodálatra méltók, színezése fényes, erőteljes, tárgyilagos, parasztjai örsek (derb), de nem durvák, tisztos öreg emberei, jóságos öreg asszonyai mintául szolgálhatnak, de e mellett mi sajátságosan bájos ifju nőket s leányokat tud festeni. Hanem ennél még fontosabb az az élet, jellem, melyet alakjaiba tud lehellenni. Ez az ő titka. Ebben csaknem páratlan. Innen mint kútforrásból ered aztán képeinek az az egyetemes hatása, melyet azok a nézőre gyakorolnak, lévén azok az emberi, házi, családi s vallásos életnek gondolatban ép oly mély, mint alakban hív és szép kifejezései. — Tudjuk, mily heves viták folynak még ma is az ugynevezett realisták és idealisták között, és kérdés az, mit, véleményem szerint Tidemand megoldott: képei az élet

mind realis, mind idealis oldalának harmonikus összeolvadásai.

Helvétia száz képet állított ki. Van közöttük sok, mely gyakorlott kézre mutat, s arra, hogy a művész az olaszokat s francziákat gonddal tanulmányozta, de valami eredeti, mesteri, rendkívüli műre alig találunk. — Duchosal, Dupont, Hébert vagy idegen mestereket utánóztak, vagy olasz és spanyol életből meritett tárgyakat dolgoztak fel, nem ügyetlenül, de távolról sem közelítik meg azon típusokat, melyeket a nevezett népek nagy mestereinél csodálni megszoktunk. Legtöbb a tájkép. Didayé „Vész az erdőben“, művészi érzékekre mutat, mint Humberté is, ki a Vadt canton egy tájképét adja. Ezeknél azonban jelesb Calamel „Rhiig tető“-je, hol a szikla-hajlások s az árnyék és fény egymást felváltó játéka finom mesteri kézre mutat. A felfogásbeli nagyszerűséget s a coloritbani jártasságot Maeron „Pihenése a zergevadászoknak“ czimű képétől sem lehet megtagadni. Azonban engemet mind a helvetiai tájképek hidegen hagytak. Itt van a Montblanc, a genfi, lucerni, thuni, rienzi tó, a chamouni völgy, a lauterbrunni víz-esés, néhány jégmező, mindezeket én színről-színre látam, még most is elevenen emlékezem, mennyire el valék ragadtatva az isteni természet e felséges képei által, de ezekre e képekben nem ismertem. A jégnek nincs fagya, a hónak nincs hidege, az óriás sziklák nem megdöbben-tők, a völgynek nincs mélysége sem távolsága; hiszen bevallom, szépen oda van festve fa, szikla, víz, erdő, mind ez itt van, de bennök nincs ott az a nagy, szabad természet, melynek nem a részekben, de az egészben kell ott lenni és élni. Csaknem azt hinném, mit hittem egykor, hogy az Alpesekeket, Helvetia felséges vidékeit, azt a szédítő meredekséget, azt a fényes napot,

magas, tiszta és friss eget nem lehet festeni, ha az angol, német és skandináv képcsarnok némely képei az ellenkezőről nem győztek volna meg.

Görögország hat képet állít ki. Nincs róluk mit szólnunk. Mind hazafiui jeleneteket és csatákat ábrázolnak, de az alakok úgy néznek ki, mintha papirosból kivágott bábu-czokat ragasztottak volna egymás mellé.

Éjszak-Amerika sem itt, sem az iparkiállításban nincs méltón képviselve, és nem is lehet, neki honn ágyukkal van dolga. Tizenhárom képe közül nem művészi, de localis érdekekkel bir Hays „Bisson csordája“, mely egy üstalakú tágas völgyben pár ezer ezen csodálatos, bivalyainkhoz hasonlító állat sor-tartó vonulását ábrázolja. Másik „Kutyák faluja a Missouri mellett“, hol az egész lapályt ürge alaku állatkák lakják, és földszint látszó lyuka mindeniknek egy cseréptál-alaku, igen ügyes, csinosan gömbölyded földhányást képez. Ilyennel van elborítva az egész tér, ezért nevezik kutya-falunak.

Sőt még Törökország is küldött öt képet, Musurus Páltól. A festő csak húsz éves, de a mit küldött, kezdőnek becsületére válik.

Oroszország 77 képpel szerepel. Nincs festői közt nagy, eredeti művész, ezt nem is remélte senki, de van több, kitől az érdemet megtagadni nem lehet. Lebedeftől három olasz tájkép van, mely nem mindennapi tehetségre mutat. Jakobi „Czitrom-árusa“ egy valóban szerencsés gondolat és kép, a szőke bajuszos és szakálas fráternek, ki egy czitromot mutat, oly genialiter mokányos arcza van, milyent feltalálni egy-egy művésznek ritkán adatik. Ugy látszik, az orosz festők is kedvellik a nemzeti életből választani tárgyaikat. Scherwood „Orosz paraszt dilemmája“, Schwertchkof „Lakadalmi

menete“, Tymm „Nehéz artilleriája Dagestanban“, Bogolubof „Kermeszje“ éjjeli világítás mellett, elég élénken ecsetelik az oroszok honi életét. Különösen szép Aivazofsky „Fuvarosai Uj-Oroszországban“, mely mutat szénával megrakott talán két ökrös szekeret, alkony van, a roppant lapály láthatárán a nap mint piros kör ég, a fátlan, bokortalan mezőséget violakék homály fedi, s oly gyönyörű, mint szelid szinfokozatban látni a hosszú szekérsor lassú elenyészését a homályban. E kép valóban a legjelesbek egyike. Ilyesmikép kellene pusztáink jeleneteit festeni, e képben gazdag poezis van.

Mint sok van Neffében „A fürdő-leányban“ is. Ez egy kövön ülő félmeztelen leányt ábrázol, fején fehér ibolya-virágból font koszorú van. Háttal ül a néző felé, csak fejét fordítja felénk, s kimondhatatlan bájjal int tiltólag: nem szabad. A kő mellett, melyen ül, tiszta víz csergedez. E leány teste oly tökéletesen van modellirozva, színe oly szép, gyöngéd, ködszerű, tekintetében kecs, szűzies jóság van, hogy mindezt összevéve, szinte „Ingres“ legújabb remekére, a „Forrásra“ emlékeztet, s ha talán mint mű nem tehető is mellé, de arczában több élet s tekintetében több báj van.

IX.

London, július 1—8. 1862.

E képcsarnokkal én úgy vagyok, mint ember van az étellel: akkor válik meg tőle, midőn azt kezdenie kellene, mivel legjobban csak akkor ismeri. Habár hamis követ gyémántnak nem néztem is, de sok szépet

nem ismerék fel oly szépnek, mint a milyen; a ragyogó halmazban annyi gyöngyszem marada észrevétlenül, s egy és más jeles darab fel sem tűne, mi pedig egyedül állva becses solitair volna. Idő kell ahhoz és hosszabb társalkodás, hogy az embereket kiismerjük és megkedveljük. Ez áll a képekre nézve is. Alak és szín kétségen kívül lényeges egy műben, de magunkat ezzel szellemileg azonosítani kell, a gondolattal, melyet benne a művész megtestesít, az érzéssel, melyet benne kifejez, sőt azon kedély-hangulattal, melynek melegében a mű fogamzott. Ki így lelkileg összeolvad a mű által a művészzel, csak az mondhatja, hogy bírja és ismeri a mű titkát. Különben a néző hasonló ahhoz, ki messziről látja egy dolgozó zenekar mozdulatait, — de az édes, a szomorú, vagy a lelkesítő melodiából mitsem hall.

Az így kiállított képiró helyzete ép oly kedvezőtlen és sajnálatra méltó, mint azon költőké, kik verseiket összegyűjtve, egy kötetben adják. Jön az olvasó, és nyargalva az iveken, pár óra alatt akarja élvezni mind azt, mit a költő egy hosszú század-negyed folytatásban gondolt, érzett és szenvedett. Ez pszichológiai kép telenség. Az egymásra következő lapokon leirt merengést, nevetést, sóhajt, sírást, reményt, kétségbeesést és lelkesedést a költő életében napok, évek, néha évtizedek választják el egymástól. Okos olvasó kedvelt dalnokában mindig azon hírt keresi fel, mely lélekhangulatával éppen harmonizál, annál szerencsésebb, ha ujjai ösztönileg olyan darabokra fordítanak; ilyenkor azután valóban nemtői s angyali ránk nézve a költő szerepe, velünk örül, velünk andalog, velünk sír, velünk lelkesedik, és mi ő vele.

Ép így nem jó a képek közül sem nézni sokat egyszerre, vagy hamar egymás után. Lehetetlen a mű-

vész gondolatával és érzésével magunkat azonosítani, mi nélkül pedig nincs igazi élv. Némely művésznak évekbe került egy gondolatnak, egy eszmének, egy érzésnek hű kifejezése, s mi azt hihetjük, elég egy rövid oda pillantás, teljesen felfogni azt, minek teremtésére egy lángész fél életét fordítá? Sőt a képirónak nehezebb magát a nézővel megértetni, mert bár organumául van jellemző alakja és élethű színe, de mindez mégis néma, — míg a költő gondolatának és érzésének nyelve van.

Hogy annak, ki a képeket kellőleg élvezni és megítélni akarja, kell birnia némi tapasztalással, ez nem szenved kétséget. De tudós phrazisoknál és fennhangzó technikus terminusoknál biztosabb kalauz a józan ész, és a nyílt, szépre fogékony szív, és ilyen, ha lát képet, csak azt kérdje magától: hű-e, hasonló-e a természet-hez? — Ki így lép képcsarnokba, az tisztán lát, és ki tisztán lát, az igazán ítél. Nagysága és jelessége a művészetnek függ az adott tények és kifejezett gondolatok mennyiségétől, e szerint kell, hogy minden jó mű vagy tanítson, vagy gyönyörködtessen. Mennél egyszerűbb az, annál felségesebb, e kettő együtt bélyege mindennek, mi isteni, minek földön legfőbb kifolyása az, mit lángésznek nevezünk. Minden igazi művészetnek megismertető jele épen abban áll, hogy az mindjárt és könnyen érthető mindennek, ki szemmel bir látni, ki füllel bir hallani; épen úgy mint mindenki, művelt vagy műveletlen, egyiránt képes csodálni s teljesen élvezni a természetet, mely semmi más, mint a művészet által utánzott örök ideál.

A jó ízlés sem valami oly határozatlan, mint közönségesen hiszik. Az pusztán a józan ész és ismeret, s ha annak csalhatlan törvénykönyvét megírni nem is lehet, de mint minden más tudomány, ez is tárgya vitá-

nak és vizsgálatnak, s van egy elévülhetlen mérték, mi abban szabályul szolgálhat, és ez a természet. Ehhez mérve azt, mi művészetben jó és hibás, ép oly biztosan kimutathatni, mint lelkiismeret és vallás biztosan kimutatja a jót és roszt az erkölcsi világban.

Művészetben kettőt kell megkülönböztetni: a czélt és az eszközöket. Végcél: szerezni néha tanulságos, de mindig nemes gyönyört. Mi az eszközöket illeti, az minden művészetben más, a festészetben egyik lényeges eszköz a szín. Ki nem tud vagy nem akar színezni, lehet minden egyéb, de nem festő. Egy jól rajzolt s ügyesen tömbözött kép birhat nagy érdemmel, de sem ez, sem a dús képzelet, sem a magas gondolat, sem az érzelem mélysége nem pótolja a szín hiányát, — igen — színezés nélkül nincsen igaz festmény.

Másik lényeges kellék az alak és rajz. Ha valahol, itt áll, hogy forma dat esse rei; mi nincs szépen és jól rajzolva, az művészeti értelemben nem létezik. E tétel oly világos, mikép minden bizonyítgatás szükségtelen.

E két technikai feltétel betöltése nélkül tehát nincs kép, de feltéve, hogy e kettőnek elég van téve, elménk nem természetesen keresi-e a mű czélját? Azaz, az érzést, vagy gondolatot, melyet a művész ki akart fejezni, ez a kép tárgya. Szín és rajz az, mit a festő nyelvének és stylusának lehet nevezni, — de mi az, mit nekünk e nyelv mond? Ime minden képben ez a fő, s akár mit mond, csak valóban mondjon valamit, szóljon szívünkhöz vagy elménkhez, ez a lényeges, ettől függ a kép érdeme; nem attól, hogy ezt historiai, azt classikus, amazt idealis, realis vagy nagy stylnek nevezik. Styltól nem függ a kép becse, sőt minden styl nagy, mely azt kellőleg kimondja, mit ki akar mondani. Egy a képzelethez szól, más a szívhez, némely humoros jeleneteket

ád, negyedik mindennapi apró házi eseményeket fest, vagy festi a kór nagy és kis gyarlóságait. Természetesen, ki magasabbra tör, diadala is nagyobb, ha célzott; mint viszont egy festőt, ki sikerülten fest egy szegény kunyhóban lakó halászcsaládot, p. o. a svéd Höckert, fölébe kell helyeznünk Kloeber „Jaezko, Wend herczeg csodás menekvésének“, bár ez roppant históriai kép, és a porosz király csarnokába méltattatott.

Szin és forma végre is szükséges, de csak pusztá eszközök gondolatot és érzést kifejezni. Ebben fekszik a művészet nagy célja. Ezért nem művészet a photographia, mivel ez merő utánzást ad, — a természet pedig magát adja, — képben mi a természeti valóságot ugyan, de a művész lelkében reprodukálva óhajtjuk birni. A való természet és egy szép tájkép között az a különbség, mi különbség van látni az élet eseményeit, és azokat egy költő leírásában olvasni. A keresztes háborút ki nem olvassa örömeztobb Torquato Tasso megszabadított Jeruzsálemében, semhogy azt színről-szinre látni vágnék? Kisfaludi Dobozya nem kedvesb élv-e regében? Angliának és Rómának annyi történeti episódja nem azért oly nagyszerű, oly érdekes-e, mivel Shakespeare lelkének világán át szemléljük?

A gondolat ez uralkodó felsősége érezhető a festészetben ép úgy mint egyébütt, mivel a természet egyetemes törvénye szerint anyag és lélek elválaszthatlan összeköttetésben lévén, mi a képben anyagi tökély, annak is a szellemi ihlet által át kell hatva lennie. Egy igazi művésznek szive és esze képe szineibe és vonalaiba titokteljesen belevegyül, a színnek és vonalnak tehát szinte kell részesülni azon lélekben, vagy lelki élő valamiben, mi nélkül minden anyagi alak marad, örökké holt és élettelen.

E feltételektől függ a művészet életrevalósága. Le-
gyen a cél is, a munka is igaz, és ez elég. Legfőbb
cél lesz pedig az, mely érdeket és érzelmet gerjeszteni
bir nemes tárgygyal s lehető leghűbben s legköltőiebben ábrázol. De ha ebből következik, mikép legjobb kép az,
melyben a festő lelkéből legtöbb van, akkor az is áll,
mikép csak nagy elme teremthet nagy művet, mint az
is, hogy tárgyaikat a művészeknek nagy gonddal kell
megválasztaniok, mert melyben nincs eszme, nincs gon-
dolat, a szín és rajz lehetnek jók, — de magokban
ezek csak üres hangok, értelmetlen szavak lesznek.

Nem ismerek ugyan sokat magyar festőink képei-
ből, de mégis veszem magamnak a szabadságot, őket
figyelmeztetni, mikép műben nemcsak minden a kivitel,
a gondolat ép annyi, csaknem több. Nem csodálnám,
ha a technikai nehézség legyőzése s külbáj keresése
mellett az eszme fontosságát felednék. Irodalmunkban
van egy kor, melyben költőink érdeme szintén nagy
részt pusztán szóból, phrasisból, rimből állt; Vörösmarty
hozott bele képzeletet s gondolatot, Kölcsey mélységet
és érzést, mikkel Petőfi s Arany a nemzeti és népi ty-
pust szerencsésen párosították. Egy angol műbíró ezt
mondja: „A különbség a nagy és kis művészet közt nem
a kezelési modorban, nem az előadás styljében, nem a
tárgy megválasztásában áll, hanem egészen a végcél ne-
mességében, melyet a festő elérni igyekszik. Nem mond-
hatni, hogy egy festő nagy, mivel bátran fest, vagy lá-
gyan fest, mivel generalizál, vagy egyénesít, mivel sze-
reti az apró gondos kidolgozást, avagy azt megveti. —
Nagy akkor, ha bármi módon, előad nemes igazságokat,
vagy gerjeszt nemes érzelmeket. Az is mindegy, ha egy
négyyszög arasznyi vásznon havakig dolgozik-e, vagy egy
terem egész boltozatát pár hét alatt végzi-e be? Az sem

tesz különbséget, tárgyai parasztok vagy nemesek, hősök vagy polgárok, udvarból vagy táborból választattak-e? a fő: hogy mindent a szépnak szeretetével, és a *rútnak* iszonyával nézzen és tárgyaljon.“

Ezek bölcs szavak. Egyképen figyelmébe ajánlhatók mind a művészeknek, mind a művek nézőinek és bírálóinak.

Átnézni e 3600 képet gyönyör, de rendkívül fárasztó gyönyör. Legjobban cselekszik, ki egy-egy nemzet iskolájával ismerkedik meg, és csak azután megy át másba; különben ha valamennyin gyorsan végig megy, lelke ép azt érzi, mit érez a test, ha különféle éghajlatba, ha nyárból hirtelen télbe jut, e nemzeti iskolák annyira más-más jellegűek. Ezt kénytelen érezni mindenki, ki e képcsarnokban jár, mely az ipar-kiállítás elrendezésénél követett ethnographiai rendszer felett azon előnnyel bír, hogy a különféle nemzetek iskolái egymás mellett lévén, azokat könnyebb összehasonlitanunk.

Ha röviden előadjuk, az angol iskola mi pontokban különbözik az európai többi iskoláktól, ez a nézőnek némi kalauzúl fog szolgálni, nekünk pedig alkalmul némely összevont észrevételeink elmondására, melyek talán nem lesznek érdektelenek.

Mi által az angol képek főleg feltűnnek, az az eleven, dús, fényes szín. Ez sok képben kedves, lágy, harmonikus, de sok másban túlzott, durva, kirívó, bizarr. Ez egy új modor, melyet az ugynevezett Pre-Raffaeliták neve alatt ismert felekezet befolyásának lehet tulajdonítani. Csaknem szolgailag utánozzák a természetet, a legfényesebb alapszíneket vastagon használják, mondhatni, képeikben a szín-düh felejteti velük a rajzot. Ezért lehetetlen meg nem lepetnie annak, ki az angol képcsarnokból a szomszéd francziába lép; ennek képei halványak-

nak és holtaknak tetszenek. Ép ilyen lankadtak, mondhatni fakók, szürkék az olasz, római, spanyol képek is. Annál különösb e tünemény, mivel hiszen e déli országokban már a nép viselete elevenebb szint mutat, a nap ragyogóbb, az ég tisztább és fényesebb. Hanem a francziák a lankadt szint nemesebbnek, kellemesebbnek és finomabbnak tartják, míg az angol mindenben, tehát a színben is az erőt keresi; a franczia arra törekszik, mit ő „distingué“-nek nevez.

A belga iskola a két szélsőség között közép-utat tart, a német és skandináv az angol modor felé hajlik.

Másik jellemvonása az angol iskolának az, hogy képeiben szélesebb a horizon, mélyebb az érzés, a képzelet korlátlanabb; itt vannak festők, kik *egyéni* felfogásaikat követve dolgoznak, más nemzeteknél inkább csak iskolákat látunk. Ha legjobb művészet az, mely az illető nemzeti életet leghűbben kifejezi, akkor az angol művészetnek nagy érdeme van, mivel egy iskola sem képviseli oly igazán nemzete individualis jellemét, mint a magáét az angol festészet képviseli. Ez iránynak adója Hogarth volt, ki ott hagyván Venust és Marst, Cupidót és a nymphákat, vásznán a mindennapi élet valódi eseményeit adta, annak nagyságát, romlottságát, divatait, könyeit, hahotáit, szóval: az életet. Ő volt az, ki a képírásba gondolatot tőn. Ha Socrates a philosophiát az égből a földre hozta le, Hogarth viszont azt a festészetbe tilteté át. Irodalomban az újabb regény alapítói Richardson és Foelding, s mit ezek szóval adtak, azt Hogarth ecsetével adta elő.

A Hogarth által kijelölt irány: festeni az életet, embert, természetet, úgy a mint van, adá meg az angol iskolának mostani jellemét.

A mindennapi életet (incident picture) ábrázoló képek közt igen sok jeles van, mivel minden angol psychologicse hiven individualizálni törekszik. Alakjaiknak van lelke és arcza, azok mintegy szólnak a nézőnek mind lelkéhez, mind szeméhez. Angol festőnél mindig fő, gondolatot s érzést kifejezni. Ez az, mit a francia a conventionalis szépnek sokszor feláldoz, — a német ritkán, a skandináv alig valaha. Szóval, éppen azon parallelát lehet húzni a két nemzet festészete közt, melyet találunk a két nép költői, különösen Shakespeare és a XIV. Lajos korabeliek közt. Amannak drámáiban merész, fényes, szabad képzelet, óriási erő és változatos élet, személyeit koraikhoz hiven jellemzi. Ezekéiben a régi classikus hősök átváltoztatva, conventionalis alakban jelennek meg, szépen, nemesen szólnak, de nem koruk nyelvét beszélik; minden jellem, bármi örs (derb), finomul kisimittatik. Kétségkívül találunk e nézet alól kivételt, mind a két iskola festészei között, de ez az általános benyomás, mit a két iskola ránk tesz.

E nagy hűség a természethez az, mi az angol tájkép-festészetet is oly kitünővé teszi. Nem annyira azt akarják adni, a mi egy vidék, egy öböl, egy völgy külsőleg, de azt ellesni, lelki echoként értetni velünk, mit e vidék, öböl, völgy, elménknek mond. Mert hallgat bár a vidék, de szól az annak, ki megérti. Ez az, mit a festőnek ki kell találni, s műve által közölni a nézővel. Ezért nem minden nedves rét, nem minden lenyugvó nap, nem minden falusi jelenet szép, de mindaz bájos lehet a festő költői felfogása által, úgy mint adja Gainsborough a „Kunyhó gyermekét“, Hunt a „Madár fészket“, Hook a „Cororish tengerpartot“, vagy Turner a „Malmot és zsilipet“. Innen van, hogy az angol tájkép-festőnek a részlet, a külső csak annyiban fontos, a

mennyiben általa a gondolatot és érzést kifejezheti, s minthogy a természetnek legmysteriosusabb nyelve az ég, fény, lég, távolság, mozgás a vizekben, csend a völgyben, magány az erdőben, ezeket igyekeztek visszaadni, és ezek festésében őket senki sem haladja felül, sőt kevesen érik el.

Ellenben az európai iskolák nevezetesen felülhaladják az angolt a formai tökélyben, és minden oly műben, hol az ember vagy embercsoport ábrázoltatik. Ott, hol csatát kell rajzolni, hol az ember mint szereplő alak, az öröm, fájdalom, végelhatározás nagy pillanataiban jelen meg. Szóval, hol tisztán alakilag szépet, vagy tömbben izletest kell felmutatni, kivált a francziák, de a belgák és németek is az angolok fölébe helyezendők. Csatát a francia nemcsak nyerni, de festeni is ép oly jól tud. Talán legjobban festi, bár néha kissé bábuilag, mint viszont az angol legroszabbul. E francia kiállításban több csatakép van, jobb mint mind az, mit angol valaha ecsetelt. Ez előnynek legyen oka akár az, hogy ezen országokban sok idő fordittatik akadémiai tanulmányra, akár az, hogy a régi olasz vagy új mestereket nagyon is utánozzák, akár végre az, hogy a fejedelmi s nemzeti képcsarnokok létele a festőket historiai, csata és vallásos képek teremtésére ösztönözi; mondom, bármi legyen oka, a tény áll. Ugyanezt mondhatni az arczképekről is. Természetesen, kiveszem Reynoldsot és Gainsboroughot; ezek páratlanok, de nem az újabbakat. Sir Laurencet sem, ki annyira finom és lágy, hogy erőtlen. Olyan arczképeket mint Flandriné, milyen Richteré, milyen Tissieré, sőt milyen Dubufé is, rajzbeli correctséget, kifejezésbeli elevenséget, színlagyságot és harmóniát, szóval teljes bevégzettséget tekintve, az angol új iskola nem mutathat fel.

Mi a vallásos képeket illeti, természetes, hogy Anglia e téren alig hozott valamit. Franciaország és Belgium hozott néhány jeleset, hanem a legtöbb egy-egy kiadása a régi olasz és spanyol mesterek gondolatainak. Ebben a németek ma legnagyobbak, Overbeck, Steinle és Déger, de ők hiányzanak. De e festészet, a mennyiben tisztán dogmatikai téren mozog, aligha nem haldoklóban van; mi élt s élhetett hajdan, most nem élhet, mivel nincs gyökere. Ha angyalok és szentek illető emblemaikkal nem élnek a festő hitében, hatást azok a nézőre sem gyakorolhatnak. Ellenben nagy jövődjöje van azon iránynak, miszerint a biblia rokonszenvet s buzgó kegyeletet ébresztő eseményei dolgoztatnak fel. Ez azon ágazata a vallásos művészetnek, melyet ápolni kell nagy gondnal, mivel csak áldott gyümölcsöket fog teremni. Ennek hatása általános, egyetemes, mivel szóland az összes emberiség szívéhez. Ilyen Richternek bájos képe „Jairus leányának feltámadása“, ilyen Delaroche három picziny, de remek képe is; „Szűz Mária szemlélésében a tövis-koronának“, „Visszajövetel a kálváriáról“ és a „Nagy péntek“. Remek ebben minden hüvelyk. Oly egyszerű s oly igaz. Mária egy valódi zsidónő, de nő, kimondhatatlanul szenved, és próbáltatásában s elmélkedésében felmagasztosul; ki Jézus anyját nem látja benne, meghajol a szenvedés szentsége előtt.

Cornelius, Sehnor és Kaulbach is hiányzanak, kik az ősrégi és középkori történetet szokták festeni. Ők képzeleti visiókat és mesés legendákat, sokszor allegorikai stýlben dolgoznak fel, melyek bármi jelesek legyenek, inkább theoriai és speculativ becszel birnak, de sola nem fognak gyökeret verni az életben, melyhez semmikép nem tartoznak. Nem ízelelik ezeket a francziák

sem, az angolok épen nem, kik a művészetet is egyenesen az életből és természetből akarják meríteni.

Mire az angol iskola törekszik, az a gondolat, érzés, élet, természet. Realismus és individualismus jellemzi műveit, amabban kerülve, miben nincs poezis, emebben kerülve, mit conventionnelnek nevezünk. Tárgyait főleg a honi életből választván, festészete valóban nemzeti, és képei e szerint jobban tükrözik vissza a nemzeti jellemet, elmét s typust, mint bármely más nép iskolája. És ez fő érdeme.

A francia kecses és nemes alakokban kitűnő. A forma szépsége az, minek áldozik. Ideál felé hajol, melyet bámulni könnyebb, mint szeretni. Inkább meglepni akar, mint megnyerni. Ritkán adja a valódi élet örömét, keservét, nyomorát, szenvedélyeit; azokat úgy megvékonyítja és megszépíti, hogy az igazán csak árnyéka, de kedves árnyéka a valóságnak. Innen a colorit többnyire halavány, lágy, kétes, a kifejezés inkább illedelmes, mint természetes, nem adja sem az életet, sem a természetet oly hiven, oly kedvesen, oly tapinthatólag, mint az angol, de szebben, mert azt megszelidíti és kifinomítja.

A belga helyet a kettő közt foglal, kissé hajolva a francia sima conventionnel modor felé.

Az olaszról és spanyolról nincs sok mit mondunk, sőt azt kérjük: e gyöngé iskolának valának elődei Leonardo da Vinci, Rafael, Coreggio, P. Veronese és Velasquez, Murillo, Zuberacco?

A német a forma szépségére oly sokat tart mint a francia, az eleven színre s a gondolatra oly sokat, mint az angol. Hasonló a rhoduszi colosshoz, melynek lábát a tenger mossa, feje a felhőkbe nyúl, azaz: mig Overbeck és Cornelius művei a legmagasabb régiókba emelkednek, Knaus, Achenbach, Boer a mindennapi élet kö-

rében mozognak, s e tekintetben a német nemzet élet-jellemét ép oly hiven adják vissza, mint magokéit az angolok.

Ezt mondhatni a dánokról, s különösen a svédek-ről és norvégekről is. S megkoronázom e levél-sorozatot a legnagyobb skandináv festő Tidemand nevével, kinek minden műve egy-egy remek költői beszély, regény, dráma, elegia, nem írva, de festve.

És most menjünk az ipar-kiállításba, és kezdjük otthon, Magyarországon és Ausztrián.

X.

London, július 11. este 1862.

E mai nap szép nap és nagy nap volt. Szép mivel nem esett, s ez már sok ily esős évben, Angliáról szólok, mert úgy tudom: nálunk viszont hőség és szárazság ellen panaszkodnak. Nagy nap volt pedig azért, mivel ma tartották meg a kiállítók megjutalmaztatása kihirdetésének ünnepét.

Ez ünnep fénypontja az Albert herczeg által alapított kir. kert-társulat kertében volt. Ennek birtokán áll a roppant kiállítási palota. Négyyszöget képez ez, melynek keleti és nyugati oldala hasonló stylben van építve, az óriás két dómmal; déli oldala ezektől különbözik, kívülről ez nem mutat emeletet; míg éjszaki oldala arab-byzanti oszlopsorral ékesített egy emeletes épületet képez, mivel ez oldalon a palota a társulat szép kertére néz, melyet félkörded alakban részint vörös téglal-

falon, részint keleti stílű oszlopokon nyugvó arcadeos épület vesz körül, tehát ez oldalon elkerülhetetlen volt a két épületbe összhangzást hozni. E félkör végén van az üvegből és vasból épített roppant üvegház, conservatoriumnak nevezetik, hol a világ legritkább virágai, növényei és fái csodálhatók.

Ez üvegház előtt jobbra és balra van két chinai-arab pavillon, phantastice gyönyörű épületké, és mai napon e két pavillon között emeltetett a colossalis trónbaldachin, készítve piros selyemmel bélelt bársonyból, és diszesítve Anglia arany-szövetű czimerével, mely alatt az ünnep kezdetét vette.

Alatta egymás fölötti két sötét torokból tengeri nagyságu hullámok omolnak a terjedelmes tóba. Odább, kissé oldalt jobbra és balra, még két más vizesés két folyamot képez.

E kert nem nagy, t. i. angol értelemben, miszerint nagynak a 375 holdnyi Hyde-Park nevezetik, de igenis az európai értelmében a szónak, mert talán háromszor nagyobb a párisi híres Tuileries kertnél. De ép ezért itt némileg a francia stíl van alkalmazva. Azonban csak józanul. Szabályos ugyan elosztása, de nem merev; hol a tér lapályos, ott annak leásás és felhalmolás által kellemes hullámszást adtak. A gyep tömör és oly gyönyörű zöld, milyen szok lenni az angol gyep. A virágágyak alakokkal birnak, de ezek nem glédában állók versaillesi modorban, hanem kigyózők, hullámszók, Hogarth azon elvét követve, miszerint a szépség a gömbölyödő vonalokban áll. Itt érzém legelőször, hogy kertész kezében a durva vasásó az, mi művész kezében az ón, azaz is ime a legkecsesebb arabeszkeket lehet teremteni. Itt érzém azt is, hogy a kertész ép úgy festhet virágai-
val, mint színel ecsetével a festész. Az ágyak külön-

bőző részei itt fehér, ott vörös, amott kék vagy szürke kavicscsal vannak kitöltve, a szerint, a mint ott azt az egésznek harmoniája kívánja, s ez a képnek alapja; azután jönnek a sárga, vörös, kék virágok, itt vékony vonalokban, ott apró pontokban, amott vastag tömegekben, általok mintegy jelöltetvén a fény és árnyék különféle nuanceai, sőt hasonló színű, például vörös virágokkal, egészen más hatás idéztetik elő, a szerint a mint némelynek lombozata sötét, világos, tarka, pettyezetett, vagy hamvas, úgy szólva harmatozó.

Valóban, ki a természet ezer meg ezer szépségeit szemléli, lehetetlen, hogy azokban az istenség revelációját ne lássa; de viszont ki látja, a természet egyes adományaiból ember mi újat, mi eredetit, mi gyönyörűt képes alkotni, lehetetlen hogy ne higye, mikép bizony az istenség szikrájából a halandóban is van valami.

És azután képzeljünk e kertben összeseregelve 30—40,000 nézőt, melynek legalább fele angol hölgy, — azaz szép hölgy, termetére magas, deli, arczvonásaiban finom, arany hajfürtjei hosszan lengedeznek, öltözete soknak drága, ízletes, mint a legízletesb francia nőé, de sokkal változatosabb, mivel e nép dúsabb phantasiával bírván, ura is, nemcsak szolgálja a divatnak. S minden rendű és rangu férfiak és nők vegyesen hullámoznak itt fel s alá, és fesztelenül; a házak küszöbén belül lehet s van az angolok között különbség, nyilvános helyen ennek nincs semmi nyoma. És csalatkoznék, ki e népet mogorvának hinné, sőt dévaj, humoros, vidám mindig, de más modorban mint mi mások, nem hadarász mint az olasz, nem zajos mint a francia és a magyar, a mi életünk kissé a hegyi patakhhoz hasonlít, melynek zaja nagyobb mint ereje, az angolé hasonlít a síkság folyamához, mely vidáman, de csendesen hömpölyög utján. —

Kiki helyet foglalt ott a hol talált, nem jött a sokaság rohanó sietséggel, de el sem késett; ki padot és széket nem kapott, leheveredett a bársony-gyepre, (Párisban ilyesmi a boulognéi erdőben sem szabad,) s láttam, a legdíszesb hölgyek mi tartalék nélkül költének el kalácsot, ki sandwichot (két szelet kenyér, mely közé sonka és vaj van téve), vagy más egyebet. Szóval, e nép az ilyen nemzeti nyilvános ünnepeken teljesen és szabadon mulat, tartalék nélkül, de a rendet és illedelmet sem sértve, Anglia népének ez egészen az, mi gyermekeknek szokott lenni a majális.

Kilencz katonai zenekar a legjelesebb darabok előadásával váltva mulattatta a közönséget; öt a palotában, négy a szabad ég alatt. Köztök három idegen kar volt, egy dán hajózenekar, kettő franczia, a zuávoké és a rendőri csapaté, mely két utóbbinak játszóhelyül a két pavillon jelöltetett ki.

A jelenvoltak számát a kertben és palotában 60—80,000-re teszik.

A 36 osztály jury-tagjai ugyanannyi zászló előlvitele mellett, zene kíséretében vonulának az arcadok alatt a roppant üvegházba, hol ők a palota-igazgatók testületével, a miniszterekkel s az európai státusok különös megbizottjaival várták a királyné képviselőjének, a cambridgei herczegnek megérkezését.

Ez megérkezvén, pontban 1 órakor jött a trónbaldachin alá, hol fedetlen fővel állva maradt, hatalmas „hurrah“-kiáltással fogadtatván. Körülte állának: a szász-koburgi nagy-herczeg, az egyiptomi alkirály, Carignan herczeg, Victor Emánuel testvére, Vilmos dán, Lajos hesseni, Hermann szász-weimári és Reusz hercegek; a ministerek, a különös küldöttek, mint Thouvenel herczeg,

Gagarin, Rogier, a már ősz Apponyi magyar ruhában, s a többi.

Ekkor gróf Granville a kiállítási bizottmány elnöke az ünnep célját röviden előadván, a jury-elnökök elnöke Lord Jaunton olvasá fel a felsőbb jury jelentését, melyből elég legyen kiemelni csak azt: hogy a 25,000 kiállító közül 7000 kap érmet, és 5500 dicsérő oklevelet, a jutalmazottak száma tehát több mint volt 1851-ben, de kevesebb, mint volt 1855-ben. Megjegyzé örömmel: hogy „a jelen kiállítás örvendetes tanubizonytságot tesz, egy különösen tevékeny és józan haladásról világszerte, mert míg minden nép új nyers anyagok feltalálásán iparkodott vagy igyekezék érvényesíteni az eddig hasztalannak hitt tárgyakat, különösen meglepő a gépek tökéletesítése, alkalmaztatván az az ipar céljaira, és meglepő a tudományok alkalmazásából meritett előny, mint szintén azon nagy figyelem, mely most mindazon művészetekre fordittatik, melyek képesek az ízlést s szépnek érzetét kielégíteni.“

Erre Cambridge herczeg néhány szóval válaszolván, a juryk előtte sorban elvonultak. Mindenik osztály (1—36) előtt egy angol árkász (sapeur) vitte a zászlót, melyre az osztály száma arany betűvel volt himezve. — Elől mene az osztálybeli elnök, ki a megjutalmazottak névsorát egy zöld kötésű könyvbe írva (a véleménynyel együtt) gróf Granvillenek nyújtotta át. Elvonulván a juryk mind, követte őket a herczeg fényes kísérvével egyetemben, s a palotába a keleti oldalon bemenvén, ott 27 állomás volt, hol a jutalmat tartalmazó könyvek az illető országoknak átadattak. Az angol s britt gyarmati osztályoknál várakoztak az illető kereskedő-testületek, a nevezetesebb városok polgármesterei, és ezeknek a jutalmat maga a herczeg nyújtotta át, a más nemzetbelieknek

pedig átnyújtották az illető kormányoktól e végre különösen megbizott hercegek, miniszterek vagy követek.

Ennek végeztével az egész búcsú, mert az angolok így nevezik, visszatére a trón elébe, hol mind a kilencz zenekar egyesülve játszák el nagy hurráh kiáltások között, a „Tartsd meg Isten a királynét“, nemzeti himnust.

E pillanat óta bocsáttaték áruba a jutalmak könyve, melyben az érmet vagy dicsérő oklevelet nyert kiállítók nevei foglaltatnak. A könyv kis ívalaku, és 459 lapot tölt be. Egyet azonnal megvevék, és belőle gondosan és nagy fáradsággal kiszemelém a magyarokat, de lehet, nem hiba nélkül, miután sem az angol, sem az ausztriai hivatalos katalog külön a magyarokat nem adja.

Az alapszabályok szerint mindenkinek csak érmet kell vala kapnia, vagy semmit. Az angol nem szereti azon finom, iskolai doctrinair szagú megkülönböztetéseket, p. o. politikában a kettős, hármas választások retortáit, kiállításnál ama franczia modoru elosztályozást: „Nagy becsület-érem“, „Első, második, harmadik osztályu érem“, „Tisztességes megemlítés“, e sok fokozat közt azt sem tudja a józan ész, mire való e hosszú felosztás? Ha a kiállítók érdemei közti nagy különbséget, — a tárgyak s az azok körül kifejtett ügyesség végzetlen sokféleségét tekintve, — egyenlő jutalmazás nem jelöli ki szabatosan, azt a négy-ötféle kitüntetés szintugy nem oldja meg, ekkor kellene minden osztálynak egy külön mérték, s e mérték némelyikén tán 50 fokozat kellene. Ilyesmivel lenne baj elég, de gyakorlati haszna nem lenne semmi. Sőt, nem kétlem, eljő az idő nem sokára, hogy az egész érem-osztogatással fel fognak hagyni. 1851-ben még volt hatása a vevő közönségre, mely elsőséget adott a kitüntetett gyáraknak, 1855 óta az kezd kiábrándulni,

látván, hogy bár sokszor sok az érem, de még többször néha azok mitsem bizonyítanak.

Sophismaikkal főleg a francziák és belgák, szóval az idegenek vették rá a kiállítási igazgatóságot, hogy nemcsak érme, de dicsérő oklevelek is osztogattassanak ki. Hiszem, utógondolatuk volt, mivel attól tartának, az igazgatóság már költség-kimelésből fukarkodni fog az érme bőkezű megadásában. Erről azonban a kiállítók nem lévén értesítve, a szabályok e lényeges módosítása mindenkit meglepett.

Ime ide írom a magyar jutalmazott kiállítók névsorát, osztályok szerint.

I. osztály. Érmek kaptak: Lácza Sz. Károly, Thór és társa malomköveikért, a selmeczi bányai igazgatóság ásvány-gyűjteményeiért; ugyanazért a felső-magyarországi bányai egyesület.

Dicsérő oklevelet: Hoffmann Ernő, Riegl Antal.

II. osztály. Érmek: Kaiser E., Strobenez testvérek. Dicsérő oklevelet: Wagner Dániel, mindhárom vegytani készítményekért; Zárzetzki József gyufáiért.

III. osztály. Érmek: Pesti hengermalom, Blum János, Szalay Pál, hercz. Batthyányi Fülöp, gróf Batthyányi Gusztáv, Egan Ede, Fehér testvérek, Kubinyi M., Jankó Vincze, ezek különféle kerti veteményeikért; dohányért: Bartha L., Jászay D., Hevesi gazdasági egyesület, Aczél P., Gulácsy, Molnár Gy., Szemző I., Szentiványi M., gróf Wenkheimné. Dicsérő oklevelet mezei veteményekért: Szalay Pál, Jurenák S., Csernovics P., Oroszy M., Berzeviczy, Csekonics J., Halász és Cséry, Madarász A., Plachy L., Zichy

A., gróf Zichy E., zirczi prépostság, Zsitvay I., Jakabffy Fer., Bujanovich, Juránszky K., Tarnóczy G., Rimanóczy, gróf Festetics Tasziló, b. Wenkheim L., Kovács A., Molnár Gy., Kovács M., Ujhelyi A., gróf Brunswick Géza, Várady G.

Érmet borokért: Hegyaljai társulat, Szegszárdi társaság, Molnár és Török, Ranolder püspök, gróf Degenfeld I., gróf Zichy Ferraris M., gróf Andrássy Gy., Kornis F., gróf Eltz, Joó János, Megyes városa, Flandorffer I., Littke testvérek, Jálics F. A., Lenck S., Makay A. (szilvapálinkáért). Dicsérő oklevelet: Dr. Sauer L.*), Fekete és T., gróf Festetics T., báró Augusz Antal, Bogyay L., Kiss Pál, Molnár Gy., Ramasetter V., Eder F. M., Galliny F., Burchardt és T. Schwartner utódai, Török G.**)

IV. osztály. Érmet: gróf Andrássy Gy., herczeg Batthyányi Fülöp, gróf Károlyi L., gróf Festetics Gy., gróf Hunyady J., gróf Waldstein I., gróf Zichy G. C. és A., gróf Zichy Ö. gyapjúkért. Dicsérő oklevelet: Farkas L., Korizmics L.

Fákért érmet: gróf Batthyányi G., gróf Eszterházy M., b. Prandau, Jankó, Vincze, Pollák Bernárd, Várady G., gróf Zay, Mitták J., Dapsy W. (gubicsért). Dicsérő oklevelet fákért: Bara-

---

*) Angliában szabad a bírói ítéletet is taglalás és megrovás alá venni. Tehát kimondom az igazság érdekében, e bornál a jury teljesen csalatkozott, nem érmet, de koronát érdemel dr. Sauer bora. Ez az egyetlen bor az, mely bárhová küldetik, mindenütt egyképen s kivétel nélkül tetszett: Párisban, Londonban, Skótiában, New-Yorkban.

**) Itt a könyvben tévedésnek kell lenni. Oka az lehet, hogy e borgyűjteményről, hol mint ménésiről, hol mint Török-féléről beszéltek. Én a jury elnökétől írásban valék értesítve, hogy a ménési érmet kapott. Lépéseket teendek e tévedés megigazittatására.

bás Péter, Körmöcz városa, Kazy J., gubicsért: Kanicz I. E., Leopold I.

V. osztály. Érmét: vasötvényekért: Ganz Ábrah.

VIII. osztály. Dicsérő oklevelet: Pozdech J. mű-haranglábért.

IX. osztály. Érmét: Vidacs testvérek, Gubicz A., Farkas J. gazdasági gépekért. Dicsérő oklevelet: Bokor F., Mészáros J. ekékért.

X. osztály. Érmét: Benczur J. czémentért.

XIV. osztály. Dicsérő oklevelet: Tiedge F. magyar népviseleti fénykép-gyűjteményért.

XV. osztály. Érmét: Králik S. órákért.

XVI. osztály. Érmét: Bereghszászy L., valóban finom ízléssel gyártott zongoráért.

XVIII. osztály. Érmét: Goldberger S. és fia, gyapot-szöveleiért.

XX. osztály. Dicsérő oklevelet: A czenki se-lyemfonó-intézet.

XXI. osztály. Dicsérő oklevelet: a gácsi posztógyár.

XXV. osztály. Érmét: Goldstein és fia pré-mekért. Dicsérő oklevelet: Pattak kefékért.

XXVII. osztály. Érmét: Bodnár I., Jámbor E. női és férfi magyar ruhákért. Vadász F. férfi-csizmákért. Baumann M. női-czipőkért. Dicsérő oklevelet: Kraetschmar C. A. magyar gubáért, Günther testvérek férfi-öltönyért, mint azért Szabó F. is. Malatinszky J., Szováthy S. pedig (ez rég nem látott, de el nem felejtett Miskolczról) szűrőkért. Nitsch J. topánokért.

XXVIII. osztály. Érmét: Posner Károly, igen jeles díszalbumaiért.

XXX. osztály. Dicsérő oklevelet: Wilde J. Zirczről, két darab műszekrényért.

XXXI. osztály. Érmét: Feiwel L. takaréktűzhelyért.

XXXIII. osztály. Érmét: Egger D. magyar úri díszékszereiért.

XXXV. osztály. Érmét: Fischer M. herendi porcellán gyártmányaiért.

És ez a jutalmazottak e hosszú sorának valóban méltó koronája, mivel chinai ízlésben készült darabjai nemcsak díszei különösen a magyar, avagy összevéve az ausztriai kiállításnak, hanem azokkal e nemben alig vetélkedhetik bármely más nemzetnek ipara.

Ámbár tehát sok jury több figyelemmel, gondosabb körültekintéssel, lelkiismeretesebb vizsgálódással járhatott volna el tisztében; ámbár megtörtént, tudok rá példát, hogy némely jurynak elnöke maga bevallá, hogy a rábizott szakmában szükséges ismerettel nem bír, de diplomatiái tekintetek gyakran bizonyos nemzetbelitől kívánták e hivatal elvállalását; ámbár némelyikben egyesek befolyásának túl sok tér engedtetett: azt hiszem, minden magyarnak, ki nemcsak magát, de a nemzeti közügyet nézi, az eredményyel megelégedni teljes oka van. Kik részint hivatalos, részint félhivatalos, részint magános állásban itt valánk, igyekeznék teljesíteni hazafiúi kötelességünket.

A 25,000 kiállítóból kitüntetést 12,500 nyert, tehát épen fele. Mint a pesti országos bizottmány előttem fekvő jelentéséből látom, 188 magyar kiállító van. Ez arány szerint mi ránk 94 kitüntetés esett volna, és ime osztályrészül 138 jutott. Valóban oroszláni darab, alig hiszem, hogy bármely más nemzet kiállítói ily szerencsések volnának.

Nekem szabad legyen megjegyeznem, hogy ez némi személyes elégtétel, a mennyiben ismerőseimnek otthon nem szüném meg ismételve ajánlani, hogy ne hallgatnának azokra, kik a tavalyi lázas izgalom korában még ezen tisztán ipari, gazdasági, nemzet-oeconomiai kérdésből is erővel politikai kérdést akartak csinálni. Lehetett némi ok rá, de nincs minden helyén mindenütt; az ildomosság, a státusférfiai bölcsesség e nagy titka abban áll, tenni mindent a maga helyén és idejében, semmit helyén és idején kívül, és különösen különböző természetű dolgokat s kérdéseket össze nem zavarni.

A kitüntetés lehet magában indifferens dolog; de e sok kitüntetés a mi ismeretlen termékeinkre valóban nagy szerencse. Mondhatom, termékeinknek azért pusztá bemutatása itt váratlanul nagy sensatiót csinált.

E kitüntetések azt mintegy megerősítik, megszentelik a kereskedő-világban. Hanem ezt sajtó által, s másféle uton életben tartani, neki hangot, életet adni a mi hátralevő hazafiui kötelességünk.

Naponkint veszszük számos jeleit annak, hogy az angol, sőt a világ most már tudja, mikép van: jeles buzánk, finom gyapjunk, sokféle célra alkalmas fánk, tiszta rezünk, kitünő vasunk, elég jó köszentünk, tartós malomkövünk, mindenféle dohányunk, tiszta, ízletes, szeszdús borunk; most rajtunk a sor mozogni, hogy mindezt újra el ne felejtsek, és azokat, kik vásárolni hozzánk jönnek, pontosan, becsületesen, lelkiismeretesen szolgálni és kielégíteni. Jó hitelünkön ejtett egy csorbácska évekre fogna visszavetni, ezt gondolja meg minden magyar.

XI.

London, július 13—19. 1862.

Most tehát a sor az ipar műveire s a nyers termékekre került volna, szóval azokra, mikről mondhatni: hogy ezek Isten, azok ember teremtményei. De hol kezdjem és hol végezzem? Mit említsek meg, és mit hallgassak el? Ime itt a nehézség. Hiszen azon kiállított néhány százezer darab tárgynak, mely közt sok ezer igen jeles van, pusztá megtekintésére hetek, részletesebb tanulmányozására havak, s csak hiányos leírására is kötetek nagy kötetei kellenének. Aztán tudjuk, a kiállítás harminczhat osztályra különzött tárgyakat foglal magában. Hol van ember, ki mindezekben szakavatott legyen? Ilyen még nem született. Lehet egyben valaki igen jeles, s másban tudatlan. Az angol lapok gyakorlati tapintattal, de gazdagok is lévén, könnyen segítenek a bajon, t. i. minden négy öt rokon osztályra egy külön szakértő tudósító van, ezen felül minden ipar, kereskedési, termesztési ágnek saját lap-organuma lévén, mindenik a magáét alaposan, terjedelmesen és kizárólag tárgyalja. Ezen lapok a jelesebb gépek s tárgyak rajzait is adják, így aztán az írónak könnyebb az egészet megérteni. Azt gondolom olvasóink is legalább a palota képét köszönettel fogadnák.

Nekünk ily tág tért lapjaink nem nyújtanak. Én tehát hazafiúi kötelességérzetemnek, mely e levelek írására birt, eleget vélek tenni, ha a különböző nemzetek ipar- és termék-kiállításainak általános vonásokban ugyan, de lehetőleg hű képét adom, kijelölve mindenik-

nek mind hiányait, mind tökélyeit, és e szerint láttatva a fokozatot, melyet mindenik nép a haladás lajtorjáján tetteg elfoglal.

Ki többet akar tudni, annak ismét azt mondom: Londonba magyar, de nem nyolcz rövid napra, hanem legalább négy hétre és naponként legalább öt órát tölt-sön a kiállítási palotában, nem szálldogáló kíváncsiság-gal rohanván ide s oda, hanem nyugodtan szemlélő figye-lemmel menvén egyik nemzeti kiállításból a másikba át. Merem mondani, fog látni sokat, tanulni még többet, s néhány óra alatt azon csodálattal teljes lelki gyönyört fogja élvezni, melyet a nagyvilágot beutazó csak sok fá-radsággal, s havak folytában élvezhet.

Mindent összevetve bátran állithatni, mikép Ausztria teljesen és méltóan betölti a helyet, mely neki itt ki-méretett. Ezt mondják az angol lapok, ez ítélete a köz-véleménynek. Kétségen kívül nem mérkőzhetik Angliá-val és Franciaországgal, de csak e kéttővel nem, a többi nemzetekkel egy fokon áll, bár egyben egyiket, másban másikat illesse köztük az elsőség.

A kiállítási palota egész nyugoti oldalát, a dómmal s karzatokkal együtt, a német szövetség és Ausztria fog-lalják el akkép, hogy kezdve a dóm közepétől, déli fele amazé, éjszaki fele emezé egészen. Ausztria maga e szerint horisontaliter 15617, verticaliter 20133 angol négyszög lábnyi tért foglal el, mely 1413 kiállítónak ad helyet. A főtér négy teremre van osztva, melyekből egymásba át, s a közöttök eső folyosókon oldalt is kimehetni. Jobbra a palota falához dőlőleg kilencz más terem van. Fenn a karzatokon két oldalra nyíló emelvényeken posztók, sely-mek, shálok, szövetek, ruhák hosszában lenyúlva lógnak. Mind ez, meg kell vallani, oly egyszerűen mint izlete-sen van elrendezve, az állványok barna vörös kelmével

bevonvák, melyekre itt-ott hasonló színű bársony-redőzet omlik, s a tetőzetet fametszvények és gombok képezik. Több kiállító igen diszes szekrényt csináltatott magának. Haas és fiainak palisander-fából készült roppant szekrénye a bécsi Wolf asztalostól valódi remekmű, úgy hogy ez szinte érmet kapott. Természetesen az osztrák biztosok nem feledék el itt és ott kitzüni sem a kétfejű sast, sem a birodalmi zászlót.

Tudjuk, mikép az angol hivatalos névkönyvön kívül mindenik ország külön és részletesebb névkönyvet nyomtatott. Az osztráké három kötetben három, t. i. angol, francia és német nyelven jelent meg; az fehér, ez sárga, az utolsó kék, de mind kukoricza-levélből készült igen finom és tömör papíron. E papír tartósabbnak állittatik még a pergamentnél is, a mennyiben a benne levő nem állati, de növényi enyv a rothadás veszélyének kevésbbé van kitéve. A német szövetségi könyv szerkezetét egészen kereskedői szellem lengi át; pontosan ki van téve benne a gyáros neve, mit, mennyit, hol gyárt, mi az ára angol pénzben, ki ügynöke Londonban, mi arányban áll az angolmérték a némethez, még rajzok is vannak hozzáadva, szóval, az egész gyakorlati tüzletre van számítva.

Az osztrák catalogot nem kereskedő, hanem egy tanár, dr. Arenstein igen ügyesen állitá össze, ennek írása tehát túlnyomólag doctrinaire. E könyv kiválólag rendszeres, részletes, oktató. Elől alaprajzát adja az osztrák kiállításnak, végén a kiállítók névsorát közli. Bevezetésül adja „statistikai vázlatát az ausztriai birodalom nemzetoeconomiai állapotának az 1862-ki év kezdetén“; azután mindenik osztály névsorát megelőzi, rövid sorozata az azon osztályokra vonatkozó adatoknak, s némely nevek után közöltetnek azok különös iparát felvilágosító észrevételek. Sajnálatos, hogy ilyen jegyzést

alig látni pár magyar kiállító neve után, de az ő hibájok, mivel az adatokat beküldeni elmulasztották. Ha ama bevezetésnek indoka egy részben politikai is volna, de angolnak s idegennek az egész mind becses mind tanuságos. Negyvenhárom lapon összevonva találja az idegen olvasó mindazt, mit Ausztria anyagi vagyonságáról, iparának állapotáról, nyers termékeinek változatos gazdaságáról, a szállítás módjáról s áráról, a kereskedési szabályozásokról, a vámról, a találmányi szabadalmakról stb. tudnia kell, ha t. i. szándéka van velünk üzletbe bocsátkozni. Ennyiben tehát a munka ép oly hasznos, mint idő- és célszerű levén, a szerző őszinte köszönetet érdemel. Lehetetlen, hogy némely számok az angol figyelmét meg ne ragadják. Például ilyenek: Ausztria termeszt 30—40.000,000 akó bort; 1—2.000,000 mázsa dohányt, gyapjút 700,000-et; búzát 1861-ben 5.863,800 mázsát vitt ki, fát 23.000,000 forintnyi árút, sőt ama parányiságnak látszó apró gyufából 1860-ban 2.687,000 forintért adott el külföldre.

Büszke meglepéssel olvasám, hogy midőn a szerző előszámlálja, mind ebből mennyi melyik országban terem, igen sokszor kiemeli: „legtöbb Magyarországon”. Gondolám magamban: de miért vonakodnak azután megadni ez országnak illető helyét, melyet már anyagi fontosságánál fogva joggal követelhet?

Letekintve a dóm alul, szemképráztató a cseh üveg-ből készült fali és függő csillárok, vásák, óriás poharak és mindenféle edények ragyogása. Lobmayer kiállítása talán a leggazdagabb, három roppant csillárt az egyiptomi alkirály már meg is vett tőle, talán mivel ékei között ott vannak a félholdak, de véleményem szerint műveit izlésben másokéi haladják. Mayer öcsceiei alakra s festésre nézve szebbek; gróf Harrachéi rajzban s di-

szítésben eredetiebbek, de kivált Hoffmannéi, kinek ezüst-alapra rajzolt lankadt (matt) ezüst virágú edényei s drága-köveket utánzó csöppekkel ékesített vásái, tálai, fölrakatai közcsodálkozást gerjesztenek. És ott van egy tálca, rajta palaczk, két pohár, czukortartó, melyek oly szépek, a reájok festett virág-bokréták s az azokat körül folyó dombor virágfüzerek oly kecsesek, könnyűk, gyöngédkéek, mintha csak oda volnának lehelve. S áraik oly jutányosak, t. i. az angoloknak, hogy hinni alig akarják; nem is képzelem, hogy ezekből csak egy darabka is Londonból visszavitetnék.

Csak egy kifogást lehetne a cseh üvegek ellen tenni. T. i. sokszor igen aranyosok, ezüstösök, oly tarka-barkák, mint egy orosz templom, színeikben a harmonia, ékitményeikben az egyszerűség, alakaikban a kecs, rajzaikban a kellem hiányzik. Úgy látszik a gyárnokok makacsul maradnak a régi divat mellett, mi nem is szép, évtűlt is. Tekintve az anyag átlátszóságát, könnyűségét, a formabeli szépséget, a rajzbeli tökélyt, az angolok magasabban állanak, de csak az angolok.

Porcellánban a pálma a császári királyi bécsi gyárt illeti, de főleg azon darabokért, melyekre képek festvék. Ezek valóban kitűnők. Vele osztozik a dicsőségben Fischernek herendi porcellán-kiállítása, melynek ó-szász, ó-sévresi, de kivált chinai s japáni izlésben készült mind nagy mind kis edényeit naponként sereg néző bámulja. Ez a magyar, illetőleg osztrák kiállításnak legfényesebb s leggazdagabb pontja. Az itteni közönség teljesen osztja a nagy Humboldt véleményét, ki 1857-ben october 12-kén kelt levelében ezt írta Fischer úrnak: „Régi barátságom Brogniárd Sándorral, ki a sévresi gyár igazgatója, és Stanislas Juliussal, ki a porcellángyártásról irt chinai munkák fordítója, érdeket gerjeszté-

nek bennem önnek készítményei iránt. Tekintve a műfenségét, az alakok gyöngédségét, a régi képek izlésének és színének utánzását, soha nem láttam tökéletesbet önnek herendi gyártmányainál: kelyhek, tálak, vásák háló-finom lyukacsai, mind ez egyenlően kedves a szemnek, s hálám ép oly őszinte, mint becsülésem ön iránt, ki oly sikeresen mozditja elő a művészi ipart.“

Nem kevésbbé kitűnnek az ugy nevezett gallanterie-áruk. Én jól ismerem e részben mind az angol, mind a francia ipart, mely valóban magasan áll, de ezekkel a bécsi bátran mérkőzhetik. Bámulatos, mi művészi tapintattal tudják feldolgozni a bőrt, bronzot, ezüstöt, elefántcsontot, a festett porcellánt és a köveket. Szébbnél szébb albumok, írószerek, tárczák, útításkák, keretek, órák, gyergyatartók, tálczák ragyognak szekrényeikből. A forma mind új, s nem utánzás. E különféle anyagok összeállítása ép oly izléses, mint kecseljes, mind a rajz correctnessében, mind a színek harmoniájában. Középet tartanak arányra nézve a francia könnyűség és az angol tömörség közt. Loysch főleg bőrt s fénylő rezet használ, Theyer fát, márványt, festett porcellánképet, Rodeck, Klein, Breuil és Rosenberg elefántcsontot, oxidált bronzot és ezüstöt, drágaköveket, a szín- és rajzvegyítéknek mindenféle, néha phantastikus, de mindég szép változatosságában.

Ezek a könyvkötésnek is oly nagy mesterei, hogy kétlem (de még utána járok), hogy velök bármely nemzet könyvkötői versenyezhesse. Rollinger „óriás albuma“ 600 font nehézségű, melynek födele gyönyörű bőr mosaik virágokkal van kirakva, legfelül áll; felajánlá London városának, s ez el is fogadta, — ajándékképen-e? nem tudom. Habenicht is sok szépet mutat föl. De ezt felülhaladja Rosenberg oxfordi bibliája, ez becses

és szép mint egy drágakő, és ugyanannak egy roppant albuma Kaulbachnak fényképezett frescóival. Koronája mindezeknek a Van Nüll által rajzolt és Girárdet által kivitt azon emlékkönyvek, melyeket Trieszt városa egy miniszternek s egy főherceg-asszonynak, a gőzhajótársaság pedig a császárnénak adott. Ez utóbbit aranyfoglaltványon kívül több gyémánt, gyöngy és smaragd ékesíti, de becsét ezeknek nem ez adja meg, hanem a forma tökéletes szépsége. Ezek valóban páratlan műdarabok.

Mik még valóban csodálatnak az osztrák kiállításban, azok a földabroszok. Francziák és angolok bevallják, hogy ily tökéleteset, csinosat, szépet nem mutathatnak fel. Sok érdekléssel vizsgáltnak és méltányoltatnak a közoktatás különböző: katonai, polytechnikai, szóval szakágaiban kiállított minták, rajzok, eszközök; kivált az angoloknak tündek fel. Itt van egyebek közt Hauer gyűjteménye, minden ismert chemiai savak cristallisatiójáé, oly teljes, oly tökéletes, oly szabályos, oly szép, hogy az angolok páratlannak mondják, s a britt muzeum már meg is vásárolta.

A zongorák inkább hangtisztaság és teljesség, semmint külsejük gazdagsága által tündek föl. Egy igen elmésen tökéletesített Franklin-féle üveg-harmonikának sok csodálója van, — kivált az érzékeny angol nők gyönyörködnek idegrázó túlvilági hangjaiban. Schönbberger falórái csinoságuk s még inkább olcsóságuk által vonják magukra a figyelmet. Néhány szép és elmés szerkezetű bútor is van. Schmidt credenz-asztala a legművészebb és Schönthaler íróasztala, mely egy Lafontaine-féle mesés könyv után faragott jelenetek képtábláival van kirakva; nemcsak a gondolat elmés, a faragás is művészi kéz nyomait hordja magán. Az angolok annyi tömérdek

és oly jeles művet látván itt bőrből, szinte elménczkednek, hogy itt minden bőr meg bőr, igaz, még Stenczel fából csinált szekrényeiben, tárczáiban, erszényeiben is a bőrt bámulatosan mimeli az utolsó öltésig. Ezen kívül meg azt mondják: fele a kiállításnak tajtékpipa. Van tömérdek, az igaz, ennyi az egész kiállításban nincs. Roppant nagy némelyik; egy szivartartó, pompás aranysárga, borostyánkő-szopókával, három arasz hosszú; a farakványok ritkán sikerültek, egyik legjobbnak ára csak 350 forint. Ebből minem fogunk dohányozni, az bizonyos.

A gyártmányok közül az angolok a festékeket és a szappant s gyergyákat dicsérik. Azt mondják, jobbat ők sem tudnak készíteni. Mindez sok izléssel van kiállítva, képezve ékes oszlopokat, sőt ez anyagból néhány mellszobort is látni. Gazdagon van képviselve a vasércz és gyártmány is, s mindenik osztály bő részletes jegyzetekkel ellátott abroszokkal illusztrálva. Hogy az angol vasműveléssel egy fokon az ausztriai nem áll, kétséget sem szenved, tehát sok a tanulni való, pedig az angolok magukról is azt állítják: mikép szégyen, mi hátra van nálók ez ércznek ismerete, nincs a világon szerintök ércz, melyet a tudomány még mind e napiglan kevésbbé vizsgált s hatolt volna át.

A karzaton a selyem, bársony, gyapju, gyapot, len, kenderszövetek, bőr és ruha-készítmények vannak. A bútór-szöveteket, ugyszólván csak Haas és fiai képviselik, roppant szekrényeik az egyik karzat felét foglalják el, szőnyegek pedig az egész falat borítják be. Mellette vannak Lemann és fiainak aranynyal és ezüsttel himzett bársonyai és selymei. Bujetti tiszta selymekelméket állított ki. Izlést, rajzot, színvegyüléket tekintve ezek az angol és francia kelméktől különböznek, de tagadhatatlan bizonyosságai az ipar magasabb fokozatának.

Posztóban és gyapju-szövetekben az elsőség a brünni, reichenbergi, troppau kiállítókat illeti. — Sima egyszerű posztóik a versenyt bármely nemzet szöveteivel kiállják. De ugyanazt nem állithatni az ugynevezett divat vagy angolosan „fancy“-kelmékről, melyekben a szálak vitele, a szőr prémezése és a színek vegyítése által a francziák és angolok elérhetlen mesterek. Kegyelettel átvizsgálva derék gácsi gyárunk árúit is, van bennök erő és tartósság, de izlés és finomság hiányzik, pedig mai időben az iparnak művészi tökélyre is kell törekednie. 1851 óta e részben haladt nagyon az összes angol ipar. Azelőtt csak jót akart gyártani, most akar szépet is. Eredménye kézzel tapogatható e kiállításban. Volt 1851-ben iparág, p. o. a butorzati, melyben a francziák öt érmet kaptak, míg az angolok csak egyet, most hármat kapott mindenik, s aligha az angol kiállítás mostan többet nem érdemelt volna.

Mi nem csak a magyar, de az osztrák gyártmányokban is hiányzik, az a magasabb művészi izlés. Van iparunk, de nincs az, mi a műipar nevét érdemelné. Asztalosainknak, szövőinknek, faragóinknak, ércöntőinknek, rajzolóinknak az ókori, a középkori s egyéb más stylokról és ezeknek kívánatairól fogalmuk alig van.

A részletek ügyesen dolgozvánk, de az egészben nincs összehangzás. Azt kell tennünk, mit e részben Franciaország, Anglia, sőt a kis Bavaria is tőn, rajziskolák, muzeumok, képtárak által az izlést és műérzést művelni és terjeszteni. Szóval, a mathesis és chemia taníttatása által gyártmányainknak az anyagi tökélyt megadni, s a rajziskolák által odahatni, hogy a jó egyzersmind szép, kellemes, kecses is legyen.

De ki ez épületet diszesítő számtalan zászlók lengeje közt a magyart is látni és üdvözölni ohajtja, ezt is feltalálja. Földszint, baloldalon, van két terem, mind

kettőben csupán magyar termékek vannak kiállítva. Homlokaikon ott lobog a nagy háromszintű zászló, országunknak koronás czimerével. Derék és lelkes hazánkfianak Jankó Vinczének érdeme, ki hazafiui vállalatának méltó kivitelére sem időt, sem munkát, sem pénzt nem sajnált. E palotában im e helyen van Magyarország megszemélyesítve. Mindenki rá is ismert, s e két termet publicum és lapok egyhangúlag magyar kiállításnak nevezik. Tehát hazánkpaik individualitása nemcsak megőrizve, de elismerve is van.

Egyik terem Jankó collectiv-gyűjteményével van tele. Aranyozott oszlopokkal ékesített fehér szekrényekben vannak szorosan, mert szűk a hely és sok a tárgy, de szépen és izletesen elhelyezve a búza, rozs, árpa, repce, kukoricza, gyapju, dohány, liszt, gubacs, cserháj, és minden egyéb. A közép-szekrény tetején zászlócskákkal diszesített négy-négy üveghordóban rubinszíntű vörös és aransárga boraink kínálkozva ragyognak. A falakon köröskörül hetvenhat színes photographia hazánk különböző vidékeinek népies és nemzeti öltözetét ábrázolja. Örökös is itt a nézők búcsújárása. Ez egy valóságos panorama, mely előtt szakadatlanul huzódik a kíváncsiak hosszúserege. Más országok is állítottak ki hasonló képeket, de egynek sincs annyi nézője és csodálója. Valóban ama piros szegélytű fehér szűrben némely bakonyi férfiú oly komolyan és méltóságteljesen néz ki, mint curulis széken egy római senator. Némely néző alig hiszi, hogy ez nép volna, bizony pedig ez semmi egyéb mint nép, de ez azután a nép.

Gyártmányokkal mi, szegény magyarok, nem különösen diszlünk. De vannak mégis, kik megérdemlik hogy megneveztessenek. Kirner fegyverei az ausztriai egész kiállításban legszebbek, s azokat az angoloké mellé is odatehetni. Ha érmet nem kaptak, szégyenlje magát

az érem vagy a jury. Kirnernek legyen elég művére tekinteni. Különbön fegyverért érmet egy osztrák sem kapott, dicsérő oklevelet csak egy, valami vadászlakért, melyben fegyverek is vannak, de ezek mellékesek benne. Králik óráiról az itteni lapok is magasztalva szólnak és méltán. Beregszászy zongorái nem csak elismerésben, de jutalomban is részesültek, mint P o z n e r dusan, bár kissé nehézkes izlésben kiállított könyvei is. Wilde József két almáriomért dicsérő oklevelet kapott. Egger D á v i d izletes magyar köntösi ékszereinek méltán vannak sok nézői. J á m b o r és B o d nár ruhái is igen feltűntek, bár ki itt látta a török, görög, jóniai sujtásokat és himzéseket, el kell ismernie, hogy e népek izlés dolgában minket messze felülhaladnak. Vadász és Baumann saruikért méltattattak jutalomra. Gazdasági jeles gépeiért V i d a c s kapott jutalmat, s kivüle még G u b i c z és F a r k a s. Végre F i s c h e r porcellánja nem csak Magyarországnak, nem csak Ausztriának, hanem az összes kiállításnak elismert fődisze.

De mi leginkább vonta a köz, az általános figyelmet az ausztriai vagy helyesebben a magyarországi kiállításra, az nyers termékeink meglepő gazdagsága és változatossága. Mint ha csak most fedeztek volna fel minket; eddig Amerika valánk Columbus előtt. Leirhatatlan az a hatás, melyet termékeink tőnek, ámbár fájdalom, természeti kincsünk méltólag nincs képviselve, sem a mennyiség, sem a modor tekintetében. Áldom hazám Istenét, hogy azok véleménye meg nem hallgattatott, kik az elmaradás (abstentio) tanát hirdetéek. Így is kárát valljuk a csak félmegjelenésnek, az egész elmaradás tiz évet vesztetett volna el nemzeti kereskedésünkből. Nem kételkedem, hogy pár hónap mulva sok angol s idegen

gyárnok, kereskedő és tőkepénzes fog megfordulni hazánkban, kik e kiállítás közbejötté nélkül ránk nem is gondoltak volna.

Mig alig van néző s vizsgáló a francia borosztályban (igaz, ezt ismerik jól), kiállításunk hemzseg a tudakozóktól. Pedig némely része oly magasan van rakva, hogy magunk sem tudjuk, melyik micsoda. Igaz, ép azon kapu mellett van, mely a géposztályba vezet, hova egész napon át tódul a sokaság, az is igaz, hogy az osztrák kereskedők is: Lenkey, Schwarzer utódai, Schlumberger Leibenfrost főleg magyar borokat állítottak ki. Ki jön, mind magyar borok után tudakozódik, más után alig.

Élet-kiállításunkból legjobban a búzát és árpát vizsgálják. Legsúlyosabb buzánk 92 fontra van becsülve. Csak Oroszország és Ausztrália versenyez velünk, sőt amaz mögöttünk áll, tehát csak emez előz meg, mind szem-nagyság, mind súly tekintetében. Ellenben fontos körülmény, hogy a tett kísérletek nyomán lisztünk legjelesebbnek találtatott. Tehát e téren fejtsünk ki erélyt, ott dolgozzunk teljes erővel, hol elsőik lehetünk. Az árpát pedig máltává kellene égetnünk, mivel ez átváltoztatás kevesbitné a szállítás költségeit. Sokan tudakozódtak máltá iránt, de belőle kiállításunk nem bir mutatvánnyal. Azonban Oroszországgal is csak úgy versenyezhetünk, ha gondoskodunk az övéhez hasonlóan olcsó szállítás eszközeiről. Erre az egyetlen mód, ott, hol lehet, csatornákat építeni, minden esetre a tengerrel, legegyszerűsebb, legrövidebb, tehát legolcsóbb vasutak által összeköttetésbe jönni. Ha ez nem fog megtörténni, kereskedésünk soha sem fog felvirágozhatni. Aut . . . aut!

Dohányaink közül sok kapott érmet. Számosak a tudakozódások. De a kiállítók fukarsága nem adott mó-

dot, hogy az itteni gyárosok a különféle fajokkal bármi kis gyakorlati kísérletet tehessenek. Egyből sincs egy csomócska sem, melylyel rendelkezhetnénk. Így nem lehet üzletet megindítani, az angol bekötött szemmel semmit nem vesz, sőt azt nyílt szemeivel is sokáig és minden oldalról megnéздеgéli. Szinre nézve a csongrádi dohányok tetszenek legjobban. Pedig mind itt, mind Franciaországban a készlet hiányát kezdik érezni. Virginia, Kentucky, Maryland napról napra kevesebbet küldenek. A piac roppant és nyílt, a pillanat kedvező, csak tudni kell felhasználni, azonban új czikknél ne legyünk követeléseinkben túlzók. Ettől ovakodjunk. Hogy a dohányfogyasztás mi óriás arányban halad, — ime Franciaországból pár adat. 1811-től 1815-ig elfogyasztott évenként 14.300,000 kilogramm (1 kilogramm = 2 font); 1836-ban 18.000,000; 1855-ben 23.657,000; 1857-ben 27.219,194; 1860-ban 29.280,000. Ez utóbbi évben a dohány adott a kormánynak 178.324,600 frank tiszta jövedelmet.

Gyapjuink is igen feltűntenek. Más nemzetek is állítanak ki hasonló finomságút, de finomabbat nem. Legfélelmesebb versenytársunk e tekintetben is Ausztrália, Angliának kimerithetlen tárháza, ennek máris igen finom gyapjuja van, s temérdek mennyiségben, és bár nagy az út odáig, de a tengeri szállítás igen jutányos. Mieink közt legfinomabbak a Károlyiak, Festeticsek, Zichyek, és a Czilchert által kiállított gyapjuk. Hanem a kiállítás modora volt kicsinykés. Fiókokban összegyűrt gyapjú mit sem mutat. Az osztrákok, de kivált az ausztrálieiak egy-egy juhról lenyirt egész bundákat állítottak ki, gyönyörűek ez egész darabok, oly szépek, milyen lázon gyapja lehetett, ilyesmi hat aztán még a gyakorlatlan szemre is.

E hibát találhatni az ásványok, érczek és a fák kiállításában is. Azokban legkitűnőbbek a dobsinai, máramarosi, selmeczi, iglói gyűjtemények; ezekben azon különféle fák, melyeket a máramarosiak, barsiak, a tatai és kaposvári uradalmak küldöttek. Fájdalom, hogy fáink kiállítására otthon több gond nem fordították, mert valóban alig méltó rájuk pillantani, ha a canadai, ausztraliai, szóval az angol gyarmatból küldött oly roppant, oly collossalis, mint ékesen, csinnal elrendezett gyűjteményeket csak egyszer láttuk.

E gyarmatoktól egyebet is tanulhatnánk, azt t. i., mint kell termékeinkre a közfigyelmet fordítani. Nem hiuságból tevék ők kiállításait oly széppé, hanem propagandismusból; mind ez nem egyéb, mint egy hangzó felhívás a tőkepenészekhez, a gyárosokhoz, a kalmárokhöz. Semmit nem hagynak felhasználatlanul, magokhoz vonni a pénzt és munkát, ez első eszközeit a vagyonosodásnak. Könyveket, lapokat osztogatnak, melyekben el van minden mondva, mi az ország anyagi kérdéseire vonatkozik; a falakat geographiai abroszok borítják el, melyeken út, víz, tér, hegy, erdő, stb. különböző színekkel van kijelelve, széleik statistikai adatokkal ellátva, mindez a közönség felvilágosítása végett.

Ezekről mi nem gondoskodtunk. Senki nincs megbizva részünkről, adni ily felvilágosításokat, mindenesetre senki nem bírja a szükséges adatokat, sem költséggel ellátva nincs az ilyen statistikai adatok elterjesztésére, röpiratok, táblák, abroszok által. Számosan jönnek a tudakozódók, de a kiállítók, egypár esetet kivéve, senkit nem hatalmaztak fel, választ adni. Ha kérdik, pedig sokszor kérdik, mennyi van e dohányból? s ára mi? senki nem képes felelni. Mi a ménesi bor ára? s belőle a készlet mennyi? még most sem tudjuk. E becses fá-

ból, mely hajóépítésre alkalmas, és amabból, mely butornak lenne szép, mi lenne egy mázsának ára Londonba szállítva? mi ép úgy nem tudjuk, mint nem az angol, ki kérdi. E hanyagság és mulasztás által mi magunk leszünk okai, ha e kiállításnak nem lesz oly fényes eredménye, milyen lehetne és lenni kellene.

Az angol közönség meglepő és váratlan kíváncsisággal járja és vizsgálja kiállításunkat. A lapok, politikai szinkülönbség nélkül magasztalva szólnak róla. Lord Brougham az európai társadalmi tudományok congressusát megnyitván, ezt mondá: „Régi hű szövetségesünk Ausztria el van tökéelve állami intézvényeit tökéletesbiteni, és birván inkább mint más országok a munkáló arisztokratia elemeit, ha képviseleti kormányát szabadelmű elvekre alapítja, a continens békéjének ez leendő legerősebb biztosítója. Kereskedési fejlődése is rendkívül fontos ránk nézve, birván, gyapotot kivéve, minden nyers termékkel, mire szükségünk van, és ő neki viszont a mi gyártmányainkra van szüksége. Belső közlekedéseinek hiányai pótoltni fogván, a szaporodó vasutak által nemcsak kereskedése velünk kiszámíthatlan terjedelmet nyerend, de ő látszik hivatva, hogy legyen a mi nagy országutunk Indiába, Bécs (meg Pest) és Konstantinápoly leendvén a fő-állomások London és Calcutta között.” E fontos szavakat viszhangozta az angol összes sajtó, s most az, mint a hang megy keresztül sziklákon és völgyeken, Anglia minden városain végig.

Végre e kedvező közvéleményt a jury ítélete megerősítette. Ausztria 1506 kiállítóiból 874 kapott jutalmat, ez 58%; a magyarországiakat különvéve, ezek száma 200, jutalmat nyert közülök 138; ez még kedvezőbb eredmény, 79%-nak felel meg. Ugy tudom, ily bő mértékben egy nemzet kiállítói sem részesültek. De az is-

tenért, el ne bizzuk magunkat, hiszen itt magunk közt bevallhatjuk: szerencsénk nagyobb mint érdemünk.

Egyet ne feledjünk el, azt, hogy most tőlünk függ e szerencsét, közfigyelmet felhasználni. Ha nem mozgunk, s ha nem cselekszünk, ha nem vállalkozunk, mely napon e tündér-palota kapui becsukatnak, hazánk kincse is nagy részben el lesz felejtve.

36/P727

\$17.40

140

1138/74

K-11-4

ALF Collections Vault

3 0000 097 595 460